

अस्य प्रकाशने सुकृतिनो द्रव्यसहायकाः ।

सं. २००० वर्षे राधनपुरनगरे श्रीपर्यूषणापर्वणि संपादक-
पूज्यवर्याणां शिष्यरत्नदु.मुनिश्रीरैवतविजयेन कृतचतुस्त्रिंशदुप-
वासरूपतपसः पुण्यस्मरणार्थं पुण्यवद्भिः भाद्रपदीयकृष्णनवमीतिथौ
वितरिता रूप्यकाः—

१०१)	श्रेष्ठि नरोत्तमदास मन्मुख मोरखीया	राधनपुर
१०१)	„ वरधीलाल कचरालाल दोसी	„
५०)	„ जमनादाम जादवजी घोरा	„
२५)	„ मणिलाल गणपत मोरखीया	„
२५)	„ हीरालाल नरपतलाल जोटा	„
२५)	„ नाथालाल ग्वजीभाई वखारीया	„
२५)	„ मणिलाल मनसुखलाल शाह	„

सं. २००५ वर्षे श्रीनारदतीर्थे संपादकपूज्यगुरुवर्यानिश्रयां
वैशाखगुरुपक्षोतिथौ पूनासीटीवास्तव्यपुत्रादका श्रीमती
घनाबाईकारितसमक्षेऽस्यश्रीजितबिम्बस्थापनविधेः शुभस्मरणार्थं-
मेतयाऽन्यंश्च वितरिता. रूप्यकाः—

१०१)	स्व. शेठ बाबुलाल चंद्रमण मुनोत, हा मातुश्री घनाबाई.	पूनासीटी
१०१)	शेठ हीरालाल पृथ्वीराज खोपडा	केलगाम
५१)	स्व. श्रीमती जहावबाई पृथ्वीराज „ हा. हीरालाल „	
५१)	शेठ पन्नालाल रघुनाथ गुंदवा हा. अ. सौ. धर्मपत्नी नारंगीन्देन	पूनासीटी
२५)	„ पन्नालाल चुनीलाल कटारीया	मीरज

નિવેદન

—o—o—o—

શ્રીપદ્મશૈવસમુચ્ચય લઘુટીકાની એક હસ્તપ્રતિ સં. ૧૯૯૬ના અમારા વિહારમાં શ્રી રાધનપુરમાં મહારા અવલોકવામાં આવતાં મ્હને લાગ્યું કે તુલનાત્મક દષ્ટિએ દાર્શનિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માગતા આ જમાનામાં આ ગ્રંથરત્નનું સંપાદન થયું હોય તો તે અતીવ ઉપયોગી નિવડે.

આ ગ્રંથના મૂલકાર વાકિની મહત્તરાસુતુ સુપ્રસિદ્ધ ૧૪૪૪ ગ્રંથના કર્તા આચાર્ય પ્રવર શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ છે. તેઓશ્રીએ ૮૭ શ્લોકોમાં મુગ પદ્મશૈવની રચના કરી છે. તેમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક, જૈમિનિ અને લોકાયત-ભૌતિક, એ મતોનું નિરૂપણ કરેલું છે. સુગૃહીત નામધેય આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે આસ્તિક અનાસ્તિક દર્શનોની આ રીતે સંકલના કરવાની પ્રેરણા પોતાના પુરોગામી સમર્થ જૈનાચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીની ચમત્કારિ બ્રહ્મસીઓમાંથી મેળવી હોય એમ કેટલાકનું માનવું છે. આને મળતો પ્રયાસ જૈનેતરોમાં માધવાચાર્યે ‘સર્વદર્શનસંગ્રહ’ રચીને કરેલ છે. તે આનું એક અનુકરણ માત્ર છે. જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં શ્રી મોહનલાલ દલવીયંદ આ વિષે પૃ. ૧૧૪ પેરા ૧૬૧માં લખે છે કે—

“આ બ્રહ્મસીઓ જ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના પદ્મશૈવ સમુચ્ચય અને માધવાચાર્યના સર્વદર્શન સંગ્રહની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે.”

તેઓશ્રીના રચેલા ચારે અનુયોગો ઉપર મૂલ તથા ટીકાએ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષામાં ગદ્ય તથા પદ્ય પદ્ધતિથી આગમિક તથા તાર્કિક એમ

અનેક મન્યો વર્તમાન સમયે જે વિચારાન છે તેમાંથી એટલું તો નિશ્ચિત થાય છે કે-શ્રીમાન હરિભક્તચરિત્ર પોતે મેનામજરાચાર્ય દત્તા, ગચ્છનું નામ વિદ્યાધર હતું, ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનમટ હતું, દીક્ષાગુરુનું નામ જિનદત્ત હતું, ધર્મજ્ઞનેતા સાખીનું નામ યાદિની મહત્તર હતું. (જુઓ આવશ્યકદીકાના અંતે) તેમના સમયને ઉદ્દેશી શ્રુતપરંપરાથી વિ. સં. પદપર્મા તેમનો સ્વર્ગવાસ થવાનું મનાય છે, ત્યારે કેટલાક આધુનિક પંડિતો તેમનો સ્વર્ગવાસ ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીમાં માને છે.

શ્રી હરિભક્તચરિત્રનો આ મૂળ મંથ મલ્લપિ સરલ સંસ્કૃત શ્લોકગદ્ય રવતઃ આર પારદર્શક છે. તથાપિ તેની અભ્યાસોપયોગિ પ્રથમ દીકા કરવાનું માન આચાર્ય શ્રી વિદ્યાતિલકચરિત્રના કાળે જાય છે. તેઓશ્રીએ આ દીકા સં. ૧૩૬૨માં આદિત્યવર્ધન નગરમાં રચ્યાનું પોતાની પ્રશસ્તિના પાંચમા પદમાં ૨૫૪ લખ્યું છે—

“ વૈક્રમેજ્ઞે યુગ્મનન્દ-વિશ્વવેદ્યપ્રમાણિતે ।

આદિત્યવર્ધનપુરે, શાસ્ત્રમેતત્સમર્ચિતમ્ ॥ ૫ ॥ ”

આ દીકાકાર મહારાજની પોતાની આ જ મંથની દીકાના અંતમાં આપેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી પોતે ૩૬૫૬લીય ગચ્છના મુકુટમંથુ આચાર્ય-પ્રવર શ્રી સંઘતિલકચરિત્રના પદપ્રભાવક સિધ્ધરત્ન હોવાનું આપણને વિહિત થાય છે. આ રહ્યાં તે પછી—

“ શ્રીરુદ્રપણ્ડીયગણે ગણેશઃ, શ્રીચન્દ્રસુરિર્ગુણરાશિરાસીત્
તદ્વન્ધુરિન્દ્રપ્રમકીર્તિમૂરિ-ર્જીવાચિરં શ્રીવિમલેન્દ્રસુરિઃ ॥૧॥
નન્વન્તુ શ્રીગુરવઃ, શ્રીગુણશેખરમુનોશ્વરાસ્તદ્વત્તુ ।
શ્રીસંઘતિલકસુરિ-સ્તત્પદે જયતુ ચિરમધુના ॥ ૨ ॥

તત્પટ્ટપયોજમૃદ્ધો, વિદ્યાતિલકો મુનિર્નિજસ્મૃતયે ।
 પદ્મદર્શનીયસૂત્રે, ચક્રે વિવૃત્તિ સમાસેન ॥ ૩ ॥ ”

આ ટીકાનું અંથ પ્રમાણ ૧૨૫૨ શ્લોક પ્રમાણ છે, તે દર્શાવતાં
 પણ તેઓશ્રી ફરમાવે છે—

“ સત્તાશોતિગ્લોકસૂત્ર-ટોકામાનં વિનિશ્ચિતમ્ ।
 સદ્સન્નમેકં દ્વિશતી, દ્વાપચ્ચાશદ્નુષ્ટુમામ્ ॥ ૭ ॥ ”

આ આચાર્યનું બીજું નામ શ્રી સોમતિલકસૂરિ પણ હતું. તેમણે
 આ પદ્મદર્શનની ટીકા ઉપરાંત શ્રી વીરકંઠ, શીતલરંગિણી લઘુ-
 સ્તવટીકા આદિ ધણા, ગ્રન્થરત્નોની રચના કરેલી છે. (જુઓ જૈન
 સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૩૨) જૈન ગ્રંથાવલીના પૃ. ૫૬ માં
 (કેન્દ્ર-સ્ત) તેઓ સં. ૧૩૭૩ માં સૂરિપદે આગ્યા અને સં. ૧૪૨૪ માં
 સ્વર્ગવાસી થયાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જૈન ગ્રંથાવલીના આ ઉલ્લેખકારે પણ પૃ. ૭૯માં નોંધ્યું છે કે
 “વિદ્યાતિલક એ સોમતિલકસૂરિનું બીજું નામ છે. તેઓએ સં. ૧૩૮૯માં
 ત્રીયકંઠના અંતે રહેલું વીરકંઠ રચ્યું છે. જિનદેવસૂરિ એમના
 શિષ્ય હતા. ”

શ્રી વિદ્યાતિલકસૂરિજીની આ ટીકામાં શ્રી પ્રમાણુમીમાંસા તથા
 શ્રી મહિરેણાચાર્યકૃત શ્રી સ્વાદ્વાદમંજરીનો પ્રભાવ ઘણો પડેલો જોઈ
 શકાય છે. અમારા ટિપ્પણમાં અમે ઘણે સ્થાને તેના સંબંધો ટાંકેલા છે.
 સં. ૧૩૪૯ માં સ્વાદ્વાદમંજરી રચાયાનું માલુમ પડે છે. તે પછી ૪૩ વર્ષ
 આ ટીકા રચાય છે. આ ટીકાના ધણા પાડો ઉપરથી ટીકાને મૂલતા જુદતા
 આવે છે. અમારે કહેવું જોઈએ કે સંશોધનમાં અમે એ તેનાથી ઘણી રાહત
 અનુભવી છે.

અને આ પછીની આ મૂળ ગ્રંથ ઉપર બીજી દીકા આ. શ્રી
 શુભરત્નસુરિજીની બનેલી જણાય છે. પ્રસ્તુત આ. શ્રી વિદ્યાતિલકસુરિ-
 જીની આ દીકાની અસર આ. શ્રી શુભરત્નસુરિજીની દીકા ઉપર થયેલી
 જરૂર દેખાઇ આવે છે. સંશોધન તથા સંપાદનમાં તેનો ઉપયોગ પણ અમે
 છુટથી કરેલો છે. વાંચકોને તે, તેને મળતાં અમોએ કરેલાં ટિપ્પનો ઉપરથી
 સમજી શકાશે. શુભરત્નસુરિજીની આ દીકા 'તર્કરહસ્યદીપિકા' નામની
 છે. તેનું ગ્રંથ પ્રમાણ ૪૨૫૨ શ્લોકનું હોઇ બૃહદ્વૃત્તિના નામે પણ તે જૈન
 સાહિત્યમાં ઓળખાય છે. તેની અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત દીકા લઘુવૃત્તિના નામે
 ઓળખાય છે. શુભરત્નસુરિજી તપાગમ્હના આ. શ્રી દેવસુદંરસુરિજીના શિષ્ય
 હતા. તેમણે પણ કદપાન્તર્વાચ્ય, ક્રિયારત્નસમુચ્ચય તથા અવચૂરિઓ
 વિગેરે ધણા ગ્રંથો રચી જૈનવાદગમ્યની અપૂર્વ સેવા કરી છે. પદ્મદર્શન
 ઉપરની દીકા તેઓશ્રીએ સં. ૧૪૬૬ ના અરસામાં રચેલી છે. આ
 દીકામાં તેઓશ્રીએ દરેક દર્શનોની ચર્ચાને અંતે તે તે મતવાલાઓના
 બાહ્ય વેષ, વિચાર, આચાર, પ્રક્રિયા, માન્ય ગ્રંથ, ઈષ્ટ ઉપાસના આદિની
 નેધિ પણ ઠીક ઠીક આપેલ હોઈ અભ્યાસીઓને સોપયોગી બાણી
 તેના સંબંધ અમે ટિપ્પનોમાં લીધેલ છે. મજૂર બૃહદ્વૃત્તિનું
 સંપાદન કાર્ય સ્વર્ગસ્થ પરમશુદ્ધેવ સદલાગમરહસ્યવેદિ આ. વિજયદાન-
 સુરીશ્વરજીના શુભ હરતે થયેલું છે.

આ સિવાય પદ્મદર્શન ઉપર બીજી કોઇ દીકાઓ થઇ હોવાનું દૃષ્ટિગોચર
 થતું નથી. આ ગ્રંથના સંપાદનમાં શ્રી હારિભદ્રીય પદ્મદર્શન સંપૂર્ણ થયા
 પછી એક અગ્રાતકર્તૃક લઘુ પદ્મદર્શન સમુચ્ચય આપણમાં આવેલ છે.
 જો કે આ પદ્મદર્શને આ પુસ્તકના માત્ર ત્રણ પૃષ્ઠ જ રોક્યાં છે, તોપણ
 લેખકને શ્રમ આવકારવા લાયક છે. પૃ. ૧૫૭માં તેમણે કયા દર્શન કયા
 નયમતને અનુસરે છે તે તારવવા સાથે નય, દુર્નય, તથા પ્રમાણ વચ્ચે
 રહેલ વિશેષતાને પણ સ્પષ્ટ કરી છે. તેની થોડીક પંક્તિઓ નીચે
 મુજબ છે.—

“ નૈગમનયાનુસારિણૌ નૈયાયિકૃવૈશેષિકૌ, સંગ્રહનયાનુમાર્ણિઃ
 સર્વેઽપિ મીમાંસકવિશેષા અદ્વૈતવાદાઃ સાંખ્યદર્શનં ચ, વ્યવહાર-
 નયાનુસારિણઃ પ્રાયશ્ચાર્વાકા નાસ્તિકાઃ, ઋતુસૂત્રનયાનુસારિણો
 વૌદ્ધાઃ, શબ્દાદિન્યાવલગ્નિનો વૈયાકરણાદયઃ... પરસ્પરસાપેક્ષં
 સર્વનયમયં તુ જિતમતમ્...પ્રમાણમ્।”

આથી સર્વ ધર્મેના તુલનાત્મકદૃષ્ટિએ અભ્યાસમાં માનનારાઓને તે
 સર્વમાંથી જેમાં વિશેષ રહેલ છે તે તારવવાની દૃષ્ટિનું ઉદ્દેશધન સાફ
 મળી રહે છે. તુલનાત્મક અભ્યાસનો અર્થ જે મારી મચડીને પણ બધા
 ધર્મેને સરખા મનાવવાનો હોય કે જે પ્રમાણે વર્તમાનમાં મનાઈ રહ્યું છે,
 તો તે મજકુરદૃષ્ટિને ઘેર અન્યાય છે, મદા અનર્થ છે. એમ અમારું
 સ્પષ્ટ મન્તવ્ય છે.

આ મુદ્દ પડ્દશનની કૃતિ સિવાય એતદ્વિષયક ખીજી કૃતિ જે કોઈની
 જોવામાં આવતી હોય તો તે આ. શ્રીરાજશેખરસ્મૃતિ મહારાજની છે.
 આ આચાર્ય શ્રી મુક્ષધારી ગચ્છના સં. ૧૪૦૫માં હતા. તેમણે ચોવીસ
 પ્રબંધ તથા કથાના ચોરાશી ગ્રંથો, ન્યાય કંદેલી ઉપર પંજિકા ત્રિગેર
 હૃદયગમ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમનો પડ્દશન સમુચ્ચય ૧૮૦ શ્લોકમાં
 ૨૪૦ ગ્રંથ પ્રમાણુ પદ્યમાં રચેલો નાનો છતાં મનોહર છે. (જૂઓ જૈન
 સા. સં. ઇતિહાસ પૃ. ૪૩૭ તથા જૈન ગ્રંથાવળી પૃ. ૭૮-૭૯) ટિપ્પનોમાં
 અમે તેનો પણ ઉપયોગ કરેલો છે.

વિશાળ ગૂજરાત પ્રદેશમાં દાર્શનિક અને તાર્કિક નેમજ બ્યાકરણ
 આદિ વિષયોમાં જે ખેડાણ જૈન શ્રમણમહાત્માઓએ કર્યું છે તે કરનારા
 ખોદ કે બ્રાહ્મણ પંડિતોમાંથી કોઈ નીકળ્યા નથી એ નિર્વિવાદ હકીકત
 છે. આધુનિક સમયમાં જૈન શ્રમણ સંસ્થા આવા મૌલિક પ્રયાસો પાછળ
 ધ્યાન આપે તે વિશેષ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આ ટીકા, અગાઉ ચોખ્ખા સિરિઝ-અનારસ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં-વિ. સં. ૧૯૬૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલી જોવામાં આવે છે. આશ્ચર્યની હદી-કત છે કે તે ટીકા આ. શ્રી વિદ્યાતિલકસૂરિનો જ હોવા છતાં મહિસદ-સૂરિના નામે ચઢી ગઈ છે. જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ નામના આચાર્ય જ થયેલા કેમ જોવામાં આવતા નથી. ૫. શ્રી કલ્યાણવિજયજી ગણિવરે શ્રી ધર્મસંપ્રદાયના ભાગ બીજામાં જે વિદ્યતાપૂર્ણ “ગ્રન્થકાર-પરિચય” લખ્યો છે. તેના પૃ. ૧૮માં નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે:—

“(૭૬) અયં (પદ્મદર્શનસમુચ્ચયઃ) ગુણરત્નસૂરિણા મણિમદ્રેણ ચ વિદુષા ક્રમતો વૃહત્યા લક્ષ્યા ચ દીઠ્યા સમલઙ્કૃતઃ, સુદ્રિતશ્ચ ।”

તે કેવળ આ ચોપડી જોઈને જ થયેલી જણાય છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે આ ચોપડી ઇ. સ. ૧૯૦૫-વિ. સં. ૧૯૬૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને શ્રી ધર્મસંપ્રદાયી બીજો ભાગ ઇ. સ. ૧૯૧૮-વિ. સં. ૧૯૭૪માં બદાર પડેલ છે. “પરિચય” તેમણે સં. ૧૯૭૪ની શ્રાવણ સુદ પૂર્ણિમાએ લખેલો છે. એટલે અમોને લાગે છે કે આ બૃહ ઉપયુક્ત સુદ્રિત ચોપડી ઉપરથી થયેલી છે, સિવાય કે એમાં વિશેષ તપાસ કરાઈ નથી. એ જ “અન્યકાર-પરિચય”ના પૃ. ૧૧માં તેમણે લખ્યું છે કે—

“(૧૧) શ્રીમણિમદ્રઃ પદ્મદર્શનલઘુટીકાયામ્- “इह हि श्री जिनशासनप्रभावनाविर्भावकप्रभोदयभूरियशश्चतुर्दशशतप्रकरणकरणो-पकृतजिनधर्मो भगवान् हरिमद्रसूरिः ।”

આની ઉપર નંબર ૧ની ટિપ્પનીમાં તેમણે નોંધ કરી છે કે—“૧-અસ્યા નિર્માણસમયોડઘાવધિ ન નિર્ણીતઃ ।” આ બાબતમાં પલ્લુ કહેવું જોઈએ કે જે ગ્રંથકર્તાની પ્રચસ્તિવાળા હસ્તપ્રતિ તેમના હાથમાં

આવી હોત તો આ ટીકા “મણિમદ”ના નામે ઉદ્ધેષવાનું અને તેનો રચના સમય અઘાવધિ અનિર્ણીત જણાવવાનું તેમના હાથે હરગીજ લખાયું ન હોત.

ત્યારે સાલંત ગ્રન્થ ત્રિવાલિચક્રસૂરિજનો જ હોવા છતાં તેના પ્રથમ પ્રકાશકો ચોખ્ખા સિરિઝ વિગેરેના હાથે તેને શ્રી “મણિમદ”ના નામે ચંદાવી દેવાનો જોરાજો કેમ થઈ ગયો હશે? આ ચંદાનું સમાધાન એમ લાગે છે કે-પ્રશસ્તિ ચોરાઈ ગયેલી કોઈ પ્રતિ તેમના હાથમાં આવી હશે, તેના ઉપર પ્રતિજ્ઞાક તરીકે “મણિમદ”નું નામ તેમણે વાંચ્યું હશે, પ્રતિના લેખક અને કર્તા વચ્ચેનો ભેદ તેમની સ્મૃતિ ગદાર ગયેલ હશે અને તેથી આ જોરાજો થયો હશે. દાખલા તરીકે અમારી સામે રહેલી ‘જં’ અને ‘ઘ’ પ્રતિઓ પણ ચોખ્ખા સિરિઝની પુસ્તિકા માફક પ્રશસ્તિનાં આવ પાંચ છ પદો વિનાની છે. હવે જં પ્રતિના અંતે “સંવત્ ૧૫૭૧ વર્ષે જ્યેષ્ઠસુદિ ૬ દિને સોમવારે લિલિલે મુગ પદ્મવર્દનેન ટીકેયં પદ્મદર્શનસમુદાયસ્ય ।” આવી પુષ્પિકા લખેલી છે. તે જો કદાચ એ સંપાદક (ચોખ્ખા સિરિઝ)ના હાથમાં આવી હોત તો સંભવ છે કે તેમણે આ ટીકા “પુણ્યવર્દનમરિ” ના નામે ચંદાવી દીધી હોત અને ઘપ્રતિના અંતે જે “ચતુર્દશશતચત્વારિંશત્પ્રકરણ-સૂત્રનિર્માણાદિવ્રહ્મણો યાકિનોસુનુશ્ચિદ્ધચારિણઃ પ્રભાવકચક્ર-ચક્રવર્તિનઃ પરમપ્રતિભાવૈભવામિમૂનસૂરગુરોઃ ધ્યોધ્યોધોદ્ધરિમદ્રસૂરિ-ગુરોઃ કૃતિરિયં સમાપ્તા ।” આવી પુષ્પિકા લખેલી છે, તે જો તેમની પાસે આવી હોત તો આ ટીકાને તેઓ સ્વોપદ પણ જણાવી દેત ! પણ આવો કોઈપણ પ્રકાર જણાવવો તે જેટલો સત્યથી વેગળો છે તેટલો જ આ ટીકાને શ્રી મણિમદ કે મણિમદસૂરિના નામે જણાવવાનો પ્રકાર સત્યથી ખરબચડો છે તે ચંદા વિનાની વાત છે. આહે તેમ

હોય, તત્ત્વ એ છે કે મણિભદ્ર નામની કોષ સાહિત્યક વ્યક્તિ થયેલ નથી. એટલે પદ્મશૈલની આ લઘુ ટીકા તેમની બનાવેલા નથી જ, કિન્તુ આ-શ્રી વિદ્યાતિલકસરિજની જ બનાવેલી છે, તે તેમની અશરિતથી તથા બૃહત્ ટીપ્પનિકા તથા જૈન ગ્રંથાવલી (પૃ. ૭૬) અને જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. (૪૩૨) વિગેરેના ઉલ્લેખોથી પણ પૂરવાર છે. વળી તેમની નોંધો ઉપરથી એ પણ સાફ દીવા જેવું માલુસ પડે છે કે પદ્મશૈલ ઉપર એક આ, અને બીજી આ. શ્રી ગુણરત્નસરિજની બૃહત્ ટીકા, એમ બે જ ટીકાઓ છે, ત્રીજી કોષપણુ જોવામાં આવેલ નથી.

વળી આ ગ્રંથના સંપાદન તથા સંશોધનમાં જે હસ્તપ્રતિઓનો ઉપયોગ થયેલો છે, તથા જેના ઉપરથી પાઠાંતરો વિગેરે લેવામાં આવેલા છે તેની હકીકત પ્રતિપરિચયમાં પ્રકાશક તરફથી નિવેદિત થનાર હોષ તેનું પિષ્ટપેપણુ અમે કરતા નથી. ત્યાં અશુદ્ધ પાઠ હોય અને પ્રતિઓ-માંથી શુદ્ધ પાઠ મળેલ ન હોય ત્યાં અમોને લાગેલ શુદ્ધ પાઠ () કૌંસ કરીને દેખાડેલ છે, તથા વધારાનો અશુદ્ધ પાઠ લાગેલ હોય તે [] કાટખૂણુમાં દેખાડેલ છે. પાઠાંતરમાં મૂકેલ પાઠો કેટલેક સ્થલે 'મૂળ વિગે-રેમાં રાખવા જેવા અમોને લાગવા છતાં પ્રતિક વિગેરેમાં સામેની બધી પ્રતિઓ એક સરખો પાઠ આપતી હોય તેવા સ્થલે તેમને પાઠાંતરમાં રાખવા અમે ઉચિત સમજ્યા છીએ.

આ ગ્રંથમાં ધણા ઉપયોગી વિષયોનો સમાવેશ થયેલો છે. મૂળમાં તથા ટીકામાં સંક્ષેપમાં હોવાયેલ કેટલીક હકીકતોનો જોષતો વિસ્તાર ટિપ્પણોથી બતાવવામાં આવેલ છે. આથી અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથ ધણો મદદગાર નીવડશે, એમાં અમોને શંકા નથી. છયે દર્શનોના મૌલિક પ્રમેય, પ્રમાણાદિ પદાર્થ સ્વરૂપ સાથે જણસો ત્રેસઠ પાખડોઓનું, નૈઋ-

માદિક નયોનું, સાત એકાન્તવાદોનું, તથા તે સમગ્રનો જેમાં સમાવેશ થયે છે તે અનેકાન્તવાદ અથવા સ્વાધ્વાદ-સમલંગી આદિનું સ્વરૂપ પણ તલસ્પર્શી આલેખાયેલું વાંચકે આ અંથના મૂળ, દીકા, તથા ટિપ્પન વિભાગોમાં રીતસર જોઈ શકશે. સાથે સાથે આ અધમાંથી તેઓને એ પ્રકાર પણ પ્રાપ્ત થશે કે- 'પરંપરાને આજ્ઞાપત માન્ય રાખવાનો શાસ્ત્રાજ્ઞાનો આદેશ અંધપરંપરા માટે નથી પરંતુ આગમેકત યુક્તિયુક્ત હોય તેને જ માટે છે, ' તેમજ હાલમાં પાશ્ચિમાત્મ વિદ્યાના પ્રવેશથી પૃથ્વી ચર અને સૂર્યાદિ સ્થિર હોવાનું જે બતાવાય છે તે તેમ નથી કિન્તુ પૃથ્વી સ્થિર અને સૂર્યાદિ ચર છે એમ અનુમાનાદિ પ્રમાણોના વિષયમાં અત્યક્ષ સિદ્ધ બતાવાયું છે.

આ અંથના સ્વાધ્યાયથી દરેક તટસ્થ પરીક્ષકને અત્યેક દર્શનનો સુકાબલો કરતાં મુગત તથા વેદાન્તાદિ અન્ય તમામ દર્શનો કરતાં જેનદર્શનની શુદ્ધ સર્વજ્ઞ રૂપિત શુદ્ધ તાત્ત્વિક તથા વૈજ્ઞાનિક બધી દૃષ્ટિથી સર્વાંગ સંપૂર્ણ સર્વોદયના સાધક તરીકેની વિશિષ્ટતા તરી આત્મા વિના રહેશે નહિ. અન્ય સર્વ દર્શનો જેનદર્શનમાંથી લિન્ન લિન્ન એકાન્ત નયવાદો લઇને નીકળેલાં છે, તે એક નક્કર હકીકત છે તે બૂધ્ધાવું ન જોઈએ.

વર્તમાનમાં જે અનેક પ્રકારના વાદો આ દેશમાં અને અન્યદેશોમાં ખજી આવી રહ્યા છે તે ઈશ્વર, અહિંસા તથા સત્યને હાલરૂપે આદે તેટલા આગળ ધરે તેથી તેનું ભોતકવાદિપણું પરીક્ષક આગળ બીકુલ ગ્રામ રહી શકે તેનું નથી. નામ આકારથી લિન્ન કલેવરને ધરાવી પોતાને 'આત્મ' કહેવડાવતા આ વાદોનો સુકાવ છરલામ, ઇસાઈ આદિ અનાય-વાદો તરફ જ વળેલો જોવાશે, એટલું જ નહિ, વિશેષતઃ અનુકરણ પણ તેનું જ થયેલું અને થતું માલુમ પડશે. આ જડવાદોની અસર નીચે

આવીને આર્જનાનાં પુવાંન તથા વિદ્યાર્થીવર્ગ જે આર્થધર્મેને જીનવાણી કરી
તિરસ્કારવા લાગ્યા છે તેમને આર્થધર્મનો સદ્બુદ્ધિથી સ્વાધ્યાય કરવા અને
તેમાંથી સત્ય મહત્ત્વ કરી શ્રદ્ધારમિ તથા ક્રિયારમિ થવા અમારે
ખાસ આમ્રહ છે.

આ સુંદર મંથરતનના સંશોધન-સંપાદનમાં અમારી જે કાંઈ
ખામી રહેલી હોય તેને સુધારી લેવા તજ્ઞોને નમ્ર વિનંતિ છે.
પ્રાન્તે જૂતમાત્રનું કલ્યાણ કરનાર પરમ સત્યાવિર્ભાવક શ્રી જિન પર-
માત્માનો અનેકાન્તવાદ, કે જે સ્વકર્મબદ્ધ સારાયે છંવંલોકને મોક્ષ પામી
મૃત્યુ તરી જવા મારેની તે તારક જિનરાજની અણમોસ કરણાલરી
બક્ષિસ છે તેની શ્રી સંમતિસૂત્રમાં પૂજ્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ
કરેલી સ્તુતિ અહીં રજુ કરી વિરમીશ—

“ જેણ વિષ્ણુ લોગસ્સ વિ. વવહારો સચ્ચદ્વા ન નિચ્ચદ્વા ।

તસ્સ મુવણેઘ્ઘગુરુણો, નમો અણેગંતવાદસ્સ ॥ ૬૧ ॥

મહં મિચ્છાદંસણ-સમૂહમદ્વસ્સ અમયસાયસ્સ ।

જિણવચ્ચણસ્સ મગ્ગમો, સંયિગ્ગાતુહાદિગમ્મસ્સ ॥ ૭૩ ॥”

(સમ્મતિસૂત્ર ૩)

—‘જેના વિના લોકોનો વ્યવહાર પણ સર્વથા ચાલી શકતો નથી તે
ત્રિલોકના એક શુરુ સમાન અનેકાન્તવાદને અમારો નમસ્કાર છે. જે
અન્ય દર્શનોના સમૂહરૂપ છે, જે અમૃતતુલ્ય સ્વાદિષ્ટ છે, જેનું તત્ત્વ
નિઃસાર સંસારના વૈરાગ્ય ગુણે કરીને જ સુખે કરી સમજી શકાય તેનું
છે, તે શ્રી જિન વચનરૂપ ભગવાનનું કલ્યાણ ચાઓ, તે સદા જ્યવંત
વર્તો.’ ઇતિશબ્દ.

મહેસાણા, જૈન ઉપાશ્રય

પરમગુરુ આચાર્યશેખર વિજયજ્ઞેમસ્વરિ

૨૦૦૫ : શ્રાવણ વદ ૧૦ શુક્રવાર

ચરણચંચરિક વિજયજ્ઞેમસ્વરિ

પ્રકાશકીય નિવેદન

પરમપૂજ્ય ગુરુવર્યા આચાર્યદેવ શ્રી ૧૦૦૮ વિજયજીપૂર્ણી-
 ચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ સપરિવાર સં. ૧૯૯૬માં મણિઆર શેઠ હરગોવિન્દ
 જીવરાજની સાથે વિનંતિથી તેમની બહેન શ્રીમતી ભક્તિબાઈ દીક્ષા આપના
 માટે વૈશ્યાખ માસમાં શ્રી રાધનપુરતંબોલી શેરીના ઉપાધ્યે પધાર્યા હતા.
 ત્યાં કેટલાક રફી પુસ્તક પાનાના કોથળા ભરેલા હતા. શ્રી જમનાદાસ
 ભદ્રજી બોરા તથા શ્રી હીરાલાલ નરપતલાલ બોરાના સૌજન્યથી પૂજ્ય
 આચાર્યદેવના વિનય રત્ન મુનિરાજ શ્રી દેવતવિષયજીએ તે તપાસી
 બોધા તે તેમણી શ્રી પદ્મદર્શન સમુચ્ચય ટીકાની પ્રત આપી મળી
 આવી આ પ્રતિને “જે” સંગ્રાહી અહીં જાળખાવવામાં આવી છે.
 પૂ. ગુરુદેવે તેનું અવલોકન કર્યું તે તેમાં પ્રસ્તુત ટીકા બેધ તેઓ
 સાહેબે તેના સંપાદનથી સમાજને ઉપકાર થવો બહુ તે સંબંધી
 અમારે બળવવા યોગ્ય કર્તવ્ય તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેઓ સાહેબના
 ઉપદેશને મસ્તક ઉપર ચઢાવી અમે એ આ સંસ્કરણનું કાર્ય ઉપાડી લીધું.

શ્રી મુક્તાભાઈ ચાનમંદિરના ચરધીજી ઉત્સાહી કાર્યકર પાટણના
 બોજકશાંતીય પંડિત અમૃતલાલ મોહનલાલ કે જેઓ પ્રાચીન હસ્ત-

પ્રતિઓની લીપીપારખ આદિ દુશ્કારમાં સિદ્ધદસ્ત છે, તેઓ પાસે આ ગ્રંથની પ્રેસ કોપી કરાવવામાં આવી. તેમણે “જં” “જુ” તથા “ઘ” પ્રતિઓ સામે રાખીને પ્રેસ કોપી કરી છે, તેમાં પાઠભેદ સ્થલે જે પ્રતિનો પાઠ વધારે સંગત પ્રમાણિક લાગ્યો છે તે પ્રતિનો પાઠ તેમણે મૂલમાં લીધો છે અને પાઠભેદવાળી પ્રતિનો પાઠ પાઠાંતરમાં લીધેલ છે. પૂજ્ય શ્રી સંપાદક મહાત્માએ આગેવડાં ટિપ્પણો આ ગ્રંથમાં આલુ ક્રમાંકથી અલગ ખતારવામાં આવેલ છે, જ્યારે પાઠાંતરના સ્થલે પ્રેસની સગવડ સાચવવા માટે ક્યાંક ચિહ્નોથી, ક્યાંક અંગ્રેજી મૂલાક્ષરોથી તો ક્યાંક ક્રમાંકોથી એમ અનિવર્તીત દેખાડેલ છે; છતાં તે ટિપ્પણોમાંથી જુદાં પડતાં વાંચકોને જરૂર દેખાઈ જ આવશે. આ ઉપરાંત અમુક સ્થલે પાઠાંતર તથા ટિપ્પણમાં પ્રત્યાંતર તરીકે એક “મ” પ્રતિનો સંકેત પણ લેવામાં આવેલ દેખાશે, તે પૂજ્ય-શ્રીએ કોપી મેળવતાં અન્યાન્ય પ્રતિમાંથી ખાસ જે પાઠ વિગેરેનો સંબંધ દેખાડેલો ઉપયોગી લાગ્યો તે તેમાંથી ઘટતી રીતિએ દેખાડેલ છે.

હવે પ્રેસકોપીમાં ઉપયુક્ત થયેલી પ્રતિઓના પરિચય ઉપર આપણે આવીએ :

‘જં’ પ્રતિ—આ પ્રતિ ‘આચાર્ય’ વિજયજીભૂસૂરોદયજી સંગૃહીત કોશ’ની છે અને તે શ્રી મુકતાબખાનું જ્ઞાનમંદિર ઝોઝમાં સુરક્ષિત છે. આ પ્રતિ સરખા પ્રમાણના કાગલના બે ટૂકડા સાંધી લાંબા કરેલ દરેક કાગલ ઉપર લખેલી છે. દરેક પત્રમાં બારીકાઈથી જોનારને જ સાંધા દષ્ટિ-ગોચર થાય તેમ છે. નકલ કરવા માટે જે સ્થલે લેખકને પુસ્તક મહત્ત્વ હશે તે સ્થલે કાગલનો અલાવ હોવો જોઈએ, જેથી પોતાને જરૂરી વસ્તુ આવી રીતે લખી લેવાની પણ તેમણે ફરજ બજાવી છે. પ્રતિની હાલત

જલું છે. અને બાળુના હાંસીયાનો વિભાગ લખતી વખતે વધારે રાખવામાં આવેલો, પરંતુ આ પહેલાંના અન્યાય સંગ્રાહકોના દુર્ઘ્ણ્યથી તે ઘણો તુટી ગયેલો છે અને તેથી કેટલેક સ્થલે ટિપ્પણ હતાં તેની નોંધ લઈ ચકાષ નથી. પ્રતિનાં પાનાં ૧૫ છે. પ્રતિ પત્રમાં પંક્તિ તથા અક્ષરનું પ્રમાણ એક સરખું નથી. પંક્તિ કોષ્ટકમાં ૧૬-૧૮-૧૯-૨૨ તેમજ ૨૩ પણ છે અને પ્રત્યેક પંક્તિમાં અક્ષરો ૪૮ થી ૭૨ સુધી પણ લખાયેલા જોવામાં આવે છે. આ કારણથી પ્રતિજેખકના હાથે લીપીસૌષ્ટ્ય જળવાયું નથી, તદ્દપરાંત વર્ણુ વિવ્રમ પણ કેટલેક સ્થલે ઉભો કરાયેલો દેખવામાં આવે છે, તે નિઃશંક ખીના છે. આ પ્રતિના પાનાની લંબાઈ પહેળાઈ ૧૧×૪ ઇંચની એક સરખી છે. આ પ્રતિને અંતે—

“ સંવત્ ૧૫૭૧ વર્ષે જ્યેષ્ઠસુદિ ૬ દિને સોમવારે લિલિલે મુગ્ધવર્દનેન લોકેય પદ્ધર્ગનસમુદયસ્ય । ”

આ પ્રમાણે પુષ્પિકા છે. એનો અર્થ ‘મુનિ પદ્મવર્ધને આ દીકા રચી’ એમ નથી, પરંતુ અગાઉ રચાયેલી આ દીકાની કોપી-નકલ સં. ૧૫૭૧ના જેઠ સુદ ૬ સોમવારે લખી છે.’ પ્રતિજેખકે આ રીતે પોતાનો લખવાનો સંવત્ તે જણાવ્યો છે, કિન્તુ દીકાકારની પ્રશસ્તિના સાત શ્લોકોમાંથી ગમે તે કારણે પહેલા પાંચ શ્લોકો લખ્યા નથી. ‘છ’ પ્રતિના લેખકે પણ પ્રશસ્તિનાં આઠ પદ્યો લખ્યાં નથી. અને પ્રતિના અંતે એવું લખ્યું છે કે જેથી આ દીકા આ. હરિભદ્રસુરિજીની સ્વોપન હોય તેવો ભ્રમ વાંચનારને થાય. આ હકીકત ‘છ’ પ્રતિના પરિચયમાં બતાવવામાં આવશે. આથી આગળ લેખકો જાણે અજાણે ખરા દીકાકાર અને દીકાના રચના કાળ માટે ભ્રમ પેદા કરવાના જોખમદાર બને છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫ (વિ. સં. ૧૯૬૨)

માં ચોખંબા સિરિએ (કાશી)આ દીકાની ચોપડી છપાવી પ્રકટ કરી છે. જો કે હાલ આ ચોપડી મલતીનથી. તેમાં આ દીકા'આ. વિદ્યાતિલકમૂર્તિની હોવા છતાં 'મણિભદ્રજી' ના નામે પ્રસિદ્ધ કરી દેવામાં આવો છે, તે બેશક ઉપર જાણીયા જેવા લખને જ આભારી છે. અત્રે જાણવું જોઈએ કે મૂલ દીકાકારની પોતાની પ્રશસ્તિનાં સાત પદો "પુ" પ્રતિમાં મૌજુદ છે. જેમાં તેઓશ્રીએ પોતાના અભિધાન સાથે પોતાના ગચ્છ, શુરુપરંપરા, દીકાને રચનાકાળ, તેનું રચલ, પ્રમાદાદિ કારણે દીકામાં અશક્તિ રહી હોય તો તે સુધારવાની સજ્જનોને વિનંતિ, મૂલ તથા દીકાનું શ્લોક પ્રમાણ અને ગ્રંથ યાવતઅન્નદિવાકરો રહે તેનું આશીર્વાચન, વિગેરે ઐતિહ્ય સ્પષ્ટ જણાવેલું છે.

અત્રે શંકા થશે કે આ પ્રતિના લેખકે જે પાંચ પદો આપેલા નથી તે પુ પ્રતિના લેખકે પ્રક્ષિપ્ત કર્યા કેમ ન હોય? પણ આ શંકા કરવી નિર્મૂળ છે. શ્રી બૃહદ્વિષ્ણુકા આદિમાં આ દીકા શ્રી વિદ્યાતિલકીય હોવાના જેવા ઉલ્લેખ સત્તાવાર પ્રાપ્ત થાય છે તેવા 'માણિભદ્રીય' કે 'પદ્મ-વર્ધનીય' કે 'સ્વોપસીય' હોવાના કશા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થતા નથી. 'ત્યારે પણ પ્રતિઓ પ્રશસ્તિના શ્લોકો વિના ન્હાખારેલી પણ કેમ જોવામાં આવતી હશે?' આ સવાલનો ઉત્તર ઉ. શ્રી સમયસુંદરજીએ ઉત્તરભાગની દીકાની પ્રશસ્તિમાં "કોઽપિ મત્સરી મૂઢઃ પ્રશસ્તિ ચોરયિષ્યતિ" 'કત્યાદિ કાઢેલા ઉદ્ગારો ઉપરયો જણાય છે કે' તે કાળમાં ગચ્છાદિકના અયુક્ત મમત્વ, વિચારભેદ, મતાગ્રહ અને તેજોદેષ આદિ કોષપણ કાણે પ્રશસ્તિઓ ઉઘાડી મારવાની પ્રથા ઓછાવતા અંશે અર્થાલત બની હશે. જેનું તે પછીના કાળમાં તિથ્યાદિમતભેદના રચલોમાં તપાશરતરસંવાદ આદિ કેટલીક પ્રતિઓમાં વધારે વિકૃત સ્વરૂપ થયેલું અત્યારે પણ આપણને સાક્ષાત્ દષ્ટિગોચર થાય છે.

‘ઘ’ પ્રતિ-આ પ્રતિ સ્વર્ગસ્થ પંચાસજી શ્રી ધર્મવિજયજી ગણિવરના પુસ્તક સંગ્રહની છે. આ સંગ્રહ પાટણમાં ખેતરવસીના ઉપા-
શ્રયમાં સુરક્ષિત છે. આ પ્રતિ અમોને તેઓશ્રીના પદ્ધર શિષ્યરત્ન આ.
વિજયસુરેન્દ્રસરિજીના સૌહાર્દથી મળી છે. અતિની લીધી અને શુદ્ધિ અત્યુ-
ત્તમ છે. જં અને પુ પ્રતિથી આ પ્રતિ જુદી જ પરિપાટીવાળી છે. આ
પ્રતિના પાઠોમાં મૂલશ્લોકના પાઠાંતરો કેટલાક તો અહેતુક જ લેખકે લખ્યા
છે. પ્રતિનાં પત્ર ૧૮ છે. દરેક પત્રની પૃષ્ઠ ઉપર ૧૭-૧૭ પંક્તિઓ છે.
પ્રત્યેક પંક્તિમાં લગભગ ૬૬ ૬૭ અક્ષરો છે. પ્રતિના અંતમાં લેખકની
પુષ્પિકા આદિ જેવું કશું નથી. છતાં અનુમાને વિક્રમની સોલમી ચતાબ્દિમાં
તે લખાયેલી લાગે છે. આમાં પણ ટીકાકારની પ્રચલિતનાં આઘ પઘો
લખવામાં આવ્યાં નથી. પ્રતિના લેખકે મૂલ ગ્રંથના અંતમાં લખવા લાયક
ઉલ્લેખ ટીકાના અંતમાં દેવલ આ પ્રમાણે લખ્યો છે—

“ચતુર્દશશતચત્વાર્દશત્પ્રકરણસૂત્રનિર્માણાદિવ્રહ્મણો યાકિની-
સૂત્રવિરુદ્ધારિણઃ પ્રભાવકચક્રચક્રવર્તિનઃ પરમપ્રતિભાવૈભવાભિમૂત-
સુરગુરોઃ શ્રોત્રીશ્રીહરિમદ્રસુરિગુરોઃ કૃતિરિયં સમાપ્તા ।”

‘જં’ પ્રતિની માફક આ પ્રતિને આ ઉલ્લેખ પણ ભ્રમેત્પાદક છે.
તેનાથી આ ટીકા સ્વોપદ્ય હોય તેવો ભાસ થાય છે. જ્યારે વસ્તુતઃ તેમ
નથી. પ્રતિમાં અનેક સ્થલે ટિપ્પણો પણ કરેલાં છે. જેનો યથાયોગ્ય ઉપ-
યોગ થયેલો વાંચકને આ ગ્રંથમાં માલુમ પડશે.

‘પુ’ પ્રતિ-આ પ્રતિ મુનિવચ્ચં શ્રી પુણ્યવિજયજી શાસ્ત્ર સંગ્ર-
હની છે. તેઓશ્રી ખુદના સૌજન્યથી અમોને પાટણ સાગરના ઉપાશ્રયેથી
આ પ્રતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રતિનાં પાનાં ૩૦ છે. તેમાં પત્ર ૧થી ૨૭ સુધીમાં
પ્રસ્તુત ટીકા લખાઈ છે ૨૭ થી ૨૯ માં શ્રી હારિભદ્રોય પદ્મશર્મા
સમુચ્ચય મૂલ લખેલો છે. અને પત્ર ૨૯-૩૦ માં અક્ષાતકર્તૃક લઘુપદ્મશર્મા
સમુચ્ચય ગદ્યમાં લખાયેલો છે. ત્યારબાદ ૩૦ માં પત્રમાંથીજ લઘુપંસં
પદ્ય શરૂ થાય છે, તેના ૨૫ શ્લોક લખ્યા છે, તે પછીના શ્લોકો પત્ર ૩૧માં

હોવા નોંધએ પરંતુ તે પત્ર અથવા પત્રો પ્રતિમાંથી જાય છે. દરેક પત્રની દરેક પૃષ્ઠિમાં પંક્તિઓ ૧૪-૧૪ છે. તે દરેકમાં અક્ષરો ૫૩ થી ૬૦ છે. આ પ્રતિનું કોપી સૌજન્ય તથા હાલત સારી છે. પ્રતિ અપૂર્ણ હોવાથી લખનાર લખાવનારની પ્રશસ્તિ કે પુષ્પિકા જેવું કંઈ નથી. છતાં જે નોંધએ તે આ પ્રતિમાં જરૂર છે, અને તે ટીકાકાર મહારાજની પ્રશસ્તિનાં સાતે પદો. શ્રી ખુદુત ટીપ્પણિકા તથા જૈન ગ્રંથાવલી (કાન્દરન્સ) તથા જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (શ્રી મોહનલાલ દક્ષીયંદ) આ સર્વેમાં આ. શ્રી વિદ્યાતિલકચરિત્રની ૧૨૫૨ શ્લોક પ્રમાણુ ૫૦ સંખી ટીકા હોવાનો જે ઉદ્દેશ્ય મળે છે તેને પ્રમાણિત કરવાનો સુપય મોટે ભાગે આ અને જૈન લંકારમાં આવી બીજી જે પ્રતિએ હોય તેના કાળે જાય છે. આથી જ અમારા પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં આ પ્રતિનું મૂલ્ય અમે ખૂબ જ મહત્વનું લેખીએ છીએ. આ પ્રતિ સત્તરમા સૈકાના અત્ત ભાગમાં લખાએલી જણાય છે.

દાર્શનિક અભ્યાસીઓ માટે અન્યંત જરૂરનું આવું ઉત્તમ સરલ માર્ગ-દર્શક ન્યાય તર્કની સીધી ફેડીએ પ્રવેશ કરાવનાર સાહિત્ય તેના આજીવ્યાનુનાં ઉપયોગી અંગો સાથે લગભગ સંપૂર્ણ ગણાય તેવા સંપાદન સાથે અદ્યતન ઢમે પ્રકાશિત કરવાનું જે સહભાગ્ય આ સંસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે તે બદલ ખાસ તો સંપાદક મહાત્મા આગમપ્રગ્ન શ્રી જૈન સંઘના પરમ ઉપકારક ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ મુનિહિતાગ્રણિ આચાર્ય મહારાજ શ્રી ૧૦૦૮ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજસાહેબના પદપ્રભાવક આચાર્યદેવ વિજયજીબુસરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના અમો ધણા જ રૂણી છીએ. તેઓ શ્રીના પુણ્યરમરણ સાથે આ ગ્રંથ પ્રકાશનમાં જે પૂજ્યો આદિ તરફથી અમોને ઉપકૃત પ્રતો વિગેરે સાહિત્ય મળ્યું છે તેઓ સર્વોના આ તકે અમો આભાર માનીએ છીએ. આ ગ્રંથમાં ટીકાકાર મહર્ષિએ ટીકાન્તર્ગત સાક્ષી ગાયાઓ ૭૧ આપી છે તથા સંપાદક મહાત્માએ ટિપ્પણો ૧૪૬ કરેલાં છે, જે ઉપરથી તેઓશ્રીએ સેવેલ અતિ શ્રમનો વાંચકને સુંદર ખ્યાલ આવી શકશે.

ઉપરાંત પૂજ્ય શ્રી ગુરુદેવનું સં. ૨૦૦૦ની સાલનું શુભ ચાતુર્માસ

રાધનપુરમાં થયું. ત્યારે તેઓશ્રીના વિનીત અન્તેશ્વરી શિશ્વરત્ન પૂજ્ય
મુનિરાજશ્રી રૈવતવિજયજી મહારાજે પર્વાધિરાજ શ્રી પર્યુપણા પર્વ ઉપર
ચોત્રીસ ઉપરાસની મહાન તપશ્ચર્યા કરેલી. શ્રી રાધનપુર સર્વે પૂજ્ય શ્રી
આચાર્યદેવની પુણ્ય નિત્રા પામી અમૃતપૂર્વ અક્ષયનિધિ, ચૈત્યપરિપાટી
ઉપધાન તપ, આદિ ઘણાં શાસન પ્રભાવનાનાં સત્કાર્યો બળગ્યાં હતાં, તેની
શુભ યાદગિરિમાં સુકૃતાભિષાપો જે સજ્જનોએ આ ગ્રંથ પ્રકાશનમાં દ્રવ્ય
સહાય કરી છે, તેમજ સં. ૨૦૦૫ના વૈશાખ માસમાં પુનાના મુનોત
ચંદ્રભાણનાં વિધવા ધર્મપત્ની ધનામાડુએ પૂજ્યશ્રી પરમગુરુદેવના વરદ
હસ્તે શ્રી તારંગા તીર્થ ઉપર ભગચન બેસાડ્યા તેની પુણ્ય યાદગિરિમાં
તેમણે અને તેમનાં સ્વજનોએ પણ આ ગ્રંથ પ્રકાશનમાં જે દ્રવ્ય સહાય
સમર્પેલ છે, તેઓ સર્વને પણ અમો સાહાર યાદ કરીએ છીએ.

આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવા પાછળ અમારી મહેનત સં. ૨૦૦૦થી
ચાલુ છે. તે પાંચ વર્ષે સફલ થતી જોઈ અમોને હર્ષ થાય છે. મુદ્રણ અને
મુદ્રણાલયોના સંબંધમાં વર્તમાનમાં કેટલી મુશ્કેલીઓ વેડતી પડે છે. તેનો
જેમને નિત્ય અનુભવ છે તેઓ આવા વિશંબથી કે પ્રસ્તુત મુદ્રણમાં ખુબ
ધ્યાન આપવા છતાં અશુદ્ધિ વિગેરે જે કાંઈ જુજાં ત્રુટીઓ રહી જવા
પામી હોય તેનાથી આશ્ચર્ય નહિ અનુભવે, એવી અમોને ખાતરી છે. મુદ્રાની
અશુદ્ધિઓ વિગેરેનું શુદ્ધિપત્રક આપવામાં આનું છે, તે જોતાં પ્રમાણમાં
ઘણી ઝોઝી થયેલી છે એમ જરૂર દેખાઈ આવશે. વળી અભ્યાસપૂર્ણ
વિસ્તૃત વિષયસૂચિ તેમજ વિશેષનામાનુક્રમાંદિ પણ મહોપકારી પૂજ્યશ્રી
સંપાદક મહાન્માએ પોતે મહેનત લઈને તૈયાર કરી આપેલ છે, તે આ ગ્રંથમાં
આપવામાં આવેલ છે, તે તરફ પણ લાયકોનું અમે ધ્યાન એવીયું.

આ દ્રંક નિવેદન અમે પૂરું કરીએ તે પૂર્વે એ ધ્યાનમાં રહે કે આ
પ્રકાશન, પૂજ્ય ગુરુદેવના પ્રથમ શિશ્વરત્ન મુનિરાજ શ્રી રક્ષિતવિજયજી,
જેઓ સં. ૧૯૮૦માં કાલધર્મ પામી ગયેલ છે, તેમના પુણ્ય સંસ્મરણાર્થે
અર્પણ કરેલ છે. તેમનો દ્રંક પરિચય અત્રે આપવો સ્થાને સમજી અમો
તે લખવાની રજા લઈએ છીએ—

નિ * વા * પાં * જ * લિ

મુનિરાજ શ્રી રક્ષિતવિજયજી

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી રક્ષિતવિજયજી જૈનમુનિગણમાં સ્વ-
પરકથ્યાણુકારિણી શાસન સેવાની ઉજ્જવલ આશા આપતા એક ઉગતા
આરાધનાશીલ યુવાન મુનિવર હતા. તેઓને જન્મ અમદાવાદ
પાડાપોળમાં સં. ૧૬૬૦ના કારતક સુદ ૪ ને રોજ થયો હતો.
તેમના પિતાશ્રીનું નામ શા. ડાહ્યાભાઈ સકરચંદ હતું. તેમની
માતૃશ્રીનું નામ સમરશ પહેન છે તેમનું પોતાનું સંસારી નામ
ત્રીકમલાલ હતું. તેમના પિતાશ્રી તે તેઓ દીક્ષા લેતા પૂર્વે કાળ
કરી ગયા હતા. તેમના માતૃશ્રી જીવે છે. તેમને સંસારી બે પહેનો
છે. મરમપૂજ્ય સિદ્ધાંત મહોદધિ આચાર્યદેવ વિજયપ્રેમસૂરી-
શ્વરજી મહારાજના સિંચનથી વેરાગ્ય પામી તેમણે સં. ૧૬૮૩ના
વૈશાક વદ ૬ ના રોજ ખંભાત જૈનશાળામાં દીક્ષા લઈ પૂજ્ય
પરમગીતાર્થ આચાર્યદેવ વિજયજીજીસૂરીશ્વરજી મહારાજને
પોતાના તારક ગુરૂ કર્યા હતા.

તેમણે દીક્ષા લીધી ત્યારથી આશાતાવેદનીના ઉદયથી તેમની
તળીયત આબર રહેતી હતી. છતાં પોતાના ગુરૂ અને દાદાગુરૂદેવની
પુણ્ય નિશ્રામાં જીવનભર રહીને તેમણે જૈનપ્રકરણ, આગમ, ન્યાય,
દર્શન, કાવ્ય, કોષ, છંદ, સાહિત્ય આદિ વિષયોનું થોડા સમયમાં
પણ જ્ઞાન અમ્મું સંપાદન કર્યું હતું. સંસારીપણે તેમણે મેટ્રીક
સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. બાલપ્રજ્ઞાચારીપણે ત્રેવીસ વર્ષની વયે

તેમણે દીક્ષા લીધી હતી. દીક્ષા જીવનમાં સાત લખ તેઓ જીવ્યા હતા. આ સાતે વર્ષ મોટે ભાગે તેમણે ટી. બી. ની બીમારીમાં કાઢવાં પડ્યાં હતાં. ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વખત તેમના શરીર ઉપર મુંખર્ષ-અમદાવાદના સર્જનોના હાથે ઓપરેશન કરાવવાં પડ્યાં હતાં. તથાપિ મુનિપણની શ્રદ્ધા આસેવન શિક્ષાઓમાં તેઓ એક જાન્ય હતા, એ એક નોંધનીય હકીકત છે.

તેમની વ્યાખ્યાન તથા લેખનશક્તિ પણ રોચક હતી. તેમની ખીયતની નાદુરસ્તીના કારણે સમાજને તેનો વિશેષ લાભ નથી હો શક્યો. તેમણે દીક્ષાની જઘન્ય વય ઉપર એક સુંદર નળંધ લખેલો અપ્રકટ છે. તેમાં તેમણે ‘દીક્ષાની જઘન્ય ય ગર્ભથી અને જન્મથી આઠ સંપૂર્ણની જ છે પરંતુ ગર્ભથી ૧૬મું એટલે જન્મથી ૬૧ વર્ષની નથી,’ એ વિગેરે શાસ્ત્રનાં કાટ્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલું છે. સં. ૧૯૮૬ માં બાલ વયસ્ક જ્ય મુનિરાજશ્રી વર્ધમાનવિજયજીને તેમના શિષ્ય કરવામાં ૧૦૫૫ હતા. તેમનો દેહોત્સર્ગ સં. ૧૯૬૦ના ફાગણ સુદ ૬ ના જ અમદાવાદ જૈન વિદ્યાશાળામાં થયો હતો. જીવનના છેલ્લા ૧૬ સુધી તેમની સમાધિ વખાણવા ચોગ્ય હતી. તેમની સેવા મુદ્રણ કરાવવામાં તેમના પૂજ્ય ગુરૂ અને દાદાગુરૂ મહારાજે લમાત્ર કમીતા રાખી ન હતી. અનેક મુનિઓએ પ્રસંગોપાત્ત મની સેવાનો લાભ ઉઠાવેલો, તેમાં તેઓઓના કાલધર્મ પામતા ધી પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી રૈવતવિજયજીએ (દીક્ષા સં. ૧૯૮૮) ખડે પગે સેવા બજાવી હતી તે અજોડ હતી.

આ પૂજ્ય મુનિરાજને ન્યાય અને દાર્શનિક શાસ્ત્રોના પ્રખ્યાસનો સારો ગ્રેમ હતો. તેમના પુણ્ય સ્મરણાર્થે લગાવેલાં કિત

સુપ્રસિદ્ધ યાકિની મહત્તરાસૂત્ર પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજનો આ શ્રી પદ્ધર્શન સમુચ્ચય ગ્રંથ, તેની ખાસ અભ્યાસોપયોગી પૂજ્ય આ. શ્રી વિદ્યાતિલક-સૂરિ મહારાજની ટીકા સાથે સમર્પણ કરાય તે ધણું જ યોગ્ય છે અમો એ સ્વર્ગસ્થ આત્માને શાંતિ ઇચ્છી આ સુંદર ગ્રંથનું તાત્ત્વિક પઠન-પાઠન જૈન-જૈનેતર સમાજમાં ચિરકાળ સુધી થાયો અને તે દ્વારા સૌ નિઃશ્રેયસ્ને પામો એમ ઇચ્છી અમારું આ નિવેદન હું પૂર્ણ કરીશ.

કલોઈ. સં ૨૦૦૫ ના } લી સંઘ સેવક, શ્રી મુ જ્ઞા. ના
આશો સુદ ૫, સોમવાર } માનદ મંત્રી.

શ્રી જૈન અનેકાન્તવાદની સર્વતોમુખી પ્રભાવિક અસર

તમે, વેદો, શ્વેતાશ્વતરાર્ક ઉપનિષદો, ગીતા, તેમજ બૌદ્ધ, સાંખ્ય અને નૈયાયિકાદિ કોઇ પણ દર્શનિક મતો જુઓ, તેમાં તત્ત્વચીને જૈન અનેકાન્તવાદની અપ્રતિકાર્ય અસર તરવરતી માણુમ પડ્યા વિના કહી રહેશે જ નહિ. 'જે એક છે તેજ અનેક છે, જે સર્ગક છે તે સૂન્ય પણ છે, જે અજ છે તેજ જન્મ લેનાર પણ છે, જે ભાવસ્વરૂપ છે તે અભાવ સ્વરૂપ પણ છે, જે દૂર છે તે નજીક પણ છે, અણુ પણ તે છે અને મહત્ પણ તેજ છે, શૂન્ય પણ તે છે અને સર્વભય પણ તેજ છે, આવા અગણિત વિરુદ્ધ દ્વંદ્વ ભાવોને ધારણ કરનાર ઉપનિષદ આદિનો પુરુષોત્તમ સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાન્તવાદ વિના કદી સમાધેય થઇ શકતો નથી.' (આ માટે જુઓ આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત 'વદ્વાદ દ્વાત્રિંશિકા,' અને તેના ઉપરનું પ્રત્યાજ્ઞ સુખલાલજીનું વિવેચન.' પ્રકાશક ભારતીય વિદ્યાભુવન. ઈ. સ. ૧૯૪૫)

આ અનેકાન્તવાદની વ્યાપક અસર નહિ તો બીજું શું છે?

अथ विषयानुक्रमणिका

---००---

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
टीकारुत्तमंगलाचरणम् ।	१	तत्कर्तृत्ववादः ।	२५
मूलरुत्तमंगलाचरणम् ।	२	पोडश तत्त्वानि ।	२८
जिनेन्द्रातिशयचतुष्कम् ।	३	चतुष्प्रमाणे प्रत्यक्षस्वरूपम् ।	३०
दर्शनसंख्या ।	४	त्रिविधानुमानस्वरूपम् ।	३२
त्रिपष्टयधिकत्रिशत- पाखण्डितः ।	४-८	सूर्यस्य गत्यात्मकत्वम् ।	३२
लोकस्वरूपे विप्रतिप्रत्ययः ।	७	उपमानस्वरूपम् ।	३६
दर्शननामानि ।	९	शाब्दप्रमाणम् ।	३६
बौद्धमतनिरूपणम्	१०-२०	प्रमेयतत्त्वस्वरूपम् ।	३७
तत्र दुःखतत्त्वे विज्ञानस्वरूपम् ।	११	संशयादितत्त्वस्वरूपम् ।	"
वेदनासंज्ञयोः स्वरूपम् ।	१२	वादतत्त्वम् ।	४०
संस्कारस्वरूपम् ।	१३	हेत्वाभासाच्छलमेदाश्च ।	४३
समुदयतत्त्वम् ।	१४	चतुर्विंशतिजातयः ।	४४-५२
मार्गतत्त्वम् ।	"	द्वाविंशतिनिग्रहस्यानानि ।	५३-५८
क्षणिकत्वसाधनम् ।	१५	अनुक्तनैयायिकाभि-	
मोक्षतत्त्वम् ।	१६	मतविशेषः ।	५९-६२
द्वादशायतनानि ।	"	सांख्यमतनिरूपणम्	६२-७६
प्रत्यक्षप्रमाणस्वरूपम् ।	१८	तत्र सत्त्वादिगुणत्रयम् ।	६३
अनुमानस्वरूपम् ।	१९	प्रकृत्यादितत्त्वानि ।	६५
अनुक्तबौद्धाभिमतविशेषः ।	२०-२४	पुरुषस्वरूपम् ।	६९
वैभाषिकबौद्धमतम् ।	२१	भोक्षस्वरूपम् ।	७२
सौत्रान्तिकबौद्धमतम् ।	२२	प्रत्यक्षादित्रिप्रमाणम् ।	७३
योगाचारबौद्धमतम्	२२	अनुक्तसांख्याभिमत-	
माध्यमिकबौद्धमतम्	"	विशेषः ।	७४-७६
नैयायिकमतनिरूपणम्	२४-६१	जैनमतनिरूपणम्	७६-१२१
तत्रोक्तेभ्यस्वरूपम् ।	२५	तत्र " सुविचारत्रानि "	
		त्यस्य सार्थनयम् ।	७७

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
युक्तिविरुद्धपरम्परा-		सम्यक्प्रज्ञानशालिनश्चा-	
क्षमत्वम्		रिष्योग्यता ।	१०२
जिनेन्द्रदेवस्वरूपम् ।	७८-९४	भव्यस्य रत्नत्रितयेन मोक्षः ।	१०३
एकान्तनित्यानिरूपण-		प्रमाणचर्चा निर्णयश्च ।	१०४
योर्विघटनम् ।	८०	सांख्यवहारिकपारमार्थिक-	
स्याद्वादमण्डनम् ।	८४	भेदभिन्नं प्रत्यक्षम् ।	१०६
सामान्यविशेषैकान्तवाद-		अवग्रहेहादीनां विधेयनम् ।	१०७
खण्डनम् ।		मतिश्रुतयोर्विवेकः ।	१०८
अनेकान्तेऽर्थक्रियाकारित्योप-		परमार्थतोऽवधिमतं पर्यव-	
पादनम् ।	८८	केवलानां प्रत्यक्षत्वम् ।	१०८
अन्वयजन्यायापादनेनो-		परमार्थतः मतिश्रुतयोः	
पदेशः ।	८९	परोक्षत्वम् ।	१०८
कथञ्चिद्विरुद्धधर्माध्यासन		स्मरणादिपञ्चमेऽभिन्नं	
ध्यवस्था ।	९०	परोक्षप्रमाणम् ।	१०८
पदार्थानां सदसदनेकान्ता-		ज्ञेयवस्तुनोऽनन्तधर्मात्म	
त्मकत्वम् ।	९१	कत्वसाधनम् ।	१०८-११०
मुक्तस्यापुनरागमनम् ।	९३	प्रत्यक्षपरोक्षयोर्लक्षण-	
जीवाजीगदिनवतत्त्वानि ।	९४	विमर्शः ।	११०
जीवस्वरूपं चतुर्दशमेऽश्व ।	९५	उत्पादव्ययधौम्ययुक्तं सत् ।	११२
अजोऽतत्त्वे धर्मादिद्रव्य-		बौद्धायपरदर्शनिनामप्यने-	
स्वरूपम्	९७	कान्तदर्शित्वम् ।	११५
द्विचत्वारिंशत्पुण्यप्रकृतयः ।	९८	जैनदर्शने पूर्वापरविरोध-	
द्वयशीतिपापप्रकृतयः ।	९८	राहित्यम् ।	११६
मिथ्यात्वादिवन्धहेतवः ।	९९	अनुक्तजैनाभिमत-	
द्विचत्वारिंशदाश्रवाः ।	९९	विशेषः ।	११७-१२१
सप्तपञ्चाशत्संवराः ।	१००	इन्द्रियाणां प्राप्याप्राप्य-	
चतुर्विधबन्धस्वरूपम् ।	१००	कारित्वविभागः ।	११९
निर्जैरामोक्षयोः प्रतिपादनम् ।	१०१		

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
जैतव्यतिरिकाः सः तविद्या		तत्र नास्ति कस्य रूपम् ।	१४४
पक्रान्तवादिनः ।	१२०	अद्वयपुण्यपापरलोकादि-	
तत्र सप्तभङ्गजैनाः		नास्ति त्वसाधनम् ।	१४५
स्थाद्वादिनः ।	१२१	नास्ति कोपदेशः ।	१४२
वैशेषिकमतनिरूपणम् ।	१२१-१२८	चैतन्यादिविषये तेषां	
तत्र द्रव्यादिपदार्थपट्टकम् ।	१२२	जडवादः ।	१५०-१५२
प्रमाणव्यक्तिः ।	१२७	प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्	१५०
अनुक्तवैशेषिकाभिमत-		निर्हेतुके सुखदुःखे ।	१५२
विशेषः ।	१२८	ग्रन्थरुद्धन्तिमोपदेशः ।	१५३
जैमनीयमतनिरूपणम् ।	१२८-१४३	टीकाकृतप्रशस्तिग्रन्थ-	
तत्रोत्तरमीमांसावादिनः ।	१२९	समाप्तिश्च ।	१५४
जैमनीयास्तु पूर्वमीमांसा-		सम्पादकीया पुष्पिका ।	"
वादिनः ।	१३०	लघुपङ्क्तिदर्शनसमुच्चयोऽपरः ।	१५५-१५७
सर्वज्ञाभाषणाधनम् ।	"	नैयायिकादिप्रवाधानां	
अपौरुषेया वेदाः प्रमाणम् ।	१३२	दुर्नयोद्भवत्वम् ।	१५७
प्रत्यक्षादिप्रमाणपट्टकम् ।	१३३-१४३	दर्शनेषु नयावतारः ।	"
प्रमाणलक्षणविचारः ।	१३४	दर्शन-नय-प्रमाणानां	
अर्थापत्तेः प्रमाण्यं		विवेचनम् ।	"
पट्टप्रकाराश्च ।	१३७	सर्वनयमयं जिनमते प्रमाणम् ।	"
अर्थापत्त्याऽऽदित्यस्य		समाप्तिः सम्पादकीया	
गतिसाधनम् ।	१३८	पुष्पिका च ।	"
नैयायिकवैशेषिकयो-		शुद्धिपत्रकम् ।	१५८
रूपम् ।	१४१	संश्लिष्टाश्च एव विधाय ।	१५२
अनुक्तजैमनीयमतविशेषः ।	१४१	संग्रहकतादि-रसेना ।	१६०
लोकाययमतनिरूपणम्	१४३-१५२		

विशेषनामानुक्रमिका

विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः	विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः
हरिमद्रसुरिः । १-२-८ (वृत्तौ) ।		काण्ठेविद्धिः ।	६ टिप्पण्याम्
१५४ (पुष्पिकायाम्)		रोमकः ।	" "
अनेकार्थः । २ (वृत्तौ) ।		सुगतः ।	१०-२१ " टि. वृ.
वीरः । मूले ।			मू. च ।
वर्द्धमानरघामी । " (वृत्तौ) ।		साकल्यः ।	" टि. ।
भगवतीस्रवृत्तिः । ३ (टिप्पण्याम्) ।		सात्यमुग्निः ।	" "
स्रष्टृताज्ञम् । ४ " "		मौदः ।	" "
तर्करहस्यदीपिकाभिधाना		पिप्पलादः ।	" "
बृहद्वृत्तिः । ४		बादरायणः ।	" "
१२-१३-१६-२०-२७-३३-३५-३८ ४१-		जैमिनिः ।	" "
४२-४४-४८-५०-५२-५६-५८-		वसुः ।	" "
५९-६३-६४-६५-६८-६९-७२-		बलिष्ठः ।	" "
७३-७४-७७-७८-८९-९४-९७-		पराशरः ।	" ८ "
९८-९९-१०२-१०३-१०४-१०५		घातमौकिः ।	" "
-१०९-११०-११२-११५-११६-		व्यासः ।	" "
११७-११८-११९-१२२-१२३-		ईलापुत्रः ।	" "
१२४-१२६-१२७-१२८-१३१-		सत्यवत्तः ।	" "
१३२-१३५-१३९-१४०-१४१-		नारीश्वरः ।	" "
१४३-१४४-१४५-१४८-१५२.		कश्यपः ।	" "
भरीचिकुमारः । ५ "			२१
कपिलः । " "		दशप्रजापतिः ।	" "
ऊलूकः । " "		विष्णुः । १३१ (वृ०)	८ "
६१-७५		बल्ला ।	८- "
माठरः । " "			७४-१३१ वृ०)
७५		आधमी ।	" "
क्रोकुलः । ६ "		पूरण ।	८ "

विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः	विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः
गोस्वामी ।	८ टि०	१३-१९-२६ २७-२९-३७ ४२-४४-	
उत्पलः ।	" ४०	४८-५३-६५-६६-६९-८०-७१-	
लोकतत्त्वनिर्णयः ।	" टि०	७३-८०-८१-८२-८३-८४-८५-	
आत्मानन्दसमा ।	८- १२-२३	८६-८८-८९-९०-९१-९२-९३-	
१६-३३-१००	" "	११३-११४-१२५-१२६	
भावनगरम् ।	८ " "	कर्मग्रन्थः ।	१२ टि०
अधिकः ।	" "	९७-१००	
प्रभाकरः ।	" ४० टि०	गुणरत्नसूत्रिः ।	" "
चामनः ।	" " "	१६ ३०-३१-६५-११८	
रेयणः ।	" " "	जिनवाणी ।	१७ "
युद्धः ।	९- " "	धर्मकीर्तिः ।	१९- "
१०-२०-२१		२१	
जिनः ।	" ४० ।	प्रमाणविनिश्चयः ।	" "
महाचार्यः ।	११- टि०	विषयः ।	२०- "
२३		२१	
सर्वदर्शनसंग्रहः ।	- " "	शिखी ।	" "
१९-२३-६२-६६-७६-१२०		विश्वभूः ।	" "
ज्ञानश्रीः ।	११ "	क्रकुच्छन्दः ।	२१ "
धैकटेश्वरप्रेसः ।	" "	काञ्चनः ।	" "
मुण्ड ।	" "	शाक्यसिद्धः ।	" "
स्याद्वादरत्नाकरः ।	" "	तारादेवी ।	" "
१२-१९-२७-३४-११९-१३२		धर्मघातुः ।	" "
पुना ।	११- १२-१९	भीष्मः ।	" "
२६-२७-३३-३४-३९-४२-४३-६५		सौगतः ।	" "
६६-७६-८०-९०-१२०-१२१ टि०		शाक्यः ।	२१ "
स्याद्वादमञ्जरी ।	१२- "	शौद्धोदनिः ।	" "

विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः	विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः
ताथागतः ।	२१ टि०	५६-६१-(न्यायसूत्रम् १११)	
शून्यवादी ।	" "	प्रमाणमीमांसा ।	३३- टि०
धर्मोत्तरः ।	" "	३४-३९-४२-४३-४४-४८-५२-	
प्रज्ञाकरः ।	" "	५५-५६-५७-७४-९०-९१-१०८	
दिज्ञागः ।	" "	-१११-११२-११९-१३१-१३२-	
ज्ञानपारमिता ।	२३ "	१३५-१३९	
हेतुचिन्दुः ।	" "	न्यायमञ्जरी ।	३४- "
अर्चटतर्कः ।	" "		४२
प्रमाणवार्त्तिकम् ।	" "	नकुलीशः ।	५९ "
(जैनं प्र० घा० ११९)	" "	कौशिकः ।	" "
तत्त्वसंग्रहः ।	"-७७-	गार्ग्यः ।	" "
न्यायचिन्दुः ।	१३१ " "	मैत्र्यः ।	" "
कमलशीलः ।	" "	कौरुपः ।	" "
न्यायप्रवेशकः ।	" "	ईशानः ।	" "
राजशेखरः ।	"-२४-	पारगार्ग्यः ।	" "
५९-६१-७५-१२०-		कपिलाण्डः ।	" "
१४१-१४३		मनुष्यकः ।	" "
पद्दर्शनसमुच्चयः ।	"-२४-	अपरकुशिकः ।	" "
३३-५९-६१-७५-१२०-		अत्रिः ।	" "
१४१-१४३		पिङ्गलाक्षः ।	" "
शिवः ।	२४-२५-मू	पुष्पकः ।	" "
२८-५९	वृ० टि०	बृहदाचार्यः ।	" "
शाक्यपुत्रः ।	२४ "	अगस्तिः ।	" "
मल्लिपेणसूरिः ।	२६- "	संतानः ।	" "
२७		शशीकरः ।	" "
गौतमसूत्रम् ।	२९- "	विद्यागुरुः ।	" "
३१-३६-३७-३९-४३-४८-५३-		न्यायसारः ।	६१ "

विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः	विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः
भासर्वज्ञः ।	६१ टि०	विन्ध्यवासी ।	७१ वृ०
न्यायवार्तिकम् ।	" "	मुण्डकोपनिषत् ।	७३ टि०
न्यायतात्पर्यटीका ।	" "	'संखः' वा 'शंखः' ।	७४ वृ०
न्यायपरिशुद्धिः ।	" "	ईश्वरकृष्णः ।	" टि०
न्यायालंकार ।	" "	सनत्कुमारः ।	" "
न्यायकलिका ।	" "	महाभारतम् ।	७५ "
जयन्तः ।	" "	कपिलः ।	" "
न्यायकुसुमाञ्जलिः ।	" "	पञ्चशिखः ।	" "
कन्दली ।	" "	भार्गवः ।	" "
१२८		पट्टोतन्त्रम् ।	७६ "
श्रीधरः ।	"- वृ० टि०	माडरभाष्यम् ।	" "
१२७-१२८		सांख्यसप्ततिः ।	" "
प्रशस्तकरभाष्यम् ।	"- टि०	तत्त्वकौमुदी ।	" "
(न्यायभाष्यम्) ६१ टि०		गोडपादम् ।	" "
(प्रशस्तपादभाष्यम्) १२६ "		आत्रेयतन्त्रम् ।	" "
कणादः । ६१ "		१२८	
१२८-१५५		(सारथे वैशेषिकं च)	
सांख्यकारिका । ६३- "		जिनेन्द्रः । ७८ मू० वृ०	
६४-६५-६६-६९-७४-७६		तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ८०- टि०	
भाण्डारकर ईन्स्टीट्यूट ।		९३-९७-११२-११९	
६६-१२१		हेमहंसगणी ।	" "
पतञ्जलिः । ७० वृ०		हेमचन्द्रव्याकरणन्यायः ।	" "
वादमहार्णवः ।	" "	(न्यायमञ्जूषा)	" "
सम्प्रतितर्कटीका ।	" टि०	अशोकः । ८६ "	
वासुरिः । ७१- वृ० टि०		सामान्यदूषणादिक-	" "
७५		प्रसारिताग्रन्थः ।	" "

विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः	विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः
सम्मतितर्कः ।	८८- टि०	रत्नाकरावतारिका ।	११९ टि०
(महातर्कः)	९०-११९	प्रमाणवार्तिकम् ।	" "
मीमांसा-श्लोकवार्तिकम् ।	९१- "	न्यायावतारः ।	" "
१३९		अनेकान्तजयपताका ।	" "
आचाराङ्गसूत्रम् ।	९२ टि०	अनेकान्तप्रवेशः ।	" "
सिद्धसेनदिवाकरः ।	९३-वृ० टि०	धर्मसंग्रहणी ।	" "
(गन्धहस्तिः)	११७	प्रमेयरत्नकोशः ।	" "
सिद्धसेनसूरिः ।	" टि०	प्रमेयकमलमार्तण्डः ।	" "
(तत्त्वार्थटीकाकृत्)		न्यायकुमुदचन्द्रः ।	" "
देवचन्द्र लालभाई ।	" "	आतपरीक्षा ।	" "
अर्हन् ।	९४ वृ०	अष्टसहस्रो ।	"-१३० "
नन्विसूत्रम् ।	९५ टि०	सिद्धान्तसारः ।	" "
नवतन्त्रम् ।	९९ वृ०	न्यायविनिश्चयः ।	" "
१०१		वृषभादयः ।	" "
गन्धहस्तिः ।	१०२ "	व्योमशिवाचार्यः ।	१२७ वृ० टि०
महातर्कः ।	" "	-१२८	
भद्रबाहुस्वामी ।	१०४ "	प्रशस्तकः ।	१२८ टि०
घाचकमुख्यः ।	" "	किरणावली ।	" "
(उमास्वातिः)	" "	उद्यनः ।	" "
मीमांसादर्शनम् ।	१११- टि०	व्योममतिः ।	" "
१३०		लीलावतीतर्कः ।	" "
समन्तमद्रः ।	११४ "	श्रीवत्साचार्यः ।	" "
आप्तमीमांसा ।	"-१३० "	खण्डनमहातर्कः ।	१२९- वृ०
लुम्पक ।	११८ "	१४२	
मीलनः ।	११९ "	महेश्वरः ।	१३१ "
नयचक्रवालः ।	११९ "	कुमारिलः ।	" "

विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः	विशेषनामानुक्रमः	पृष्ठांकः
गायकवाडसीरोक्ष । १३१	टि०	विमलेन्द्रसूरिः ।	१५४ प्र०
बरोडा ।	" "	गुणेश्वरसूरिः ।	" "
श्वेताश्वतरोपनिषद् । १३२	" "	सहस्रतिलकसूरिः ।	" "
जैमनीयसूत्रम् । १३५	" "	विद्यातिलकसूरिः ।	" "
देवदत्तः । १३७-	बृ०	पद्मदर्शनसूत्रम् ।	" "
सिद्धहैमशब्दानुशासनम् । १३८-(टि०)		आदित्यवर्द्धनपुरम् ।	" "
बृहस्पतिः । १४४	टि०	सोमतिलकसूरिः ।	" पु०
पद्मदर्शनसमुच्चयटीका । १५३	बृ०	पद्मदर्शनम् ।	१५७ "
रुद्रपल्लीगणः ।	" प्र०	विजयप्रेमसूरिः ।	" "
चन्द्रसूरिः ।	" "	विजयजम्बूसूरिः ।	" "
		म्हेशाना ।	" "

संक्षिप्ताक्षरपरिभाषायामिदं ज्ञेयम् ।

मू० इति मूलम् ।	प्र० " प्रशस्तिः ।
वृ० " वृत्तिः ।	पु० " पुष्पिका ।
टि० " टिप्पणम् ।	गा० ति० इति गायकवाड सीरोक्ष ।

शुद्धिपत्रकेऽवधार्यम् ।

पृ.	पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१३९	१९	पतदन्तरं च वृत्तं न	पतदन्तरं च वृत्तं
१४०	१२	यव ^१	यव ⁺
१५३	६	नित्याद्य (द्वि) नेकान्तवाङ्,	नित्याद्य (द्वि) तैकान्तवाङ्,
१५८	१३	वृद्धदा (चा) र्य.	वृद्धदा (चा ^१) र्यः १४
"	२५	'०लिनां मुक्ति ११९ ४'	इत्यधिकं मुद्रितम् ।

સંસ્થાના જ્ઞાનચક્રમાં સહાય કરનાર વધુ પુણ્યશાલીઓ.

- ૧૫૦) શ્રી. માધવેશ્વર નયુભાઈ (૧૦૦) " વાઢીલાલ છોટાલાલ
૧૦૦) " ભોગીલાલ જીજ્ઞાસુભાઈ (૧૦૦) " જોગલદાસ કમાણવાલાના
૧૦૦) " કેશવલાલ માણેકચંદ. સુપુત્રો અખાલાલ તથા
૧૦૦) " બાણુલાલ જેસી ગલાઈ નટવરલાલ
૫૦) " હરીલ ધ રતનચંદ ધોરાજી
૫૦) " પુનમચંદ રજુ દવાલા ૧૦૦) " મણીલાલ ઝીણાભાઈ
૫૦) " નાથાલાલ હગનલાલ રાધનપુર
૧૦૦) " ભોગીલાલ મનસુખલાલ ૧૦૦) પારેખ નરપતલાલ ઉત્તમચંદની
ધર્મપત્ની મોતીબહેન
૧૦૦) વાર્ડયા જીવતલાલ દેવસીલાઈની
ધર્મપત્ની મણીમેન(માનતના)

સ્વર્ગસ્થ-
પૂજ્ય મુનિવરશ્રીરક્ષિતવિજયાનાં પુણ્યસ્મૃત્યૈ સમ
ર્પ્યતયિદ પ્રકાશનં શ્રી મુકાબાઈ જ્ઞાનમંતિર કોશા
ચક્ષેણ.
દર્માવિતી, સં ૨૦૮૫ આશ્વિન શુક્લ પૂર્ણિમા,
મૃગુવાસર ।

કુવાલા

લી બોદરા

- ૧૦૦) શેફાણી નરપતલાલ મનસુખલાલ ૧૦૦) શ્રી રવચંદ કેવલદ સના સુપુત્રો
૭૫) શ્રી. જીવારોઠ સવજીભાઈ તલકચંદ, પોષ્ટકલ તથા હરિ
૬૦) " કાન્તિયાલ વનજીભાઈ લાલ આદિ
૫૦) " બાણુરોઠ રપસીભાઈ સિદ્ધપુર
જોટાપુરા ૫૦) " ગજલદાસ હમ્મરલાલ
૧૦૦) શ્રી. આત્મારામ અખાલાલ કરજસણ
૫૦) " નાથાલાલ ન્યાલચંદ

नमः प्रकट-प्रभावे-श्री-वसोधत्तनपाश्वनाथे ।

तपोगच्छ-पगनी-विनेमणि-पस्मभू-पू-आचार्यश्री

१००८ विजयकमल-दान-प्रम-सारपुन्दरेभ्यो नमः ।

श्रीरूपहृतीयगणमौक्तिक-श्रीविद्यातिलकमुनीन्द्र-विरचित-

संक्षिप्तवृत्त्यलङ्कृतः पूज्यपादाचार्य-याकिनीमहत्तरा

सुनु-श्री-हरिमद्रसूरिशेखरसंहृद्योऽयं

श्री षड्दर्शनसमुच्चयः ।

सज्ज्ञानदर्पणतले विमलेऽत्र यस्य,

ये केचिदर्थनिवहाः प्रकटीयभूवुः ।

तेऽद्यापि भान्ति कलिकालजदोषभस्म-

प्रोदीपिता इव शिवाय स मेऽस्तु वीरः ॥१॥

जैनं यदेकमपि बोधविधायिवाक्य-

मेवं श्रुतिः फलवती सुवि येन चक्रे ।

चारिश्रमाप्य वचनेन महत्तरायाः,

श्रीमान्स नन्दतु चिरं हरिमद्रसूरिः ॥२॥

संनिधेहि तथा वाणि !, षड्दर्शनाङ्गपदसुजे ।

यथा षड्दर्शनव्यक्ति-स्पष्टने प्रमवाम्यहम् ॥३॥

व्यासं विहाय संक्षेप, - रुचिसत्त्वानुकम्पया ।

टीकां विधीयते स्पष्टा, षड्दर्शनसमुच्चये ॥४॥

इह हि श्रीजिनंशासनप्रभावनाविर्भावकप्रभोदयभूरियशाश्वतु-
 देशशतप्रकरणकरणोपकृतजिनधर्मो भगवान् श्रीहरिमद्रसरिः षड्दर्शन-
 प्रमाणपरिभाषास्वरूपजिज्ञासुशिष्यहितहेतवे, प्रकरणमारिप्समानो 5
 निर्विघ्नशास्त्रपरिसमाप्त्यर्थं स्वपरश्रेयोऽर्थं च समुचितेष्टदेवतानमस्कार-
 पूर्वकमभिधेयमाह, तथाहि—

सदृशनं जिनं नत्वा, वीरं स्याद्वाददेशकम् ।

सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः, संक्षेपेण निगद्यते ॥१॥

व्याख्या—अर्थो 'निगद्यते'ऽभिधीयत इति सम्बन्धः । 10
 अर्थशब्दोऽत्राभिधेयवाचको ग्राह्यः, "अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजन-
 निवृत्तिष्वि"—त्यनेकार्थवचनाद्, 'मये'त्यनुक्तस्यापि गतार्थत्वात्,
 किंविशिष्टोऽर्थः ? 'सर्वदर्शनवाच्य' इति, सर्वाणि च तानि दर्श-
 नानि बौद्ध-नैयायिक-सांख्य-जैन-वैशेषिक-जैमिनीयादीनि समस्त-
 मतानि वक्ष्यमाणानि तेषु 'वाच्यः'—कथनीयः । किं कृत्वा ? 'जिनं 15
 नत्वा' । सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह—कं जिनं ? 'वीरं' वर्द्धमान-
 स्वामिनम्, वीरमिति सामिप्राण्यम्, प्रमाणवक्तव्यस्य परपक्षोच्छे-

+ 'विभयक' ज. । विभावकं पु. घ. ।

१ अन्यत्र 'जैमिनी'ति धतेरत्यस्मिन्नन्ये सर्वत्र 'जैमनी'ति पाठः सुप्रचालोक्यते ।

दादिसुभटवृत्तित्वात् भगवतश्च दुःखसंपादिविषमोपसर्गसहिष्णुत्वेन
सुभटरूपत्वात्, तथा चोक्तम्—

“विदारणात्कर्मततेर्विराजना-त्तपःश्रिया विक्रमतस्तथाऽदमुतात् ।
भवत्प्रमोदः किल नाकिनायक-श्चकार ते वीर इति स्फुटाधिमाम् ॥” (१)

इति युक्तियुक्तं ग्रन्थप्रारम्भे वीरजिननमस्करणं प्रकरणकृतः ।

यद्वा आसन्नोपकारित्वेन युक्ततरमेव श्रीवर्द्धमानतीर्थकृतो नमस्करणम् ।
तमेव विशिनष्टि-किम्भूतं ? ‘सद्दर्शनं’ सत्-शोभनं दर्शनं-ज्ञातनं
सामान्यावबोधलक्षणं ज्ञानं सम्यक्त्वं वा यस्य स तमिति । ननु
दर्शन-चारित्रयोरुभयोरपि मुक्त्यङ्गत्वात् किमर्थं ‘सद्दर्शनं’मित्येकमेव
विशेषणमाविष्कृतम् ? ननु दर्शनस्यैव प्राधान्यात्, यत् सूत्रम्—

“भेदेण चरित्तामो, दंसणमिह दढयरं गहेयञ्च । ..

सिज्झन्ति चरणरहिया, दंसणरहिया न सिज्झन्ति ॥” (२)

इति तद्विशेषणमेकमेव युक्तम् । पुनः किम्भूतं ? ‘स्याद्वाद-
देशकं’, स्याद्-विकल्पितो वादः स्याद्वादः-सदसन्नित्याऽनित्या-
ऽमिलाप्याऽनमिलाप्यसामान्यविशेषाद्यात्मकस्तं दिशति-भविकेभ्य
उपदिशति यस्तम् । अत्रादिमार्धे भगवतोऽतिशयचतुष्टयमाक्षिप्तं-
सद्दर्शनमिति ज्ञानदर्शनयोः सहचारित्वाद् ज्ञानातिशयः १, जिनं
वीरमिति रागादिजेवृत्त्वाद् अष्टकर्माद्यपायनिराकर्तृत्वाच्चापायापगमा-

* ‘टवृत्तित्वात्, ज. । A ‘ग्रन्थारम्भे’ घ. । B ‘कमेव’ जं. ।

२ विलोक्यत एतत्पद्य श्री भगवतीसूत्रवृत्तौ, गु. पृ. ३४/१ । C ‘विशेषणमेव’
पु. जं. । D ‘किम्भूतं’ घ. ।

तिशयः २, स्याद्वाददेशकमिति वचनातिशयः ३, ईदृग्विधस्य निर-
न्तरभक्तिभरनिर्भरसुरासुरनिकायनिपेव्यत्वमानुपङ्गिकमिति पूजाति-
शयः ४ । इति प्रथमश्लोकार्थः ॥१॥

कानि तानि दर्शनानि ? इति व्यक्तितस्तत्सङ्ख्यामाह—

दर्शनानि षडेवात्र, मूलभेदव्यपेक्षया ।

5

देवतातत्त्वभेदेन, ज्ञातव्यानि मनीषिभिः ॥२॥

व्याख्या—‘अत्र’ जगति प्रसिद्धानि षडेव दर्शनानि, एव
शब्दोऽवधारणे, यद्यपि भेद-प्रभेदतया बहूनि दर्शनानि प्रसिद्धानि,
यदुक्तं सूत्रे—

“असियस्यं किरियाणं, अकिरियवाईणमाह चुलसीई ।

10

अन्नाणि य सत्तट्टी, घेणइयाणं च यत्तीसं ॥” (३)

इति त्रिपथ्यधिका त्रिशती पाखण्डिनाम् । बौद्धानां चाष्टादश-

निकायभेदाः, वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारमाध्यमिकादयश्चान्तर्भेदा
बौद्धानाम्, जैमिनेश्च शिष्यकृता भेदा बहवः—

३ सूत्रकृताङ्गम् । + ‘सूत्रान्ति’ घ. ।

15

४ अत्रास्त्यं मूलग्रन्थस्य तर्करहस्यदीपिकाभिधाना बृहद्बुद्धिः—

“अस्या व्याख्या—अशीत्यधिकं शतम् । ‘किरियाणंति’ क्रियावा-
दिनाम् । तत्र क्रियां जिवापस्त्रिवं वदन्तीत्येवं शीला क्रियावादिनः,

मरीचिकुमारकपिलोदकमाठरप्रमृतयः। ते पुनरमुनोपायेनाशीत्यधिकशतसंख्या-
 विज्ञेयाः। जीवाजीवास्त्रचन्द्रसंवरनिर्जरापुण्यापुण्यमोक्षरूपान्नव पदार्थान् परि-
 पाठ्या पट्टिकादौ विरचय्य जीवपदार्थस्याधः स्वपरमेदावुपन्यसनीयौ। तयोरधो
 नित्यानित्यभेदौ, तयोरप्यधः कालेश्वरान्ननियतिस्वभावभेदाः पञ्च न्यसनीयाः,
 ततश्चैवं विकल्पाः कर्तव्याः, तद्यथा—‘अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालतः’
 इत्येको विकल्पः। अस्य च विकल्पस्यायमर्थः—विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन
 रूपेण नित्यश्च कालतः कालवादिनो मते। कालवादिनश्च नाम ते मन्तव्या
 ये कालकृतमेव जगत्सर्वं मन्यन्ते।...उक्तेनैव प्रकारेण द्वितीयोऽपि विकल्पो
 वक्तव्यो नवरं कालवादिन इति वक्तव्य ईश्वरवादिन इति वक्तव्यम्, तद्यथा—
 ‘अस्ति जीवः स्वतो नित्य ईश्वरतः’। ईश्वरवादिनश्च सर्वं जगदीश्वरकृतं
 मन्यन्ते।...तृतीयो विकल्प आत्मवादिनाम्। आत्मवादिनो नाम पुरुष एवेदं
 सर्वमित्यादि प्रतिपन्नाः। चतुर्थो विकल्पो नियतिवादिनाम्, ते ह्येवमाहुः—
 ‘नियति’नाम तत्त्वान्तरमस्ति यद्वशादेते भावाः सर्वेऽपि नियतेनैव रूपेण
 प्रादुर्भावमश्नुवते, नान्यथा।...तदेवं स्वत इति पदेन लब्धाः पञ्च विकल्पाः,
 एवं च परत इत्यनेनापि पञ्च लभ्यन्ते। परत इति परेभ्यो व्यावृत्तेन रूपे-
 णात्मा विद्यते, यतः प्रसिद्धमेतत्सर्वपदार्थानां परपदार्थस्वरूपापेक्षया स्वरूप-
 परिच्छेदो, यथा दीर्घत्वापेक्षया ह्रस्ववादिपरिच्छेदः, एवमात्मनि स्तम्भा-
 दीन्समीक्ष्य तदव्यतिरिक्तबुद्धिः प्रवर्तते, अतो यदात्मनः स्वरूपं तत्परत
 एवावधार्यते न स्वत इति। एवं नित्यवापरित्यागेन दश विकल्पा लब्धाः,
 एवमनित्यचपदेनापि, सर्वेऽपि मिलिता विंशतिः। एते च जीवपदार्थेन लब्धाः,

एवमजीवादिष्वप्यु पदार्थेषु प्रयेकं विंशतिर्विंशतिविकल्पा लभ्यन्ते, ततो विंशतिर्नवगुणिता शतमशीत्युत्तरं क्रियावादिनां भवति ।

तथा न कस्यचित्प्रतिक्षणमवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया संभवति, उत्पत्त्य-
नन्तरमेव विनाशात् इत्येवं ये वदन्ति ते अक्रियावादिन आमादिनास्तिव-
वादिन इत्यर्थः । ते च कौकुलकाण्डविद्धिरोमकमुगतप्रमुखाः ।... एतेषां
चतुरशीतिर्भवति । सा चामुनोपायेन द्रष्टव्या—पुण्यापुण्यवर्जितशेषजीवा-
जीवादिपदार्थसप्तकन्यासः, तस्य चाध प्रयेकं स्वपरविकल्पोपादानम्, असत्-
वादात्मनो नित्यानित्यविकल्पौ न स्त, कालादीनां पञ्चानामधस्तात्पट्टी यदृच्छा
न्यस्यते, इह यदृच्छावादिनः सर्वेऽप्यक्रियावादिनस्ततः प्राग्यदृच्छा नोपन्यस्ता ।
तत एवं विकल्पाभिलाप—नास्ति जीव स्वतः कालत इत्येको विकल्पः, ...
तथा च स्वतः पट्टिकल्पा लब्धा । तथा नास्ति परतः कालत इत्येवमपि
पट्टिकल्पा लभ्यन्ते, सर्वेऽपि मिलिता द्वादश विकल्पा जीवपदेन लब्धा,
एवमजीवादिष्वपि षट्सु पदार्थेषु प्रयेकं द्वादश द्वादश विकल्पा लभ्यन्ते,
ततो द्वादशभिः सप्तगुणिताश्चतुरशीतिर्भवन्त्यक्रियावादिनां विकल्पा ।

तथा कुत्सितं ज्ञानमज्ञानं तदेयामस्तीत्यज्ञानिकाः, ततो 'ऽनेकस्वरदि'ति
मवर्थाय 'इक' प्रत्ययः । अथवाऽज्ञानेन चरन्तीत्यज्ञानिकाः, असंखित्यकृत-
कर्मबन्धवैफल्यादिप्रतिपत्तिलक्षणा साकन्यसात्यमुग्रिमौदपिप्लादवादरायण-
जैमिनिवसुप्रभृतयः ।.. ते चाज्ञानिका सप्तषष्टिसंख्या अमुनोपायेन प्रति-
पत्तव्या—इह जीवाजीवादीपदार्थान्कचित् पट्टकादौ व्यवसाय्य पर्यन्त उत्पत्तिः
स्थाप्यते, तेषां च जीवादीनां नवानां प्रयेकमधः सप्त सत्त्वादयो न्यस्यन्ते,

तद्यथा—सत्त्वम् १, असत्त्वं २, सदसत्त्वम् ३, अवाच्यत्वं ४, सदवाच्यत्वम् ५, असदवाच्यत्वं ६, सदसदवाच्यत्वं ७ चेति ।...सप्त च विकल्पा नवभिर्गुणिता जातास्त्रिषष्टिः, उत्पत्तेश्चत्वार एवाद्या विकल्पाः, तद्यथा—सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वमवाच्यत्वं चेति, शेषं विकल्पत्रयं तूत्पत्त्युत्तरकालं पदार्थावयवापेक्षमतोऽत्रासंभवीति नोक्तम्, एते चत्वारो विकल्पास्त्रिषष्टिमध्ये प्रक्षिप्यन्ते ततः सप्तषष्टिर्भवन्ति । ततः को जानाति जीवः सन्नित्येको विकल्पः, न कश्चिदपि जानाति, तद्ग्राहकप्रमाणाभावादिति भावः, ज्ञातेन वा किं तेन प्रयोजनम् ? ज्ञानस्याभिनिवेशहेतुतया परलोकप्रतिपत्तिवत्त्वात् । एवमसदादयोऽपि विकल्पा भावनीयाः । उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतः सदसतोऽवाच्यस्य वेति को जानाति ? ज्ञातेन वा न किञ्चिदपि प्रयोजनमिति ।

तथा विनयेन चरन्तीति वैनयिकाः, वसिष्ठपराशरवाल्मीकिव्यासेलापुत्रसत्यदत्तप्रभृतयः । एते चानवधृतलिङ्गाचारशास्त्रा विनयप्रतिपत्तिलक्षणा वेदितव्याः, ते च द्वात्रिंशत्संख्या अमुनोपायेन द्रष्टव्या—मुरतृपतियतिज्ञातिस्थविराधममातृपितृरूपेष्वष्टसु स्थानेषु कायेन मनसा वाचा दानेन च देशकालोपपन्नेन विनयः कार्य इति चत्वारः कायादयः स्थाप्यन्ते, चत्वारश्चाष्टभिर्गुणिता जाता द्वात्रिंशत् । एवमेतानि त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि परदर्शनानां भवन्ति ।

अथवा लोकस्वरूपेऽप्यनेके वादिनोऽनेकधा विप्रवदन्ते, तद्यथा—केचिन्नारीश्वरजं जगन्निगदन्ति, परे सोमाग्निसम्भवम्, वैशेषिका द्रव्यगुणादिषड्विकल्पम्, केचित्कात्यपकृतम्, परे दक्षप्रजापतीयम्, केचिद्महादित्रयैक-

“उत्पलः कारिकां वेत्ति, तन्त्रं वेत्ति प्रभाकरः ।

धामनस्तूमयं वेत्ति, न किञ्चिदपि रेवणः ॥” (४)

अपरेऽपि बृहदककुटीचरहंसपरमहंसभाट्टप्रभाकरादयो बहवो-
ऽन्तर्मेदाः । अपरेषामपि दर्शनानां तत्त्वदेवताप्रमाणादिभिन्नतया बहु-
मेदाः प्रादुर्भवन्ति, तथापि परमार्थतस्तेषामेष्वेवान्तर्भावात् षडेवेति 5
सावधारणं पदम् । ननु सङ्घट्टमानानियतो मेदानुपेक्ष्य किमर्थं षडेव ?

मूर्तिसृष्टम्, वैष्णवा विष्णुमयम्, पौराणिका विष्णुनाभिपद्मजब्रह्मजनितम्,
ते एव केचिदवर्णं ब्रह्मणा वर्णादिभिः सृष्टम्, केचित्कालकृतम्, परे क्षित्या-
घट्टमूर्ताश्चरकृतम्, अन्ये ब्रह्मणो मुखादिभ्यो बाह्यणादिजन्मकम्, सांख्याः
प्रकृतिप्रभवम्, शाक्या विज्ञप्तिमात्रकम्, अन्य एकजीवात्मकम्, केचिदनेक-
जीवात्मकम्, परे पुरातनकर्मकृतम्, अन्ये स्वभावजम्, केचिदक्षरजातमू-
तोद्भूतम्, केचिदण्डप्रभवम्, आश्रमी त्वहेतुकम्, पूरणो नियतिजनितम्,
पराशर परिणामप्रभवम्, केचिषाद्वैच्छिकम्, नैकवादिनोऽनेकस्वरूपं, तुरुष्का
गोत्वाभिनामैरुदिव्यपुरुषप्रभवम्, इत्यादयोऽनेके वादिनो विद्यन्ते । एषां स्वरूपं
लोकतत्त्वनिर्णयाद्वारिभद्रादवसातव्यम् । एवं सर्वगतादिजीवस्वरूपे ज्योति-
श्चक्रादिचरस्वरूपे च नैके विपतिपद्यन्ते” । (पृ. ४-८ आ. स. भावनगर)

५ तुयि=तुम्हीति (श. २. शब्दकोषे) ‘तुवैक’ ज. । श्री बृहद्बृहत्तो
त्वेऽप्यस्यैव विनोक्त्यते-

“सौवेकः कारिकां वेत्ति, तन्त्रं वेत्ति प्रभाकरः ।

धामनस्तूमयं वेत्ति, न किञ्चिदपि रेवणः ॥१॥” (मु. १. ८)

इत्याह—‘मूलभेदव्यपेक्षया’, मूलभेदास्तावत् पडेव—पदसङ्ख्याः.
 तेषां व्यपेक्षया—तानाश्रित्येत्यर्थः । तानि दर्शनानि ‘मनीषिभिः’—
 पंडितैः, ‘ज्ञातव्यानि’—बोद्धव्यानि । केन प्रकारेणेति—‘देवता-
 तत्त्वभेदेन’, देवताः—दर्शनाधिष्ठायिकाः तत्त्वानि च—मोक्षसाधकानि
 रहस्यानि, तेषां भेदः, तेन पृथक् पृथक् दर्शनदेवतां दर्शनतत्त्वानि
 च ज्ञेयानीत्यर्थः ॥२॥

तेषामेव दर्शनानां नामान्याह—

धौद्धं नैयायिकं साङ्ख्यं, जैनं वैशेषिकं तथा ।

जैमनीयं च नामानि, दर्शनानाममून्यहो ॥३॥

व्याख्या—‘अहो’ इति इष्टामन्त्रणे । ‘दर्शनानां’ मतानाम-
 मूनि नामानीति सङ्ग्रहः । ज्ञेयानीति क्रियाऽस्ति—भवतीत्यादि-
 वदनुक्ताप्यवगन्तव्या । तत्र ‘बौद्धम्’ इति बुद्धो देवताऽस्येति धौद्धं—
 सौगतदर्शनं १ । ‘नैयायिकं’—पाशुपतदर्शनम्, तत्र न्यायः—प्रमाण-
 मार्गः, तस्मादनपेतं नैयायिकमिति व्युत्पत्तिः २ । ‘सांख्यमि’ति
 कापिलदर्शनम्, आदिपुरुषनिमित्तेयं संज्ञा ३ । ‘जैनम्’ इति जिनो
 देवताऽस्येति जैनम् आर्हतं दर्शनम् ४ । ‘वैशेषिकम्’ इति
 काणाददर्शनं, दर्शनदेवतासाम्येऽपि नैयायिकेभ्यो द्रव्यगुणादिसामग्र्या
 विशिष्टमिति वैशेषिकम् ५ । ‘जैमनीयं’ जैमनि—ऋषिसंतं भाट्ट-

दर्शनम् ६। चः समुच्चयस्पर्शकः। एवं तावत् षड्दर्शननामानि
ज्ञेयानि शिष्येणेत्यवसेयम् ॥३॥

अथं द्वारश्लोके प्रथममुपन्यस्तत्वाद् बौद्धदर्शनमेवादावाचष्टे—

तत्र बौद्धमते तावद्, देवता सुगतः किल ।

चतुर्णामार्यसत्यानां, दुःखादीनां प्ररूपकः ॥४॥ 5

व्याख्या—‘तत्र’ तस्मिन् ‘बौद्धमते’ सौगतशसने ‘तावद्’
इति प्रक्रमे ‘सुगतो देवता’ बुद्धो देवता-बुद्धभट्टारको दर्शनादि-
करः। ‘किल’ इत्याप्तप्रवादे। तमेव विशिनष्टि तत्त्वनिरूपकत्वेन—
कथम्भूतो देवता? ‘प्ररूपकः’ दर्शकः कथयितेति यावत्। केपाम्?
इत्याह—‘आर्यसत्यानाम्’ आर्यसत्यनामधेयानां तत्त्वानाम्। कति- 10
संख्यानाम्? इति—‘चतुर्णां’ चतुरूपाणाम्। किंरूपाणाम्? इत्याह—
‘दुःखादीनां’ दुःख-समुदय-मार्ग(र्ग)-निरोधलक्षणानां, आदिशब्दो-
ज्यवार्थोऽत्र। यदुक्तम्—

“सामीप्येऽथ व्यवस्थायां, प्रकारेऽवयवे तथा।

चतुर्वर्धेषु मेधावी, आदिशब्दं तु लक्षयेत् ॥” (५) इति। 15

एवंविधः सुगतो बौद्धमते देवता ज्ञेय इत्यर्थः ॥४॥

* ‘य यथा द्वारं पु.। + ‘वाचष्टे घ.। A ‘तदर्शने घ.।

B बौद्धो ज. पु.। C ‘व्येऽपि न्य’ घ.।

आदिममेव तत्त्वं विवृण्वन्नाह—

दुःखं संसारिणः स्कंधा—स्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा, संस्कारो रूपमेव च ॥५॥

व्याख्या—दुःखं किमुच्यते? इत्याशंकायां 'संसारिणः स्कंधाः'—संसरन्तीति संसारिणः, विस्तरणशीलाः, स्कंधाः प्रचय-विशेषाः, संसारेऽमी चयापचयरूपा भवन्तीत्यर्थः । 'ते च' स्कंधाः 'पञ्च प्रकीर्त्तिताः' पञ्चसङ्ख्याः कथिताः । के ते ? इत्याह—'विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च' इति, तत्र 'विज्ञानम्' इति विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं—सर्वक्षणिकत्वज्ञानम्, यदुक्तम्—

“यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा इमे,

सत्ता शक्तिरिदार्थकर्मणि मिते सिद्धेषु सिद्धा च (न) सा ।

* रूपं च' इति पु. जं. । † एतत्पद्य मध्याचार्यविरचिते सत्य-दर्शनसंग्रहे एव पठ्यते—तदुक्तं ज्ञानधिया—

“यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी,

सत्ता शक्तिरिदार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा ।

नात्येकैव विधाऽन्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत्,

द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्घतिरतः साध्ये च विधाय्यति ॥ इति १४॥”

(मुद्रित पृ २४ वैकटेश्वर प्रेम, मुम्बई.)

स्याद्विदरत्नाकर—चतुर्थ—विभागे पृ. ७४७ तमे (पुना) चैतदुक्तं यथा-भूतमेव विलोक्यते । * “यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थं सत्” ‘ध’टिप्पणी ।

नान्येकैव विद्याऽन्यदापि परकृत्रैव क्रिया वा भवेद्,
 द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः सार्धे च विधाम्यति ॥" (६)
 इति विज्ञानम् । 'वेदना' इति, वेद्यत इति वेदना-पूर्वभवपुण्य-
 यापपरिणामबद्धा सुखदुःखानुभवरूपा, तथा च भिक्षुभिक्षामटंशरणे
 कंटके लग्ने प्राह—

"इत एकनघतेः कल्पे, शक्त्या मे पुरयो हतः ।
 तत्कर्मणो विपाकेन, पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥" (७) इत्यादि

'संज्ञा' इति, संज्ञा नाम कोऽर्थः ? सर्वमिदं सांसारिकं सचेतना-
 चेतनस्वरूपं व्यवहरणं संज्ञामात्रं-नाममात्रम्, नात्र कलत्रपुत्रमित्र-
 भ्रात्रादिमम्यन्धो घटपटादिपदार्थसार्थो वा पारमार्थिकः । तथा च 10
 नैतत्सूत्रम्—

'तानीमानि भिक्षव ? संज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं संवृत्तिमात्रम्-
 अतीतोऽद्धा अनागतोऽद्धा, सहेतुको विनाशः, आकाशं, पुद्गला' इति ।"

८ अथ वि इति स्याद्वाद्दर्शनाकर पृ ७४७ तमे पठितम् ।

एतत्पुण्य स्याद्वाद्दर्शनाकर पृ ७४७ तमे पठितम्—

'इत एकनघते कल्पे, शक्त्या मे पुरयो हतः ।

तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥१॥" (सु. पृ. १५७ पुना.)
 अत्र एकनघतो कल्पे " इति पाठः । (पृ. १, आत्मानन्दसमा,
 अ. १५७ पुना.)

१० एतत्सूत्रान्तिकमतम्, तथा चास्य बृहद्दृष्टावाचायां

मृगुणान्तरय - 'मीशान्तिस्मृत पुनारदम्—

‘संस्कार’ इति, इहभवपरभवविषयः सन्तानः पदार्थनिरीक्षण-
प्रबुद्धपूर्वभवानुभूतसंस्कारस्य प्रमातुः ‘स एवायं देवदत्तः’ ‘सैवेयं
दीपकलिका’ इत्याद्याकारेण ज्ञानोत्पत्तिः संस्कारः । यदाह—

“यस्मिन्नेव हि सन्ताने, आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव सन्धत्ते, कर्पासे रक्तता यथा ॥” (८) इति ।

‘रूपमि’ति, रगरगायमाणपरमाणुप्रचयः । बौद्धमते हि स्थूल-
रूपस्य जगति विवर्तमानपदार्थजालस्य तत्तद्दर्शनोपपत्तिभिर्निराक्रि-
यमाणत्वात् परमाणव एव तात्त्विकाः । ‘चः’ पुनरर्थे ‘एव’ इति
पूर्णार्थे ॥५॥

दुःखनामधेयमार्यसत्यं पञ्चभेदतया निरूप्याथ समुदयतत्त्व-
स्वरूपमाह—

समुदेति यतो लोके, रागादीनां गणोऽखिलः ।

आत्मात्मीयंस्वभावाख्यः, समुदयः स संमतः ॥६॥

रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः सर्वशरीरिणामेते पञ्चस्कन्धा विद्यन्ते, न पुनरात्मा,
न एव हि परलोकगामिनः, तथा च तत्तिष्ठान्तः—‘पश्येमानि भिक्षवः संज्ञामात्रं
प्रतिज्ञामात्रं संवृत्तिमात्रं व्यवहारमात्रम्, कतमानि पञ्च ? अतीतोऽद्धा, अनाग-
तोऽद्धा, सहेतुको विनाशः, आकाशं, पुद्गल’ इति ।” (मु. पृ. १९/१)

+ इति आकां ध. । ११ स्याद्वादमप्रयामिपि, पृ. १५६.

* ‘य भावाख्यः समुदयः स उदाहृतः ॥ ध. । एवमेव मुद्रिते
बृहद्बृहत्तापि, मूलस्य पाठः (पृ. ११/३ भा. स.)

व्याख्या—‘यतः’ यस्माद्धोके ‘रागादीनां’ रागद्वेषमोहानाम्
 ‘अखिलः’ समस्तो गणः ‘समुदेति’ उद्भवति । कीदृशः ? इत्याह—
 ‘आत्मात्मीयस्वभावाख्यः’, अयमात्मा अयं चात्मीयः, पदे
 पदममुदायोपचाराद् ‘अयं परः’, ‘अयं च परकीय’ इत्यादिभावो
 रागद्वेषनिबन्धनं तदाख्यः—तन्मूलो रागादीनां गण आत्मात्मीय- 5
 रूपेण रागरूपः परकीयपरिणामेन च द्वेषरूपो यतः समुदेति समु-
 दयः—समुदयो नाम तत्त्वम्, ‘सम्मतः’ बौद्धदर्शनेऽभिमत इति ॥६॥

अथ तृतीयचतुर्थतत्त्वे प्रपञ्चयन्नाह—

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा, इत्येवं वासना तु या ।
 स मार्ग इति विज्ञेयो, निरोधो मोक्ष उच्यते ॥७॥

व्याख्या—सर्वसंस्काराः क्षणिकाः, सर्वेषां विश्वत्रयविवं-
 र्वर्तमानानां घटपटस्तम्भकुम्भाम्भोरुहादीनां द्वितीयादिक्षणेपु ‘स
 एवायं’ ‘म एवायमि’त्याद्युल्लेखेन ये संस्कारा ज्ञानसन्ताना उत्पद्यन्ते
 ते विचारगोचरगता क्षणिकाः, यत् प्रमाणयन्ति—

‘सर्वं सत् क्षणिकम्, अक्षणिके क्रमयो(यौ)गपयाम्यामर्थक्रियाविरो-
 दादिनि वादस्थलमभूदम् ।’

क्षणिकन्वावशेषिकं विशेषोपपत्तिश्च समग्रं तावत्—

+ अयमात्मीयः घ. । * विवर्तं घ. ज. । A ‘त्वं’ घ. । B ‘विशेष’ ज.

औत्पत्तिकं पदार्थकदम्बकं घटादिकं मुद्रादिसामग्रीसाकल्ये
 विनश्वरमाकलय्यते, तत्र योऽस्य प्रान्त्यावस्थायां विनाशस्वभावः
 पदार्थसार्थोत्पत्तिसमये विद्यते स स्वभावो नोऽयत्र ? विद्यते चेदा-
 पतितं तदुत्पत्तिसमयानन्तरमेव विनश्वरत्वम् । अथेदृश एव भावो यत्
 कियन्तमपि कालं स्थित्वा विनष्टव्यम्, एवं चेन्मुद्रादिमन्निधानेऽप्येव
 एव तस्य स्वभाव इति भूयोऽपि तावत्कालं स्थेयम्, एवं च मुद्रा-
 दिघातशतपातेऽपि न विनाशः, जातं कल्पान्तस्थायित्वं घटस्य, तथा
 च जगद्व्यवहारव्यवस्थालोपपातकपङ्क्तिता, इत्यभ्युपेयमनिच्छु-
 नापि क्षणक्षयित्वं पदार्थानाम् । प्रयोगस्त्वेवं यद्विनश्वरं तदुत्पत्ति-
 समयेऽपि तत्स्वरूपम्, यथान्त्यक्षणवर्त्तिघटस्य स्वरूपं, विनश्वर-
 स्वभावं च रूपरसादिकमुदयत आरभ्येति स्वभावहेतुः । ननु यदि
 क्षणक्षयिणो भावाः कथं तर्हि 'स एवायमि'ति वासनान्नानम् ? उच्यते,
 निरन्तरसदृशापरापरक्षणनिरीक्षणचैतन्योदयादविद्यानुबन्धाच्च पूर्वक्षण-
 प्रलयकाल एव दीपकलिकायामिव सैवेयं दीपकलिकेति संस्कारमुत्पाद्य
 तत्सदृशमपरं क्षणान्तरमुदयते, तेन समानाकारज्ञानपरम्परापरिचर्य-
 विरचितपरिणामान्निरन्तरोदयाच्च पूर्वक्षणानामत्यन्तोच्छेदेऽपि न
 एवायमित्यव्यवसायः प्रमथं प्रादुर्भवति, दृश्यते च लूनपुनरुत्पन्नेषु

A पदार्थोत्प० जं. पु. । B 'समनन्त' पु. ज. । C स्वभावो घ. ।

D 'दृश्येति, ज. । E 'यच्चिरतरपरि' ज. ।

नखकेशकलापादिषु स एवायमिति प्रतीतिः, तथेहापि किं न सम्भाव्यते सुजनेन ? तस्मात् सिद्धसाधनमिदं यत् सत् तत् क्षणिकमिति युक्तियुक्तं च 'क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासने'ति । प्रस्तुतार्थमाह—एवं या वासना स मार्गो नामार्यसत्यम् 'इह' बौद्धमते 'विज्ञेयः' अवगन्तव्यः । तुशब्दः पाश्चात्यार्थसङ्ग्रहपूर्वं समुच्चयार्थः । चतुर्थमार्यसत्यमाह—'निरोधः', किमित्याशंकायां मोक्ष उच्यते, 'मोक्ष' अपवर्गः, सर्वक्षणिकत्व—सर्वनैरात्म्यवासनारूपो निरोधो नामार्यसत्यमभिधीयत इत्यर्थः ॥७॥

अथ तत्त्वानि व्याख्याय तत्संलग्नान्येवायतनान्याह—

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या, विषयाः पञ्च मानसम् ।

धर्मायतनमेतानि, द्वादशायतनानि च ॥८॥

व्याख्या—पञ्चसङ्ख्यानानिन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुः-श्रोत्ररूपाणि, शब्दाद्या विषयाः पञ्च—शब्दरूपरसस्पर्शगन्धरूपाः पञ्चविषया इन्द्रियव्यापारा इत्यर्थः, 'मानसं' चित्तं, 'धर्मायतनम्' इति—धर्मप्रधानमायतनं चैत्यस्थानमिति धर्मायतनम्, एतानि द्वादशसङ्ख्यानानि ज्ञाता(तव्या)नि । न केवलमेतानि द्वादशायतनानि, (अपि) च—जाति१-जरा२-मरण३-भव४-उपादान५-वृष्णा६-वेदना७-

१२ "धर्माः सुखदुःखादयस्तेषामायतनं गृह शरीरमित्यर्थः" इति श्रीबृहद्भूतौ गुणरत्नसूरयः । (पृ. १३/१ आ.स.मु.)

स्पर्श-पदायतननामरूप-विज्ञान-संस्कार-अविद्या-रूपाणि * १३ द्वादशायतनानि, चः समुच्चये । अमी सर्वेऽपि संस्काराः श्रणिकाः, शेषं तदेवेति ॥८॥

तत्त्वानि व्याख्यायाधुना प्रमाणमाह—

प्रमाणे द्वे च विज्ञेये, तथा सौगतदर्शने ।

प्रत्यक्षमनुमानं च, सम्यग्ज्ञानं द्विधा यतः ॥ ९ ॥

व्याख्या—‘तथा’इति ‘प्रस्तुतानुसन्धाने, ‘सौगतदर्शने’ बौद्धमते द्वे प्रमाणे विज्ञेये, ‘चः’ पुनरर्थे, तदेवाह—प्रत्यक्षमनुमानं च, असमस्तं प्रति गतं प्रत्यक्षमैन्द्रियकमित्यर्थः, अनुमीयत

* ‘णि च द्वाद’ थ ।

११ बौद्धमत प्रमाणे सत्तार एतदे एक अनादि अनन्त नि स्वभाव धाराप्रवाह. बुद्धदेव एक स्थले कहे छे—“अज्ञानमांघो सत्स्वर जन्मे, संस्कारमांघो विज्ञान, विज्ञानमांघो नाम अथवा भौतिक देह, नाम अथवा मौनिक देहमांघो परिक्षेत्र, परिक्षेत्रमांघो इन्द्रियो अथवा विषयो, अने विषयो अथवा इन्द्रियस्पर्शमांघो वेदना उपपत्ते वेदनामांघो तृष्णा, तृष्णानांघो उपादान, उपादानमांघो भव, भवमांघो जन्म, जन्ममांघो पार्ष्ण्य मरण, दुःख अनुशोचना, यातना, उद्वेग अने नैराश्य दिगेरे जन्मे, दुःख तथा संश्रयानी घटमात्र एव रीते फरतीरहे.” (जुओ जिनचाणी, पृ. १४) आ उपरयो सूचित द्वादश आस्तनीनो रत्नत्त पांचवटने सहेलदो मांघो जसे.

१ ‘त्यक्ष्यमं’ थ । २ ‘स्तुतामिसन्धा’ जं । ३ चशब्दः पुनं थ ।
* प्रति प्रत्यं जं. पु ।

इत्यनुमानं लैङ्गिकमित्यर्थः । यतः 'सम्भग्लानं' निश्चितावबोधः
'द्विधा' द्विप्रकारः प्रत्यक्षानुमानाम्यामेवेत्यर्थः ॥१॥

पृथक् पृथग् दर्शनापेक्षलक्षणसाङ्कर्यभीरुः कीदृहः प्रत्यक्षमत्र
ग्राह्यमित्याशंकायामाह—

प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढमभ्रान्तं तत्र बुध्यताम् ।

त्रिरूपाल्लिङ्गतो लिङ्गिज्ञानं त्वनुमानसंज्ञितम् ॥१०॥

व्याख्या—'तत्र' प्रमाणोभय्यां, प्रत्यक्षं—'बुध्यतां'—
ज्ञायतां शिष्येणेति, किम्भूतं? 'कल्पनापोढं,' शब्दसंसर्गवती-
प्रतीतिः कल्पना, तथा 'अपोढं' रहितं निर्विकल्पकमित्यर्थः,
अन्यच्च—'अभ्रान्तं' भ्रान्तिरहितं, रगरगायमाणपरमाणुलक्षण-
स्वलक्षणं हि प्रत्यक्षं निर्विकल्पकमभ्रान्तं च तत् । घटपटादिबाह्यस्थू-
लपदार्थप्रतिबद्धं च ज्ञानं सविकल्पकं, तच्च बाह्यस्थूलार्थानां तत्तन्मता-
नुमानतोपपत्तिमिनराकरिष्यमाणत्वात् नीलाकारपरमाणुस्वरूपस्ये-
(स्यैव) तात्त्विकत्वात् । ननु यदि बाह्यार्था न सन्ति किंविषय-
स्तर्ह्यं घटकटशकटादिस्थूलप्रातमास इति चेन्निरालम्बन एवायं-
मनादिवितथवासनाप्रवर्तितो व्यवहारमासो निर्विषयत्वादाकाङ्क्ष-
केशवत् स्वप्नज्ञानवद्वेति । यदुक्तम्—

१° लिपि° ज २ घटशकटकटादि° घ ।

१४ नान्योऽनुभाष्यो बुद्ध्यास्ति, तस्यां नानुभवोऽप्यरः ।

ग्राह्यग्राहकधुयोत्, स्वयं सैव प्रकाशते ॥ (९)

बाह्यो न चिद्यते ह्यर्थो, यथा बालविकल्प्यते ।

यासनालुठितं चित्तमर्थाभासे प्रवर्तते ॥ (१०)

इति युक्तं निर्विकल्पकमभ्रान्तं च प्रत्यक्षमिति ।

अनुमानलक्षणमाह—‘तु’ पुनः, ‘त्रिरूपात्’ पक्षधर्मत्व-सप-

क्षसत्त्व-विपक्षव्यावृत्तिरूपात् ‘लिङ्गतो’ धूमादेरुपलक्षणाद्यल्लिङ्गि-

नो वैश्वानरादेर्ज्ञानं तदनुमानसंज्ञितमनुमानं प्रमाणमित्यर्थः ।

‘भूत्रे लक्षणं नान्वेषणीयमिति’ चरमपदस्य नवाक्षरत्वेऽपि न दोष-

इति ॥१०॥

रूपत्रयमेवाह—

रूपाणि पक्षधर्मित्वं, सपक्षे विद्यमानता ।

विपक्षे नास्तित्वाहेतो-रेवं त्रीणि विभाव्यताम् ॥११॥

व्याख्या—‘हेतोः’ अनुमानस्य त्रीणि रूपाणि विभाव्य-
तामिति सम्यन्धः । तत्र ‘पक्षधर्मित्वमिति’ साध्यधर्मविशिष्टो

१ अनुभवो बु ५ । २ काश्यते ॥ जं ५ ।

१४ स्याद्वादमञ्जरी, पृ. १३९ । एतत्परं सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि विलोक्य
एवमेव (पृ. १३२) । एतत्परं धर्मोक्तिरहित-प्रमाणविनिर्धय-प्रयमविभागे वरी-
यतत इति स्याद्वादस्वाक्यप्रयमभागे (पृ. १५० पुनः) ।

धर्मो पक्षः, यथा पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमवत्त्वात्, अत्र पर्वतः पक्षः, तत्र धर्मत्वं वह्निमत्त्वं धूमवत्त्वेन व्याप्तम्, धूमोऽग्निं न व्यभिचरतीत्यर्थः । सपक्षे सत्त्वमिति यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसप्रदेशः, अत्र धूमवत्त्वेन हेतुना सपक्षे महानसे सत्त्वं वह्निमत्त्वमस्तीत्यर्थः । विपक्षे नास्तितेति यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा जलाशये, जलाशये हि वह्निमत्त्वं व्यावर्तमानं व्याप्यं धूमवत्त्वमादाय व्यावर्तते इति । एवं प्रकारेण हेतोस्त्रीणि रूपाणि ज्ञायतामित्यर्थः ॥११॥

उपसंहरन्नाह—

बौद्धराद्धान्तवाच्यस्य, संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

व्याख्या—अयं संक्षेपो ‘निवेदितः’ कथितो निष्ठां नीत^{१५} इत्यर्थः, कस्य ? ‘बौद्धराद्धान्तवाच्यस्य,’ बौद्धानां राद्धान्तः—सिद्धान्तस्तत्र वाच्योऽभिधातव्योऽर्थस्तस्य ।

नैयायिकमतस्येतः, कथ्यमानो निशम्यताम् ॥१२॥

‘इतः’ अनन्तरं नैयायिकमतस्य—शैवशासनस्य ‘कथ्यमानो निशम्यतां’ संक्षेपः कथ्यमान श्रूयतामित्यर्थः ॥१२॥

१५ अत्र विशेषोऽभिधीयते कश्चित्कर्करहस्यदीपिकावृत्तितः, तच्चैवं—
“ बुद्धाः सुगतास्ते च सप्त भवन्ति—१ विपश्यो, २ शिखी, ३ विश्वमूः,

४ ककुच्छन्दः, ५ काश्चनः ६ काश्यपः, ७ शाक्यसिंहश्चेति, तेषामिदं दर्शनं बौद्धम् । (पृ. ९)

“ बौद्धानां लिङ्गवेपाचारादिस्वरूपं प्रदर्श्यते—चमरो मौण्डयं कृत्तिः कण्डलुध लिङ्गम्, घातुरक्तमागुल्फं परिधानं वेपः, शौचक्रिया बद्दी ।

“ भिक्षायां पात्रे पतितं सर्वं शुद्धमिति मन्वाना मांसमपि भुङ्गते, मार्गे च जीवदयार्थं प्रमृजन्तो व्रजन्ति, ब्रह्मचर्यादिस्वकीयक्रियायां च मृशं दृढतमा भवन्तीयादिराचारः । धर्मबुद्धसङ्घरूपं स्तत्रयम्, तारादेवी शासने विघ्ननाशिनी, विपस्यादयः सप्त बुद्धाः कण्ठे रेखात्रयाङ्किताः सर्वज्ञा देवाः, बुद्धस्तु सुगतो धर्मघातुरित्यादीनि तन्नामानि, तेषां प्रासादा वर्तुला बुद्धाङ्क-संज्ञाः, भिक्षुसौगतशाक्यशौद्धोदनिमुगततायागंतशून्यवादिनामानो बौद्धाः, तेषां शौद्धोदनिधर्मोत्तरार्चटधर्मकीर्तिप्रज्ञाकरदिप्रागप्रमुखा ग्रन्थकारा गुरवः । (पृ. १०-१)

“ तत्र प्रमाणादभिन्नमर्थाधिगम एव प्रमाणस्य फलम्, तर्कप्रत्यभिज्ञ-योरप्रामाण्यं, परस्परविनिर्मुक्तितक्षणक्षयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि, प्रमाणगोचरस्तात्त्विकः, वासनारूपं कर्म, सुखदुःखे धर्माधिर्मत्मके पर्याया एव सन्ति, न द्रव्यम्, वस्तुनि केवलं स्वसत्त्वमेव, न पुनः परासत्त्वमिति सामान्येन बौद्धमतम् । अथवा वैभाषिकसौत्रान्तिक्रयौगाचारमाव्यमिकमेदाक्षतुर्था बौद्धा भवन्ति । तत्रार्यसमितीयापरनामकवैभाषिकमतमदः—चतुःक्षणिकं वस्तु चातिर्जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा जर्जरयति, विनाशो विनाशयति, तथा-

ऽऽत्मापि, तथाविध एव पुद्गलश्चासावभिधीयते, निराकारो बोधोऽर्थसहभावाच्चैव सामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणमिति ।

“सौत्रान्तिकमतं पुनरिदम्—रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः सर्वशरीरिणामे पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते, न पुनरात्मा, ते एव हि परलोकागमिनः, तथा च तस्मिन् दान्तः—पञ्चेमानि भिक्षवः संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं संवृत्तिमात्रं व्यवहारमात्रम् कृतमानि पञ्च ? अतीतोऽद्वा, अनागतोऽद्वा, सहेतुको विनाशः, आकाशं पुद्गल इति, अत्र पुद्गलशब्देन परपरिकल्पितो नित्यत्वव्यापकत्वादिधर्मश्च आत्मेति, बाह्योऽर्थो नित्यमप्रत्यक्ष एव, ज्ञानाकारान्यथानुप(प)त्या तु सन्नव गम्यते, साकारो बोधः प्रमाणम्, तथा क्षणिकाः सर्वसंस्काराः स्थूलक्षण परमार्थः, यदाहुस्तद्वादिनः—प्रतिक्षणं विशराखो रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणुवै ज्ञानं चेत्येव तत्त्वमिति, अन्यापोहः शब्दार्थः, तदुत्पत्तितदाकारताम्यामर्थ-परिच्छेदः, नैरात्म्यभावनानातो ज्ञानसंतानच्छेदो मोक्ष इति ।

“योगाचारमतं त्विदम्—विज्ञानमात्रमिदं भुवनम्, नास्ति बाह्योऽर्थः, ज्ञानाद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात्, अनेके ज्ञानसंतानाः, साकारो बोधः प्रमाणम्, वासनापरिपाकतो नीलपीतादिप्रतिभासाः, आलम्ब्यविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम्, आलम्ब्यविज्ञानविशुद्धिरेवापवर्ग इति ।

“माध्यमिकदर्शने तु—शून्यमिदं, स्वप्नोपमः प्रमाणप्रमेययोः प्रविभागः, मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेः, तदर्थं शेषभावेनेति, केचित्तु माध्यमिकाः स्वस्थं ज्ञानमाहुः । तदुक्तम्—

“अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते,

प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविस्त(स)रः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

योगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धिः परा,

मन्यन्ते वत मध्यमाः कृतधियः * स्वस्थां परां संविदम् ॥१॥” इति ।

“ ज्ञानपारमिताया दश ग्रन्थाः, तर्कभाषा हेतुबिन्दुस्तटीकार्चटतर्कनान्नी
प्रमाणवार्तिकं तत्प्रसंगेहा न्यायबिन्दुः + कमलशीलो न्यायप्रवेशकश्चेत्यादयस्त-
द्ग्रन्था इति । ” (पृ. १९)

श्रीमन्मन्वाचार्यविरचिते सर्वदर्शनसंग्रहे चैवं प्रतिपादितम्—“ ते च
बौद्धा माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैमाणिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा यथाक्रमं
सर्वदर्शन्यत्वबाह्यशून्यत्वबाह्यार्थानुमेयत्वबाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । (पृ. १६)

तत्रालयविज्ञानं नामाहनास्पदं विज्ञानं नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम्,
अथोक्तम्—“तस्यादालयविज्ञानं, यद्वेदहमास्पदम् । तस्याप्रवृत्तिविज्ञानं,
यनीलादिकमुल्लेखेत्॥” इति । तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादा-
चित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव । (पृ. ३८) कादाचित्क-
प्रत्ययश्चतुरः प्रत्ययान्तरतायोपपद्यते, “ते चचारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा—आलम्बन-
समनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः” (पृ. ३९)

* ‘ स्वच्छा ’मिति श्रीमद्वाजशेखरीयपददर्शनसमुच्चये पाठो मुद्रितः । (पृ. १४)

+ अथ च ग्रन्थकाराभिप्रेतः, च च तत्त्वसंग्रहस्य वर्ता, एतत्संग्रहाय राज-
शेखरीयपददर्शनसमुच्चये “कमलशैल ” इति शेषम् ।

तदाह—

अक्षपादमते देवः, सृष्टिसंहारकृच्छिवः ।

विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो, नित्यबुद्धिसमाश्रितः ॥१३॥

तथा चैतेषां मते ‘प्रत्ययोपनिबन्धनहेतुर्गनिबन्धनरूपो द्विविधः समुत्पादः’ कथ्यते । स च प्रत्येकं बाह्य आध्यात्मिकश्च, बाह्यो यथा—“पृथिवीधातुरङ्कुरस्य फाठिन्यं गन्धश्च जनयति, अम्बातुः स्नेहं रसश्च जनयति, तेजोधातु रूपमौष्ण्यश्च, वायुधातुः स्पर्शनं चञ्चलञ्च, आकाशधातुरवकाशं शब्दञ्च, ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकमि”त्यादिकम् । आध्यात्मिकश्च यथा—‘अविद्या जाति जनयति, जातिर्जरा मरणादीन्’ इति । न च कुत्राऽपि चेतनाधिष्ठानमस्तीत्यादिकम् । बौद्धनये द्वादशायतनपूजाश्रेयस्करीति प्रसिद्धम्—“अर्थानुपार्ज्य बहुशो, द्वादशायतनानि वै । परितः पूजनीयानि, किमन्यैरिह पूजितैः ॥१॥ ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव, तथा कर्मेन्द्रियाणि च । मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं, द्वादशायतनं बुधैः ॥२॥” इति । (पृ. ४५)

तथा च श्रीराजशेखरीयपञ्चदर्शनसमुच्चये—“मृदो शय्या प्रातरुत्थाय पेया, भक्तं मध्ये पानकं चापराहे । द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रे, मोक्षश्चान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्टः ॥१॥ मणुत्रं भोयणं सुधा, मणुत्रं सयणासर्ण । मणुत्रंमि अगारंमि, मणुत्रं ज्ञायणं मुणी ॥२॥” इति बौद्धसिद्धान्तः ।

व्याख्या— 'अक्षपादाः' नैयायिकास्तेषां मते शासने
 देवो दर्शनाधिप्रायकः शिवो महेश्वरः, स कथम्भूतः? 'सृष्टि-
 संहारकृत्', सृष्टिः—प्राणिनामुत्पत्तिः, संहारः—तद्विनाशः, सृष्टिश्च
 संहारश्चेति द्वन्द्वस्ती करोतीति 'क्वपि तोन्तः, तथाहि—अस्य प्रत्य-
 क्षोपलक्ष(क्ष्य)माणचराचरस्वरूपस्य जगतः कश्चिदनिर्वचनीयमा-
 हात्म्यः पुरुषः स्रष्टा ज्ञेयः । केवलसृष्टौ च निरन्तरोत्पद्यमानापर-
 प्राणिगणस्य भुवनत्रयेऽप्यमातृत्वमिति संहारकर्तापि कश्चिदभ्युपग-
 न्तव्यः । यत्प्रमाणं? — 'सर्वं धरणिधरणीधरतरुपुरमाकारादिकं
 बुद्धिमत्पूर्वकं, कार्यत्वात्, यद्यत् कार्यं तत्तत्बुद्धिमत्पूर्वकं दृष्टं,
 यथा घटः, कार्यं चेदं तस्माद्बुद्धिमत्पूर्वकमिति प्रयोगः,' स च
 भगवानीश्वर एवेत्यन्वयः, व्यतिरेके गगनम् । न चायमसिद्धो
 हेतुः, भूभूधराणां स्वकारणकलापजन्यत्वेनावयवितया वा कार्य-
 त्वस्य जगत्प्रसिद्धत्वात् । नापि विरुद्धानैकान्तिकदोषौ, विपक्षाद-
 त्यन्तं व्यावृत्तत्वात् । नापि कालात्ययापदिष्टः, प्रत्यक्षानुमानोपमाना-
 गमावाध्यमानधर्मधर्मित्वात् । नापि प्रकरणसमः, तत्प्रतिपत्त्यि-
 पदार्थस्वरूपसमर्थनप्रयितप्रत्यनुमानोदयाभावात् । अथ 'निर्वृतात्म-
 वदक्षरीरत्वादेव न सम्भवति सृष्टिसंहारकर्तेश्वर' इति प्रत्यनुमानो-
 दयात् कथं? प्रकरणसमदूषणाभाव इति चेद्? उच्यते—'अत्र सा-

१ किप् तोन्तः, जं. पु. । २ 'णं धरं' घ. । ३ तत्तत् सर्वं बुद्धिं
 घ. । ४ 'रादीनां' घ. । ५ 'थं न प्रकरणसमः' ? इति चेद् घ. । ६ तत्र घ. ।

क्ष्यमान ईश्वररूपो धर्मी प्रतीतोऽप्रतीतो. वानुमन्यते. सुहृदा ? अप-
 र्तीत्येवमत्र रिक्त्वलिपितहेतोरेवाश्रयासिद्धिदोषमसङ्गः, प्रतीतश्चेत्
 तर्हि येनैव प्रमाणेत तेनैव स्वयमुद्भावितास्त्रतनुरपि किमर्थं. नाभ्यु-
 प्रगम्यत इति कथमशरीरत्वम् ? अतो न दुष्टो हेतुरिति साधुक्तं
 'सृष्टिसंहारकृच्छिवः' । तथा विभुः सर्वव्यापकः, एकनिमित्त-
 स्थानवर्तित्वे ह्यनियतप्रदेशमतिष्ठितानां पदार्थानां प्रतिनिमित्ततया-
 त्वज्जिमाणांनुपपत्तेः । नह्येकस्थानस्थितः कुम्भकारोऽपि दूरदूरतर-
 घटघटनाय व्याप्रियते, तस्माद्विभुर्मगवान् । तथा 'नित्यकः'
 नित्यश्चासावेकश्चेति, यतो नित्योऽत एवैकः । अपच्युतानुत्पन्नस्थि-
 रैकरूपं नित्यम् । भगवतो ह्यनित्यत्वे, परार्थीनोत्पत्तिसव्यपेक्षया
 कृतकत्वमाप्तिः । स्वोत्पत्तावपेक्षितपरव्यापारो हि भावः कृतक
 हृष्यते । अथ चेत् कश्चित्कृतकर्तास्मपरमभिदधाति स एवानुत्पद्यते-
 सोऽपि नित्योऽनित्यो वा ? नित्यश्चेदधिकृतेश्वरेण किमपराद्धम् ?
 अनित्यश्चेत् तस्याप्यन्येनोत्पादकान्तरेण भाव्यमनित्यत्वादेव,
 'तस्याप्यन्येनेति नित्यानित्यवादविकल्पशिल्पशतस्वीकारे कल्या-
 न्तेऽपि न जल्पपरिसमाप्तिः, तस्मान्नित्यं प्रव भगवान् । अत्यच्च

१ दूरतो घटघटं घ । २ 'यां' घ । ३ यस्मात् भगवान् विभुः । जं ।

४ 'यं' हि नि-घ ।

१६ स्याद्वादमज्ज्ञायां धीमन्यन्तीपेक्षतयः—“अनित्यत्वेन तस्यानुत्पादकान्तरेण
 भाव्यम्, तस्याऽपि नित्यानित्यत्वं कल्पनायामनवस्थादौस्थ्यमिति ।” (, पृ. २६ मुना.)

एकोऽद्वितीयो, 'बहूनां' हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्परं पृथक्-
पृथगन्यान्य(वि)सदृशमतिव्यापारतयैकैकपदार्थस्य विसदृश-
निर्माणे सर्वमसमञ्जसमापद्येतेति भगवानेक एवेति युक्तियुक्तं
'नित्यैक' इति विशेषणम् । तथा 'सर्वज्ञ' इति, सर्वपदार्थाणां
सर्वविशेषज्ञाता । सर्वज्ञत्वाभावे हि विधित्सितपदार्थोपयोग्यजगत्प्र-
सृमरविमकीर्णपरमाणुकणमचयसम्यक्सामग्रीमीलनाऽक्षमतया याया-
तथ्येन पदार्थनिर्माणरचना दुर्यदा । सर्वज्ञश्च सन् सकलप्राणिनां
सम्मीलितसमुचितकारणकलापानुरूपपारिमाण्डल्यानुसारेण कार्यं
वस्तु निर्मिमाणः स्वार्जितपुण्यपापानुमानेन च स्वर्गनरकयोः
सुखदुःखोपमोगं ददानः केषां नाभिमतः ? तथा च तद्व्याख्याः—

१८ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्, स्वर्गं वा श्वप्नमेव वा ।

अन्यो जन्तुरनीशोऽय-मात्मनः सुखदुःखयोः ॥ (११) इति ॥

१७ श्री स्याद्वादमञ्जरीकारः— 'बहूनां हि विश्वविधातृत्वस्वीकारे परस्पर-
विमृतिर्भावनाया अनिवार्यत्वादेरस्य वस्तुनोऽन्यान्यरूपनया निर्माणे सर्व(म)-
समञ्जसमापद्येतेति ।' (पृ २५) तर्करद्वयस्यदीपिकावृत्तावेवं पाठः— 'बहूनां
हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्परं पृथक्पृथगन्यान्यविसदृशमतिव्यापारतयैकैकपदार्थस्य
विसदृशनिर्माणे सर्वमसमञ्जसमापद्येतेति ।' (पृ २५)

१८ दृश्यत इदं पद्यमेवमेव स्याद्वादमञ्जरीपृ. २५ स्याद्वादरत्नाकरे त्वेवम-
"स्मृतिरपि— "अक्षो जन्तुरनीशोऽय-मात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्, स्वर्गं
वा श्वप्नमेव वा ॥" इति ।" (पृ ४११, पुनः) १ अक्षो पु ।

ध्वमान् ईश्वररूपो धर्मी प्रतीतोऽप्रतीतो. चानुमन्यते. सुहृदा? अप-
 स्तीतश्चेद्भवत्परिकल्पितहेतोरेवाश्रयासिद्धिदोषमसङ्गः, प्रतीतश्चेत्
 तर्हि येनैव प्रमाणेन तेनैव स्वप्नसृष्ट्यावितस्वतन्त्रुरपि किमर्थं नाभ्यु-
 प्रगम्यत इति कथमशरीरत्वम्? अतो न द्रष्टो हेतुरिति साधुक्तं
 'सृष्टिसंहारकृच्छिवः' । तथा विभुः सर्वव्यापकः, एकनिमित्त-
 स्थानवर्तित्वे ह्यनियतप्रदेशप्रतिष्ठितानां पदार्थानां प्रतिनिधयथया-
 त्रज्जिर्माणानुपपत्तेः । नह्येकस्थानस्थितः कुम्भाकारोऽपि दूरदूरतर-
 घटघटनाय व्याप्यते, तस्माद्विभुर्भगवान् । तथा 'नित्यकः'
 नित्यश्चासावेकश्चेति, यतो नित्योऽत एवैकः । अमच्युतानुत्पन्नस्थि-
 रैकरूपं नित्यम् । भगवतो ह्यनित्यत्वे पराधीनोत्पत्तिसव्यपेक्षया
 कृतकत्वमाप्तिः । स्वोत्पत्तावपेक्षितपरव्यापारो हि भावः कृतक
 इष्यते । अथ चेत् कश्चिज्जागत्कर्तारमपरमभिधातिस एवानुयुज्यते-
 सोऽपि नित्योऽनित्यो वा? नित्यश्वेदधिकृतेश्वरेण किमपराद्धम्?
 अनित्यश्चेत् तस्याप्यन्येनोत्पादकान्तरेण भाग्यमनित्यत्वादेव,
 'तस्याप्यन्येनेति नित्यानित्यवादविकल्पशिल्पशतस्वीकारे कल्या-
 न्तेऽपि न जल्पपतिसमाप्तिः, तस्मान्नित्य एव भगवान् । अत्यव

१ दूरतो घटघटं घ । २ 'यां' घ । ३ यस्मात् भगवान् विभुः । जं ।
 ४ 'प' हि नि-घ ।

१६ स्याद्दानुमस्ययां श्रीमन्माध्वीषेणसुरस्य- "अनित्यश्वेतस्याप्युत्पादकान्तरेण
 भाग्यम्, तस्याऽपि नित्यानित्यत्वकल्पनायामनवस्थादौस्थ्यमिति ।" (,पृ. १६ मुना.)

मकोऽद्वितीयो, "बहूनां हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्परं पृथक्-
पृथगन्यान्य(वि)सदृशमतिव्यापारतयैकैकपदार्थस्य विसदृश-
निर्माणे सर्वमसमञ्जसमापद्येतेति भगवानेक एवेति युक्तियुक्तं
'नित्यैक' इति विशेषणम् । तथा 'सर्वज्ञ' इति, सर्वपदार्थानां
सर्वविशेषज्ञाता । सर्वज्ञत्वाभावे हि त्रिधित्सितपदार्थोपयोग्यजगत्प्र-
सृमरविप्रकीर्णपरमाणुकणप्रचयसम्यक्सामग्रीमीलेनाऽक्षमतया याया-
तथ्येन पदार्थनिर्माणरचना दुर्घटा । सर्वज्ञश्च सन् सकलप्राणिनां
सम्मीलितसमुच्चितकारणकलापानुरूपपारिमाण्डल्यानुसारेण कार्यं
वस्तु निर्मिमाणः स्वार्जितपुण्यपापानुमानेन च स्वर्गनरकयोः
सुखदुःखोपभोगं ददानः केषां नाभिमतः ? तथा च तद्व्याख्याः—

१८ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्, स्वर्गं वा अवधमेव वा ।

अन्यो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ॥ (११) इति ॥

१७ श्री स्याद्वादमञ्जरीकारः— 'बहूनां हि विश्वविधातृत्वस्वीकारे परस्पर-
विमतिर्भावनाया अनिवार्यत्वादेष्टव्यं यस्तुनोऽन्यान्यरूपतया निर्माणे सर्व(म)-
समञ्जसमापद्येतेति ।' (पृ २५) तर्करद्वयदीपिकावृत्तावेवं पाठः— 'बहूनां
हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्परं पृथक्पृथगन्यान्यविसदृशमतिव्यापृतत्वेनैकैकपदार्थस्य
विसदृशनिर्माणे सर्वमसमञ्जसमापद्येतेति ।' (पृ २१)

१८ इत्यत इदं पद्यमेवमेव स्याद्वादमञ्जरीयां पृ. २५ स्याद्वादरत्नाकरे त्वेवम-
"स्मृतिरपि— "अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्, स्वर्गं
वा अवधमेव वा ॥" इति ।" (पृ. ४११, पुनः) १ अज्ञो ३ ।

भूयोऽपि 'विशेष्यब्राह्म — 'नित्यबुद्धिसमाश्रित' इति
 शश्वतबुद्धिस्थानं, क्षणिकबुद्धिमतो हि पराधीनकार्यापेक्षितत्वा
 मुख्यकर्तृत्वाभावादनीश्वरत्वप्रसक्तिरिति । ईदृग्गुणविशिष्टः सिद्धो
 नैयायिकमतेऽभ्युपगन्तव्यः ॥१३॥

अथ तत्त्वानि प्ररूपयन्नाह—

तत्त्वानि षोडशामुत्र, प्रमाणादीनि तद्यथा ।

प्रमाणं च१ प्रमेयं च२, संशयश्च३ प्रयोजनम् ४ ॥१४॥

दृष्टान्तोऽप्यथ५ सिद्धान्तो६ऽवयवो७स्तर्क८ निर्णयो९।

वादो१० जल्पो११ वितण्डा च १२, हेत्वाभासा १३-

श्लालानि च १४ ॥ १५ ॥

जातयो१५ निग्रहस्थाना१६—न्येषामेवं प्ररूपणा।

अर्थोपलब्धिहेतुः स्यात्, प्रमाणं तच्चतुर्विधम् ॥१६॥

त्रिभिर्विशेषकम् ॥

व्याख्या—'अमुत्र' अस्मिन् प्रस्तुते नैयायिकमते षोडश-
 तत्त्वानि 'प्रमाणादीनि' प्रमाणप्रभृतीनि 'तद्यथा' इति

१ विशिष्ट्यब्राह्म ज. । विशिष्ट्यब्राह्म पु. । २ 'न्तोऽथ सिद्धान्तो-
 ज्ययनर्कविनिर्णयः । पु. । ३ 'यवस्त' जं. ।

बालावबोधाय नामान्यप्याह—“प्रमाण १ प्रमेय २ संशय ३ प्रयो-
जन ४ दृष्टान्त ५ सिद्धान्ताऽ-६ वयव ७ तर्क ८ निर्णय ९ वाद
१० जल्प ११ वितण्डा १२ हेत्वाभास १३ छल १४ जाति १५
निग्रहस्थानानां १६ तत्त्वानां ज्ञानान्निःश्रेयस सिद्धिरिति षोडश ।
‘एषामेवं प्ररूपणे’ति तत्त्वानामेवमशुना प्रकारेण प्ररूपणा नाम-
मात्रप्रकटनमित्यर्थः । अर्थकैकस्य स्वरूपमाह—तत्रादौ प्रमाणस्वरूपं
प्रकटयन्नाह—‘अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणं स्यात्’ अर्थस्य पदार्थ-
स्योपलब्धिः ज्ञानं तस्य हेतुः कारणं प्रमाणं स्यात् भवेत् ।
परापरदर्शनापेक्षया प्रमाणानामनियतत्वात् सन्दिहानस्य संख्या-
श्रुपदिशन्नाह—‘तच्चतुर्विधम्’ इति, तत् प्रमाणं चतुर्भेदं ज्ञेयमिति
॥ १४-१५-१६ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं च, शाब्दमुपमया सह ।

व्याख्या—प्रमाणनामानि निगदसिद्धान्येव केवलमुपमया
सहेत्युपमानं प्रमाणम् । अथ प्रत्यक्षानुमानस्वरूपमाह—

तत्रेन्द्रियार्थसम्पर्को—त्यन्नमव्यभिचारकम् ॥१७॥

१९ पश्यत स्याद्वादिमञ्जरी पृ ६९ तम इदं शौतनसूत्रम् १-१-१ ।

१ ‘विनिर्णय’ पु. १२ ० नं चोपमानं शाब्दिकं तथा । प । मूलस्य-
पाठस्तु ‘प्र’प्रतौ प्रत्यन्तत्वेनाहतोऽस्ति । ३ तत्रेन्द्रियार्थसम्पर्कोत्यन्नं
अ. पु. ।

व्यवसायात्मकं ज्ञानं, व्यपदेशविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षमितरन्मानं, तत्पूर्वं त्रिविधं भवेत् ॥१८॥

व्याख्या—‘तत्र’ प्रमाणचातुर्विध्ये प्रत्यक्षं कीदृशं ? इति सम्बन्धः । विशेषणान्याह—‘इन्द्रियार्थसम्पर्कोत्पन्नम्’ इति, इन्द्रियं च अर्थश्चेति द्वन्द्वः, तयोः सन्निकर्षात् संयोगादुत्पन्नं जातम्, इन्द्रियं हि नैकद्वयात्पदार्थेन संयुज्यते, इन्द्रियार्थयोः संयोगाच्च ज्ञान-मुत्पद्यते, यदुक्तम्—

आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण,

स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एव शीघ्रः ।

योगोऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति.

यस्मिन्मनो व्रजति तत्र गतोऽयमात्मा ॥ (१२)

तथा ‘व्यभिचारकं’ ज्ञानान्तरेण नान्यथाभावि, शुक्तिसंकले कलधौतबोधो हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नोऽपि व्यभिचारी दृष्टोऽतो-
ऽव्यभिचारकं ग्राह्यम् । तथा ‘व्यवसायात्मकं’ व्यवहारासाधकं, सृज-
(निर्ज)लधरणितले हि बहलशाब्दबलवृत्तावल्यामिन्द्रियार्थसन्निध्यो-
द्भूतमपि जलज्ञानं तत्प्रदेशसङ्गमेऽपि स्नानपानावगाहनादिव्यवहारा-

१ ‘क्षमनुमानं’ तु. तत् २. । मलस्पृष्टं. प्रत्यन्तत्वेन ‘ध’
प्रत्यादेशं विधत्ते । ‘क्षमनुमानं च, तत्’ ज. । २ ‘सन्निकर्षोत्प’ ज पु । ३
‘र्थयोहि’ संयो’ घ. । ४ ‘चारिकं’ घ. ।

२० पद्यमिदं श्रीतर्करद्वयदीपिकाकृतापि समवतारितम् । (पृ. २६)

साधकत्वादप्रमाणम्, अतः सफलं व्यवसायात्मकमिति विशेषणम् ।
 तथा “व्यपदेशविवर्जितम्” इति, व्यपदेशः विपर्ययस्तेन रहितम्,
 तथा ह्याजन्मकाचकामलादिदोषदूषितचक्षुषः पुरुषस्य धवले शङ्खे
 पीतज्ञानमुदेति, तद्यद्यपि सकलकालं तन्नेत्रदोषां विरोमादिन्द्रियैर्य-
 सन्निकर्षोत्पन्नमस्ति तथाप्यन्येष्वस्तुनोऽन्यथावबोधान्न तद्यथोक्तं
 लक्षणं प्रत्यक्षम् । इति प्रत्यक्षसौधकं विशेषणचतुष्टयमुक्त्वा
 साम्प्रतमनुमानमाह ‘इतरन्मानम्’ इति, इतरद् अन्यन्मानम्
 अनुमानमुपदिशति, ‘तद्’ अनुमानं ‘पूर्वं’ प्रथमं ‘त्रिविधं’
 त्रिप्रकारं ‘भवेत्’ जायेत । पूर्वमिति पदेनानुमानान्तर्भेदानन्त्यमाह ।
 ‘तत्पूर्वं’ प्रत्यक्षपूर्वं चेति श्लोकद्वयार्थः ॥ १७-१८ ॥

अनुमानत्रैविध्यमेवाह—

पूर्ववच्छेषवच्चैव, दृष्टं सामान्यतस्तथा ।

तत्राद्यं कारणात् कार्य—मनुमानमिहोदितम् ॥ १९ ॥

२१ तथा च गौतमसूत्रम्—“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यम-
 व्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति ” (१-१-४) ।

अत्र तर्करहस्यदीपिकाचक्षुमीमन्तो गुणरत्नसूरयः—“तत्रेति तेषु” प्रमाणेषु
 प्रथमं प्रत्यक्षमुच्यते । अग्रास्येदमशुपादप्रणीतं सूत्रम्—“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम्
 व्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” (१-१-४) इति । “इन्द्रियं चक्षुरेदि-
 मनःपर्यन्तं” तस्यार्थः परिच्छेद्य इन्द्रियार्थः, इन्द्रियविपर्ययभूतोऽयं रूपादि, “स्पर्शः,

व्याख्या—पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं चेत्पनुमानत्रयम् ।
 'चः' समुच्चये, 'एव' इति पूरणार्थे, 'तथा' इति उपपददर्शने ।
 'तत्र' त्रिषु मध्ये आद्यमनुमानम् 'इह' शास्त्रे 'कारणान् कार्य-
 मुदितं' कारणाद् मेघात् कार्यं दृष्टिलक्षणं यतो ज्ञायते तत् कार-
 णकार्यं नामानुमानं कथितमित्यर्थः ॥१९॥

निदर्शनेन तमेवार्थं दृढयन्नाह—

यथा—रोलम्बगवलव्याल—तमालमलिनत्वियः ।

वृष्टिं व्यभिचरन्तीह, नैवम्प्रायाः पयोमुचः ॥२०॥

व्याख्या—'यथा' इति दृष्टान्तकथनारम्भे 'रोलम्बाः' भ्रमराः,
 'गवलं' माहिषं शृङ्गम्, 'व्यालाः' गजाः सर्पा वा, 'तमालाः' वृक्ष-
 विशेषाः सर्वेऽप्यमी कृष्णपदार्थाः स्वभावतो ज्ञेयाः, इन्द्रः समासो
 बहुव्रीहिश्च । 'एवम्प्रायाः' एवंविधाः 'पयोमुचः' मेघा दृष्टिं
 न व्यभिचरन्ति । 'एवम्प्राया' इत्युपलक्षणेनापरेऽपि दृष्टिहेतवो-

दयस्तदर्थं " इति वचनात्, तेन सन्निकर्ष प्रयासतिरिन्द्रियस्य प्राप्त सम्बन्ध
 इति यावत् । ॥ च षोढा । × × × । अथ निकर्षग्रहणमेवास्तु 'सग्रहण व्यर्थं,
 न, 'सशब्दग्रहणस्य सन्निकर्षवत्प्रतिपादनार्थत्वात् । × × × । ज्ञानसंग्रहं सुखादि-
 निवृत्त्यर्थं सुखादीनामज्ञानरूपत्वात् । × × । अव्यपदेश्यं नामकल्पनारहितं,
 नामकल्पनायां हि शब्दं स्यात् । अव्यपदेश्यपदग्रहणाभावे हि, व्यपदेशः—
 शब्दः, तेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षणं चोभाभ्यां यदुत्पादितं ज्ञानं तदव्यपक्षफलं स्यात्तज्जि-
 गृह्यर्थमव्यपदेशपदोपादानम् । × × । इन्द्रियजन्यस्य मरुमरीचिकासदृशज्ञानस्य
 शुक्तिशकले कलधौतबोधोदेष निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । यदन्तिमस्तदुत्प-

शिखरिशिखरोपरि जलधराभिवर्षणज्ञानं तच्छेषवत् । अत्र कावेः
नदीपूरः, कारणं च पर्वतोपरि मेघो दृष्ट इति । उक्तञ्च नैयायिकैः—
२४. आद्यर्तवर्त्तनाशालि-विशालरुलुपोदकः ।

कलोलविकटास्फाल-स्फुटफेनलटाद्वितः ॥ (१४)

बहद्वहलशेवाल-फलशाङ्खलसङ्कुलः ।

नदीपूरविशेषोऽपि, शक्यते न निवेदितुम् ॥ (१५)

इति ॥ २१ ॥

तृतीयानुमानमाह—

यच्च सामान्यतो दृष्टं, तदेवं गतिपूर्विका ।

पुंसि देशान्तरप्राप्तिर्यथा सूर्येऽपि सा तथा ॥ २२ ॥

व्याख्या—‘चः’ पुनरर्थे, यत् ‘सामान्यतो दृष्टं’ तत्
‘एवम्’ अगुना वक्ष्यमाणप्रकारेण, यथा—‘पुंसि’ पुरुषे देवदत्तादौ
देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका एकस्माद्देशाद्देशान्तरगमनं गमनपूर्वकमि-

१ जलदाभिं घ. । २. ‘जं पर्व’ घ. ।

२४. द्व इमे पथे प्रमाणमीमांसायां स्तः । (पृ. ६४, पुनः) एते न्याय-
मञ्जरी पृ. १३० तमे वर्त्तेत इति स्याद्वादरत्नाकरे (पृ. ५९७, पुनः) तृतीयो विभागः ।

१. ‘स्फे’ इति स्याद्वादरत्नाकरे पृ. ५९७ ।

४. न च वेदिं पु. ‘ते न वे०’ इति स्याद्वादरत्नाकर पृ. ५९७ तमे
प्रमाणमीमांसायां च पाठान्तरः । (पृ. ६४) ।

त्यर्थः, यथोज्जयिन्याः प्रस्थितो देवदत्तो माहिष्मतीपुरि प्राप्तः,
'सूर्येऽपि सा तथे'ति-यथा पुंसि तथा सूर्येऽपि सा गतिरभ्युप-
गम्यते । यद्यपि गगने सञ्चरतः सूर्यस्य नेत्रावलोकप्रसराभावेन
गतिर्नोपलभ्यते तथाप्युदयाचलात् सायमस्ताचलचूलिकावलम्बन-
(नं) गतिं सूचयति । एवं सामान्यतो दृष्टं नानुमानं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ क्रमायातमपि शब्दप्रमाणं स्वल्पवक्तव्यत्वादुपेक्षा(क्ष्या)-
दावुपमानलक्षणमाह—

प्रसिद्धधर्मसाधर्म्या-दप्रसिद्धस्य साधनम् ।

उपमानं तदाख्यातं, यथा गौर्गव्यस्तथा ॥ २३ ॥

२५. अनेन सूर्यस्य गतिममन्वाना अद्यतनीयाः पाश्चात्यमीगोलिका-
त्तदनुसारिणः पौर्वाया अपि निराकृता वेदितव्याः । अत्र तर्करहस्यदीपिका-
[त्तिः—“अत्र देशान्तरप्राप्तिशब्देन देशान्तरदर्शनं ज्ञेयम्, अन्यथा देश-
तरप्राप्तेर्गते कार्यवेन शेषवतोऽनुमानादस्य भेदो न स्यात् । यद्यपि गगने
सञ्चरतः सूर्यस्य नेत्रावलोकप्रसराभावेन गतिर्नोपलभ्यते तथाप्युदयाचला-
कालान्तरेऽस्ताचलचूलिकादौ तद्दर्शनं गतिं गमयति । अथवा देशान्तरप्राप्ते-
र्तिकार्यवं लोको न प्रयेतोतीदमुदाहरणं कार्यकारणभावाविवक्षया चोप-
पत्तम् । प्रयोगस्त्वेवम्—सूर्यस्य देशान्तरप्राप्तिर्गतिर्निर्दिष्टा देशान्तरप्राप्तिवा-
वदत्तदेशान्तरप्राप्तिवत् । ” (पृ. २८)

१. 'पेक्षोपमां' घ. । २. 'द्वस्तुसाध' घ. । ३. 'नं समाख्यातं' घ. ।

व्याख्या-तदुपमानं प्रमाणम्, 'आख्याति' कथितं, यत्तदौ-
 नित्याभिसम्बन्धात्, यत्किञ्चिदप्रसिद्धस्य साधनम् 'अत्राय-
 मानस्यार्थस्य द्वापनं क्रियते, प्रसिद्धधर्मसाधर्म्यात्' इति प्रसिद्धः-
 आवालेगोपाळाङ्गनाविदितो योज्यो धर्मः-असाधारणं लक्षणं तस्य
 साधर्म्यं-समानधर्मत्वं तत् इति तदुपमानं साख्यातम् । 'दृष्टान्तं माह-
 ' यथा 'गौर्गवयस्तथा' इति, यथा कश्चिदस्म्यवासी नागरिकेण
 'कीदृग् गवयः ?' इति पृष्ठः स च परिचितगोगवयलक्षणो नाग-
 रिकं प्राह- 'यथा गौस्तथा गवयः, 'खुरककुदलाङ्गुलसांस्नादिमा-
 न्यादृशो गौस्तथा जन्मप्रसिद्धो गवयोऽपि तादृशो ज्ञेय इत्यर्थः ।
 अत्र प्रसिद्धो गौस्तत्साधर्म्यादप्रसिद्धस्य गवयस्य साधनमिति ॥ २३ ॥

उपमानं व्यावर्ण्य शाब्दप्रामाण्यमाह—

शाब्दमाप्तोपदेशस्तु, मानमेवं चतुर्विधम् ।

प्रमेयं त्वात्मदेहार्थ-बुद्धीन्द्रियसुखादि च ॥ २४ ॥

व्याख्या- 'तु' पुनः 'आप्तोपदेशः' 'शाब्दम्' इत्यवितर्कवादी हितश्चाप्तः प्रत्ययितजनस्तस्य 'य-
 वाक्यं तच्छब्दम्-आगमप्रमाणं ज्ञेयमिति । 'एवमुक्तं भद्रया' ।

१. 'मानं समाख्या' ध । २६ 'अत्र गौतमसूत्रम्- "प्रसिद्धसाधर्म्या-
 त्साध्याधनेमुपमानम् ।" (२ ७-६)

प्रमाणं, 'चतुर्विधं.' चतुःप्रकारं निमित्तमित्यर्थः । अयं प्रमेय-
कृष्णमाह 'प्रमेयं त्वात्मदेहार्थबुद्धीन्द्रियसुखादि च' इति ।
प्रमाणग्राह्योऽर्थः प्रमेयं, तुः पुनरर्थे, आत्मा च देहश्चेत्यादि
इन्द्रः, आदिशब्देन शेषाणामपि पक्षां प्रमेयार्थानां सङ्ग्रहः ।
तथा च नैयायिकसूत्रम्-तत्त्वं-आत्म-शरीर-इन्द्रिय-अर्थ-
बुद्धि-मनः-प्रवृत्ति-क्षेप-प्रेत्यभाव-फल-दुःख-अपवर्गमेदेन
द्वादशविधम् । तत्र सचेतनत्वकर्तृत्वसर्वगतत्वादियमैरात्मा प्रमीयते ।
एवं देहादयोऽपि प्रमेयतया ज्ञेयाः । अत्र तु ग्रन्थविस्तरभयान्न
प्रपञ्चिताः, इतरग्रन्थेभ्योऽपि मुञ्जेयत्वाच्चेति ॥ २४ ॥

संशयादिस्वरूपमाह—

किमेतदिति सन्दिग्धः, प्रत्ययः संशयो मतः ।

प्रवर्तते यदर्थित्वात्, तत्तु साध्यं प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

व्याख्या-दूरावबोक्त्रेण पदार्थपरिच्छेदकविशेषयमेषु संश-
यानः प्राह 'किमेतदिति,' एतत् किं स्थाणुर्वा. पुरुषो वा ? इति
यः 'सन्दिग्धः प्रत्ययः' स 'संशयो' नाम-तत्त्वविशेषो
'मनः'-सम्मतस्तच्छासन इति । प्रयोजनमाह-'तत्तु' तत् पुनः

२७. यौनमसूत्रमिदम् १-१-९, पश्यत स्वप्नादमप्यसौ पृ. ३१ तत्र परि-
विष्टसूत्र, ७१ तत्र च ग्रन्थसत्कम् । १. अपरग्रन्थे घ. । २. 'द' 'तु' -
पुनः तत् प्रयो घ. ।

‘प्रयोजनं’ नाम तत्त्वं यत् किमित्याह—‘अर्थित्वात्’ प्राणी ‘साध्यं’ कार्यं प्रति वर्तते, प्रतीत्यध्याहार्यम्, न हि निष्फलः कार्यारम्भ इति ‘अर्थित्वाद्’ ‘कम्’, एवं यत् प्रवर्तनं तत् प्रयोजनमित्यर्थः ॥२५॥

दृष्टान्तस्तु भवेदेष, विवादविषयो न यः ।

सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः, सर्वतन्त्रादिभेदतः ॥ २६ ॥

व्याख्या—‘तु’ पुनरेप दृष्टान्तो नाम तत्त्वं भवेत्, यत् किमिति—‘विवादविषयो न यः,’ यस्मिन्नुपन्यस्ते वचने वादगोचरो न भवति, ‘इदमित्थं भवति न वेति’ विवादो न भवतीत्यर्थः । तावच्चा-
न्वयव्यतिरेकप्रयुक्तोऽर्थः स्थलति यावन्न स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भः ।
उक्तं च—

२८ “तावदेव चलत्यर्थो, मन्तुर्विषयप्रागतः ।

याघ्रोत्तमनेनैव दृष्टान्तेनाचलम्व्यते ॥” (२६)

एष दृष्टान्तो ज्ञेयः । सिद्धान्तः पुनश्चतुर्भेदो भवेत्, कथमित्याह—
‘सर्वतन्त्रादिभेदतः’ इति, सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति प्रथमो भेदः ।
आदिशब्दाद्भेदत्रयमिदं ज्ञेयं, यथा प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरण-
सिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति, अमी चत्वारः सिद्धान्तभेदाः ।
नाममात्रकयनमिदम्, विस्तरग्रन्थेभ्यस्तु विशेषार्थो ज्ञेयः ॥ २६ ॥

१. ‘कयुक्तो’ घ. । २८ समवतारित चेद पय तर्करहस्यदीपिका-
वृत्तौ । (ष्ट ३०) २. ‘ज्ञेयो ज्ञेयः । घ. ।

अवयवादितत्त्वत्रयस्वरूपमाह—

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तो-पनया निगमैस्तथा ।

अवयवाः पञ्च तर्कः, संशयोपरमे भवेत् ॥ २७ ॥

यथा काकादिसम्पातात्, स्थाणुना भाव्यमत्र हि ।

ऊर्ध्वं सन्देहतर्काभ्यां, प्रत्ययो निर्णयो मतः ॥ २८ ॥

युग्मम् ॥

व्याख्या-अवयवाः पञ्चेति सम्बन्धः, पूर्वार्थमाह-प्रतिज्ञा हेतु-
दृष्टान्त उपनयो निगमनं चेति पञ्चावयवाः । तत्र १ प्रतिज्ञापक्षः,
कृशानुमानयं सानुमानित्यादि । २ हेतुलिङ्गवचनं, धूमवत्त्वादित्यादि ।
३ दृष्टान्त उदाहरणवचनं, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा
महानस इत्यादि । ४ उपनयो हेतोरूपसंसारकं वचनं, धूमवांश्चाय-
मित्यादि । ५ निगमनं हेतूपदेशेन पुनः साध्यधर्मोपसंहरण, तस्मा
वह्निमानित्यादि पञ्चावयवस्वरूपनिरूपणमित्यवयवतत्त्वं ज्ञेयमिति ।
'तर्कः संशयोपरमे भवेत् यथा काके'त्यादि, दूरादृग्गोचरे
स्पष्टप्रतिमाभावात् किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयस्तस्यो-

१. 'त्वस्वरूपं' घ. । २. 'मनं तथा । ज पु । २९. गौतमसूत्र-
मिदं—'प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनान्यवयवाः' (१-१-३२) इति प्रमाण-
श्रीमांसायाम् । (घ. ७६ पुनः) ५. 'पणम् अव' घ. ।

‘प्रयोजनं’ नाम तत्त्वं यत् किमित्याह—‘अर्थित्वात्’ प्राणी ‘साधनं’ कार्यं प्रति वर्तते, प्रतीत्यध्याहार्यम्, न हि निष्फलः कार्यारम्भ इति’ अर्थित्वाद् ‘कर्म’, एवं यत् प्रवर्तनं तत् प्रयोजनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

दृष्टान्तस्तु भवेदेष, विवादविषयो न यः ।

सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः, सर्वतन्त्रादिभेदतः ॥ २६ ॥

व्याख्या—‘तु’ पुनरेष दृष्टान्तो नाम तत्त्वं भवेत्, यत् किमिति—‘विवादविषयो न यः,’ यस्मिन्नुपन्यस्ते वचने वादगोचरो भवति, ‘इदमित्थं भवति न वेति’ विवादो न भवतीत्यर्थः । तावच्चा न्वयव्यतिरेकमयुक्तोऽर्थः स्थलति यावन्न स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भः उत्तं च—

२८ “तावदेव धलत्यर्थो, मन्तुर्विषयमागतः ।

यावन्नोत्तम्भनेनैव, दृष्टान्तेनावलम्ब्यते ॥” (२६)

एष दृष्टान्तो ज्ञेयः । सिद्धान्तः पुनश्चतुर्भेदो भवेत्, कथमित्याह—‘सर्वतन्त्रादिभेदतः’ इति, सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति प्रथमो भेदः आदिशब्दाद्भेदत्रयमिदं ज्ञेयं, यथा प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरण-सिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति, अमी चत्वारः सिद्धान्तभेदाः नाममात्रकथनमिदम्, विस्तरग्रन्थेभ्यस्तु विशेषार्थो ज्ञेयः ॥ २६ ॥

१. “कयुक्तो” घ. । २८. समवतारितं चेदं पद्यं तर्करहस्यदीपिका-
वृत्तौ । (पृ. २०) २. “ज्ञेयो ज्ञेयः । घ. ।

अवयवादितत्त्वत्रयस्वरूपमाह—

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तो—पनया निगमैस्तथा ।

अवयवाः पञ्च तर्कः, संशयोपरमे भवेत् ॥ २७ ॥

यथा काकादिसम्पात्तात्, स्थाणुना भाव्यमत्र हि ।

ऊर्ध्वं सन्देहतर्काभ्यां, प्रत्ययो निर्णयो मतः ॥ २८ ॥

युग्मम् ॥

व्याख्या—अवयवाः पञ्चेति सम्बन्धः, पूर्वार्थमाह—^१प्रतिज्ञा हेतु-
दृष्टान्त उपनयो निगमनं चेति पञ्चावयवाः । तत्र ^{२६}१ प्रतिज्ञापक्षः,
कृशानुमानयं सानुमानित्यादि । २ हेतुर्लिङ्गवचनं, धूमवत्त्वादित्यादि ।
३ दृष्टान्त उदाहरणवचनं, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा
महानस इत्यादि । ४ उपनयो हेतोरुपसंहारकं वचनं, धूमवांश्चाय-
मित्यादि । ५ निगमनं हेतूपदेशेन पुनः साध्यधर्मोपसंहरणं, तस्मा-
द्वह्निमानित्यादि पञ्चावयवस्वरूपनिरूपणमित्यवयवतत्त्वं ज्ञेयमिति ।
‘तर्कः संशयोपरमे भवेत् यथा काके’त्यादि, दूरादृग्गोचरे
स्पष्टमतिमात्राभावात् किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयस्तस्यो-

१. ‘त्वस्वरूपं’ घ. । २. ‘मनं तथा । ज पु । ३. गौतमसूत्र-
मिदं—“प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनान्यवयवाः” (१-१-३२) इति प्रमाण-
भोमांसायाम् । (घ. ७६ पुनः) ५. ‘पणम् अव’ घ. ।

परमेऽभावे सति तर्को भवेत्-तर्को नाम तत्त्वं स्यात् । कथमित्याह-
 'यये'ति, दूराद्ध्वस्यं पदार्थं विलोक्य स्थाणुपुरुषयोः सन्दिहानोऽ-
 वहितीभूय विमृशति 'काकादिसम्पात्तादा'दिशब्दाद्वल्ल्युत्सर्पणा-
 दयः स्थाणुधर्मा ग्राह्याः, वायुसमभृतिसम्बन्धादत्र स्थाणुना-
 कीलकेन भाव्यम्. पुरुषे हि शिरःकम्पनहस्तचालनादिभिर्या काक-
 पातानुपपत्तेः, एवं संशयाभावे तर्कतत्त्वं ज्ञेयमिति । 'ऊर्ध्वमि'-
 त्यादि, पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां सन्देहवर्त्तमानमूर्ध्वमनन्तरं यः 'प्रत्ययः'-
 'स्थाणुरेवायं' 'पुरुष एवायं' यः प्रतीतिविषयः स 'निर्णयः'
 निर्णयनामा तत्त्वविशेषो ज्ञेयः, यत्तदावर्थसम्बन्धादनुक्तावपि
 ज्ञेयौ ॥ २७-२८ ॥

वादतत्त्वमाह—

आचार्यशिष्ययोः पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहात् ।

यः कथाभ्यासहेतुः स्यादसौ वाद उदाहृतः ॥ २९ ॥

व्याख्या—'असौ वादः उदाहृतः' कथितस्तज्ज्ञैरिति । यः

किमित्याह-कथाभ्यासहेतुः, कथा^{३०} प्रामाणिकी तस्या अभ्यासे हेतुः

३० कथा द्विविधा-वीतरणकथा विजिगीषुकथा च, यत्र वीतरणेण मुख्यं
 महं शिष्यैस्तत्त्वनिर्णयार्थं लक्षणोक्तमस्मी करोति सारनं स्वपक्षं उपात्ममथ पर-
 पक्षेऽनुमानस्य दूरात्, सा वीतरणकथा वादसंज्ञयेनेत्यते, वाद प्रतिपक्षस्याप्राप्तादीन-
 मपि कुर्वन् । प्रप्रक्षरेणैव यत्र विजिगीषुर्जिगीषुना सह रामपूजाख्यनिकामो-
 पात्रयार्थं प्रवर्तते, वीतरणो वा परनुपहार्यं शनात्कृतसंरक्षणार्थं च प्रवर्तते, स

कारणं, कयोः? आचार्यशिष्ययोः; आचार्यः-गुरुस्वप्नापकः, शिष्यश्च-
अध्येता विनेय इति, कस्मात्? पक्षप्रतिपक्षपरित्रहात्, पक्षः-पूर्वपक्षः-
प्रतिज्ञादिसङ्ग्रहः, प्रतिपक्षः-उत्तरपक्षः. पूर्वपक्षवादिप्रयुक्तप्रतिज्ञादि-
प्रतिपक्षिकोपन्यासमौढिः, तयोः परित्रहात्-सङ्ग्रहादित्यर्थः।
आचार्यः पूर्वपक्षमङ्गीकृत्याचष्टे-शिष्यश्चोत्तरपक्षमुररीकृत्य पूर्वपक्षं स्वण्ड-
यति, एवं निग्राहकजयपराजयछलजात्याद्यनपेक्षतयाऽभ्यासनिमित्तं
पक्षप्रतिपक्षसङ्ग्रहेण यत्र गुरुशिष्यौ गोष्ठौ कुरुतः स वादो
क्षेमः-॥. २९ ॥

अथैतद्विशेषमाह—

विजिगीषुकथायां तु, छलजात्यादिदूषणम् ।

स जल्पः सा वितण्डा तु, या प्रतिपक्षविवर्जिता॥३०॥

व्याख्या—‘स जल्प’ इति सम्बन्धः। यत्तु ‘विजिगीषुकथायां’
विजयाभिलाषिवादिप्रतिवादिमारब्धप्रमाणोपन्यासगोष्ठ्यां सत्यां
‘छलजात्यादिदूषणं,’ छलं त्रिप्रकारं—वाक्छलं १, सामान्यच्छलं
२, उपचारछलं ३, चेति. जातयश्चतुर्विंशतिभेदाः, आदिशब्दान्नि-

चतुरङ्गा—आदिप्रतिवादिसमपतिप्रतिज्ञायां, विजिगीषुकथा जल्पवितण्डातं शोक्ते’
ति तर्करद्वयदीपिकावृत्तौ । (पृ. ३१) १. ‘क्षि’ पु । २. ‘ग्रहेण पु ।
३. अथ तद्विशेष’ घ. । ४. ‘गोपोः क’ घ. ।

हेत्वाभासा असिद्धाद्या-छलं कूपो नवोदकः ।

जातयो दूषणाभासाः, पक्षादिर्दूष्यते न यैः ॥ ३१ ॥

व्याख्या-^{४३}हेत्वाभासा ज्ञेया इति, के ते ? इत्याह-‘असिद्धाद्याः,’ असिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाः पञ्च हेत्वाभासा ज्ञेयाः । तत्र पक्षे धर्मत्वं यस्य नास्ति सोऽसिद्धः १, विपक्षे सन् सपक्षे चासन् विरुद्धः २, पक्षत्रयवृत्तिरनैकान्तिकः ३, प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धपक्षवृत्तिः कालात्ययापदिष्टः ४, विशेषाग्रहणं हेतुत्वेन प्रयुज्यमानं प्रकरणसमः ५ । उदाहरणानि स्वयमभ्यूहानि । ‘छलं कूपो नवोदकः’ इति, परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतार्थान्तरकल्पनया वचनविधातश्छलम्, कथमित्याह-वादिनां ‘कूपो नवोदकः’ इति कथायां प्रत्यग्रार्थवाचकतया नवशब्दप्रयोगे कृते छलवादी नव सङ्ख्यामारोप्य दूषयति ‘कुत एक एव कूपो नवसङ्ख्योदकः ?’ इति वाक्यछलम् । प्रस्तावगतत्वेन शेषछलद्वयमप्याह-सम्भावनायातिप्रसङ्गिनोऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निषेधः सामान्यछलं, यथा-‘अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्नः’ इति ब्राह्मणस्तुतिप्रसङ्गे कश्चिद्वदति ‘सम्भवति

३१. अत्र गौतमसूत्रम्-‘सर्वमिचारविरुद्धप्रश्नसमसाध्यममलानाना हेत्वाभासाः ।’ (१-२-४) इति प्रमाणमोमांसाप्रस्तावना पृ ४. पुनः १. त पतत्कूपो घ ।

ग्रहस्थानादिपरिग्रहः, एतैः कृत्वा दूषणं-परोपन्यस्तपक्षादेर्दूषण-
जालमुत्पाद्य निराकरणम् । अभिमतं च स्वपक्षस्थापनेन सन्मार्ग-
प्रतिपत्तिनिमित्ततया छलजात्याद्युपन्यासैः परप्रयोगस्य दूषणोत्पा-
दनम्, तथा चोक्तम्—

३१ दुःशिक्षितकुतकांश-लेशवाचालिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपपण्डिताः ॥ (१७)

गतानुगतिको लोकः, कुमारं तत्प्रसारितः ।

३२ मार्गादिति छलादीनि, प्राह कारुणिको मुनिः ॥ (१८) इति ।

सङ्कटे प्रस्तावे च सति छलादिभिरपि स्वपक्षस्थापनमनुमतम्,
परविजये हि धर्मध्वंसादिदोषसम्भवस्तस्माद्वरं छलादिभिरपि जयः ।
'सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षविदर्जिता' इति, सा पुनर्वितण्डा
या, किं ? विजिगीषुकयैव प्रतिपक्षविदर्जिता, वादिप्रयुक्तपक्षप्रति-
रोधकः प्रतिवाद्युपन्यासः प्रतिपक्षस्तेन 'विदर्जिता' रहितेति
प्रतिपक्षसाधनाहीनो वितण्डावादः । वितण्डिको हि स्वाभ्युपगतपक्ष-
मस्थापयन् यत् किञ्चिद्वादेन परोक्तमेव दूषयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१ 'न्यायमञ्जरी पृ ११' इति सूचित स्याद्वादमञ्जर्यां पृ ६०
प्रस्तावनासत्कम् । इमे पञ्च प्रमाणमोमांसायां (पृ. १२) तर्करहस्यदोषि-
कायामपि (पृ ३२/१) वर्तेते । १. 'पमण्डिताः ॥ घ. । तर्करहस्यदापि-
कायामप्येव पाठः, पृ ३२/१ । स्याद्वादमञ्जर्यामप्येव पाठः, पृ. ६१ (पुनः) ।
३२ 'मा गादि'ति प्रमाणमोमांसायाम् । (पृ. १०) एव च स्याद्वाद-
मञ्जर्यामपि पृ ६१ । २ कारुणिको ज. पु. ।

हेत्वाभासा असिद्धाद्या-छलं कूपो नवोदकः ।

जातयो दूषणाभासाः, पक्षादिर्दूष्यते न यैः ॥ ३१ ॥

व्याख्या-^{३३}हेत्वाभासा ज्ञेया इति, के ते ? इत्याह-‘असिद्धाद्याः,’ असिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाः पञ्च हेत्वामासा ज्ञेयाः । तत्र पक्षे धर्मत्वं यस्य नास्ति सोऽसिद्धः १, विपक्षे सन् सपक्षे चासन् विरुद्धः २, पक्षत्रयवृत्तिरनैकान्तिकः ३, प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धपक्षवृत्तिः कालात्ययापदिष्टः ४, विशेषाग्रहणं हेतुत्वेन प्रयुज्यमानं प्रकरणसमः ५ । उदाहरणानि स्वयम्भूतानि । ‘छलं कूपो नवोदकः’ इति, परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतार्थान्तरकल्पनया वचनविघातश्छलम्, कथमित्याह-वादिना ‘कूपो नवोदकः’ इति कथायां प्रत्यग्रार्थवाचकतया नवशब्दप्रयोगे कृते छलवादी नव सङ्ख्यामारोप्य दूषयति ‘कुत एव कूपो नवसङ्ख्योदकः ?’ इति वचःछलम् । प्रस्तावगतत्वेन शेषछलद्वयमप्याह-सन्भावनायातिप्रसङ्गिनोऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निषेधः सामान्यछलं, यथा-‘अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्नः’ इति ब्राह्मणस्तुतिप्रसङ्गे कश्चिद्वदति ‘सम्भवति

३३ अत्र गौतमसूत्रम्-‘सव्यभिचारविरुद्धप्रश्नसमसाध्यसमसालानां हेत्वामासाः ।’ (१-२-४) इति प्रमाणमोमांसाप्रस्तावना पृ ४ पुनः १ । त एतत्कूपो य ।

ब्राह्मणे विद्याचरणसंपत्तिरिति, तच्छलवादी ब्राह्मणत्वस्य, हेतुत्व-
मारोप्य निराहुर्वन्नभियुङ्क्ते 'यदि ब्राह्मणो विद्याचरणसंपद्भवति
ब्राह्मणेऽपि सा भवेत्, ब्राह्मणेऽपि ब्राह्मण एवे'ति। औपचारिके
प्रयोगे मुख्येन प्रतिषेधेन प्रत्यवस्थानमुपचारछलं, यथा—'मश्वः
क्रोशन्ती'त्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते—'कथमचेतना मश्वः क्रोशन्ति?।
मश्वस्यास्तु पुरुषाः क्रोशन्ती'ति छलत्रयस्वरूपं ज्ञेयमिति।
'जातय' इत्यादि, 'दूषणाभासाः' जातयः, अदूषणान्यपि
दूषणवदाभासन्त इति दूषणाभासाः, 'यैः' किं? 'पक्षादिर्न
दूष्यते,' आमासमात्रत्वात् पक्षदोषप्रज्ञावयितुं शक्यते, केवलं
सम्यग्भेदौ हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते श्रुतिरिति तदोषवत्त्वाप्रति-
भासे हेतुप्रतिषिम्बनप्रायं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः। सा चतुर्विं-
शतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन, यथा—साधर्म्यं १ वैधर्म्यं
२-उत्कर्ष ३-अपकर्ष ४-वर्ण्य ५-अवर्ण्य ६-विकल्प ७-साध्य-
८-प्राप्ति ९-अप्राप्ति १०-प्रसङ्ग ११-प्रतिदृष्टान्त १२-अनुत्पत्ति-
१३-संशय १४-प्रकरण १५-अहेतु १६-अर्थापत्ति १७-अविशेष-

१. "साध्य-सकलवर्जितो द्विवः" भट्टिष्णवी । २. 'त्वानवभासे घ.' ।
तदोपपत्त्याप्रतिभासे इति नर्कण्टस्यरीषिकाख्ययुद्धवृत्तौ पृ. १३/१ ।
स्याप्रादमज्यां (पृ. २२) प्रमाणमोमांसायां (पृ. ४५) च 'तदोप-
पत्त्याप्रतिभासे' इति पाठः ।

१८-उपपत्तिः १९-उपलब्धि २०-अनुपलब्धि २१-नित्य २२-अनित्य
 २३-कार्यसमाः २४ । तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जाति-
 र्भवति, 'अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवदि'ति प्रयोगे कृते साधर्म्य-
 प्रयोगेणैव प्रत्यवस्थानं- 'नित्यः शब्दो निरवयवत्वादाकाशवत्, न
 चास्ति विशेषहेतुर्घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दो न पुनरा-
 काशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्य इति' १ ।

वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिर्भवति, अनित्यः शब्दः
 कृतकत्वाद् घटवदित्यत्रैव प्रयोगे^१ एव प्रतिहेतुवैधर्म्येण प्रयुज्यते-
 नित्यः शब्दो^२ निरवयवत्वात्, अनित्यं^३ हि सावयवं दृष्टं घटादीनि,
 न चास्ति विशेषहेतुर्घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दो न पुन-
 स्तद्वैधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्य इति' २ ।

उक्तर्पापकर्पाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्पापकर्पसमे जाती भवतः,
 तत्रैव 'प्रयोगे' "दृष्टान्तधर्मं क्रिञ्चित्साध्यधर्मिण्यापादयन्नृत्कर्पसमा
 जातिं प्रयुक्ते- 'यदि घटवत् कृतकत्वादनित्यः शब्दो घटवदेव मूर्तोऽपि
 भवेत्, न चेन्मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा भूदिति' शब्दे धर्मान्तरो-
 त्कर्पसोपादयति' ३ ।

१. 'घ हेतु' थ । २. 'नित्य' इति २ । घ. ।

३. 'तो' भवेत् 'घ ।

ब्राह्मणे विद्याचरणसंपत्तिरिति, तच्छलवादी ब्राह्मणत्वस्य, हेतुत्व-
मारोप्य निराहुर्वन्नभियुङ्क्ते 'यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसंपद्भवति
ब्राह्मणेऽपि सा भवेत्, ब्राह्मणेऽपि ब्राह्मण एवे'ति। औपचारिके
प्रयोगे मुख्येन प्रतिषेधेन प्रत्यवस्थानमुपचारच्छलं, यथा—'मञ्चाः
क्रोशन्ती'त्युक्ते परः प्रत्यवतिष्ठते—'कथमचेतना मञ्चाः क्रोशन्ति?
मञ्चस्थास्तु पुरुषा क्रोशन्ती'ति छलत्रयस्वरूपं ज्ञेयमिति।
'जातय' इत्यादि, 'दूषणाभासा' जातयः, अदूषणान्यपि
दूषणवदाभासन्त इति दूषणाभासाः, 'यैः' किं? 'पक्षादिर्न
दूष्यते,' आभासमात्रत्वान्न पक्षदोषमुद्भावयितुं शक्यते, केवलं
सम्यग्चेतौ हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते श्रुतिरिति तद्दोषवत्त्वाप्रति-
भासे हेतुप्रतिबिम्बनमात्रं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः। सा चतुर्वि-
धतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन, यथा—साधर्म्यं १ वैधर्म्यं
२-उत्कर्ष ३-अपकर्ष ४-वर्ण्य ५-अवर्ण्य ६-विकल्प ७-साध्य
८-प्राप्ति ९-अप्राप्ति १०-प्रसङ्ग ११-प्रतिदृष्टान्त १२-अनुत्पत्ति-
१३-सशय १४-प्रकरण १५-अहेतु १६-अर्थापत्ति १७-अविशेष

१ 'त्राय -संस्कारवर्जितो द्विच' यद्विष्णोः । २ 'त्वानवभासे ध ।
तद्दोषतत्त्वाप्रतिभासे इति नर्करहस्यरीपिकारयवृद्धद्वृत्तौ पृ ३३/१ ।
स्याद्वादमज्यां (पृ ७२) प्रमाणमोमासायां (पृ ८५) च 'तद्दोष-
तत्त्वाप्रतिभासे' इति पाठः ।

१८-उपपत्तिः १९-उपलब्धिः २०-अनुपलब्धिः २१-नित्यः २२-अनित्यः
२३-कार्यसमाः २४ । तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमाजाति-
र्भवति, 'अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदि'ति प्रयोगे कृते साधर्म्य-
प्रयोगेणैव प्रत्यवस्थानं- 'नित्यः शब्दो निरवयवत्वादाकाशवत्, न
चास्ति विशेषहेतुर्यदसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दो न पुनरा-
काशसाधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्य इति' १ ।

वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमाजातिर्भवति, अनित्यः शब्दः
कृतकत्वाद् घटवदित्यत्रैव प्रयोगे स एव प्रतिहेतुवैधर्म्येण प्रयुज्यते-
नित्यः शब्दो निरवयवत्वात्, अनित्यं हि सावयवं दृष्टं घटादीनि,
न चास्ति विशेषहेतुर्यदसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दो न पुन
स्तद्वैधर्म्यान्निरवयवत्वान्नित्य इति' २ ।

उक्तर्पापकर्पाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्पापकर्पसमे जाती भवतः,
सत्रैव 'प्रयोगे "दृष्टान्तधर्मं किञ्चित्साध्यधर्मिण्यापादयन्नृत्कर्पसमां
जातिं प्रयुङ्क्ते- 'यदि घटवत् कृतकत्वादनित्यः शब्दो घटवदेव मूर्तोऽपि
भवेत्, न चेन्मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा भूदिति' शब्दे धर्मान्तरो-
त्कर्पसोपादयति ३ ।

१ 'य हेतु' ग । २. 'नित्य' इति २ । घ ।

३. 'तो' भवेत् 'य' ।

अपकर्षस्तु—‘घटः कृतकः सन्नश्रावणो दृष्ट एवं शब्दोऽपि भवेत्, नो चेद् घटवदनित्योऽपि माभूदि’^१त शब्दे श्रावणधर्ममपकर्षति ४ ।

वर्ण्यावर्ण्याभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्ण्यावर्ण्यसमे जाती भवतः,^२ ख्यापनीयो वर्ण्यस्तद्विपरीतोऽवर्ण्यस्तावेतो वर्ण्यावर्ण्यौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यन् वर्ण्यावर्ण्यसमे जाती प्रयुङ्क्ते, ‘यथाविधः शब्दधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृग् घटधर्मो, यादृग् घटधर्मो न तादृक् शब्दधर्म इति, साध्यधर्मदृष्टान्तधर्मौ हि तुल्यौ कर्त्तव्यौ, अत्र तु विपर्यासः, यतो यादृग् घटधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृक् शब्दधर्मः, घटस्य ह्यन्यादृशं कुम्भकारादिजन्यं कृतकत्वं शब्दस्य हि तालवोष्ठादिव्यापारजन्यमिति’ ५-६ ।

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमा जातिः,^३ यथा ‘कृतकं किञ्चिन्मृदु दृष्टं राङ्गवशाद्यादिकं, किञ्चित् कठिनं कुठारादि, एवं कृतकं किञ्चिदनित्यं भविष्यति घटादिकं, किञ्चिन्नित्यं शब्दादीति’ ७ ।

^२साध्यसाम्यपादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जातिः,^३ यथा—

१. “राङ्गव मृगरोमजम्” घ टिप्पणी ।

२. “साधर्म्यापाद” घ. । ३. “तिर्भवतिर्य(य)था पु. ।

‘कृतकः यदि यया घटस्तया शब्दः प्राप्तः तर्हि यया शब्दस्तया घट इति, शब्दश्च साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, ततश्च न साध्यः साध्यस्य दृष्टान्तः स्यात्, न चेदेवं तथापि वैलक्षण्यात् सुतराम-दृष्टान्त’ इति ८।

प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्त्यप्राप्तिसमे जाती, यया—‘यदेतत् कृतकत्वं त्वया साधनमुपन्यस्तं तत् किं प्राप्य साधयत्यप्राप्य वा ? प्राप्य चेद् द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न सदसतोरिति द्वयोश्च सत्त्वात् किं कस्य साध्यं साधनं वा ? अप्राप्य तु साधनत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादि’ति ९-१० ।

अतिप्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः, यया—‘यद्यनित्यत्वे कृतकत्वं साधनं, कृतकत्व इदानीं किं साधनं, तत्साधने किं साधनमि’ति ११ ।

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्ते समा जातिः, यया—‘नित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदि’त्युक्ते जातिवाधाह—‘यया घटः प्रयत्नानन्तरीयकोऽनित्यो दृष्ट एवं प्रतिदृष्टान्त आकाश-नित्यमपि प्रयत्नानन्तरीयकं दृष्टम्, कूपखननप्रयत्नानन्तरमुपलम्भा-दि’ति, न चेदमनैकान्तिकत्वोद्भावनं, भङ्गान्तरेण प्रत्यवस्थानात् १२ ।

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः, यया—‘अनुत्पन्ने

अपकर्षस्तु—‘घटः कृतकः सन्नश्रावणो दृष्ट एवं शब्दोऽपि भवेत्, नो चेद् घटवदनित्योऽपि माभूदि’^१त शब्दे श्रावणधर्ममपकर्षति ४ ।

वर्णावर्णाभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्णावर्ण्यसमे जाती भवतः, ख्यापनीयो वर्ण्यस्तद्विपरीतोऽवर्ण्यस्तावेतो वर्णावर्ण्यौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यन् वर्णावर्ण्यसमे जाती प्रयुङ्क्ते, ‘यथाविधः शब्दधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृग् घटधर्मो, यादृग् घटधर्मो न तादृक् शब्दधर्म इति, साध्यधर्मदृष्टान्तधर्मो हि तुल्यो कर्त्तव्यो, अत्र तु विपर्यासः, यतो यादृग् घटधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृक् शब्दधर्मः, घटस्य हान्यादृशं कुम्भकारादिजन्यं कृतकत्वं शब्दस्य हि तालवोष्ठादिव्यापारजन्यमिति’ ५-६ ।

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमा जातिः, यथा ‘कृतकं किञ्चिन्मृदु दृष्टं^१ राङ्गवशाद्यादिकं, किञ्चित् कठिनं कुठारादि, एवं कृतकं किञ्चिदनित्यं भविष्यति घटादिकं, किञ्चिन्नित्यं शब्दादीति’ ७ ।

साध्यसाम्यपादनेन^२ प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जातिः^३, यथा—

१. “राङ्गव मृगरोमजम्” घ टिप्पणी ।

२. “साध्यस्यापाद” घ. । ३. “तिर्भवतिर्य(य)था पु. ।

‘कृतकः यदि यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तः तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति, शब्दश्च साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, ततश्च न साध्यः साध्यस्य दृष्टान्तः स्यात्, न चेदेवं तथापि वैलक्षण्यात् सुतराम-दृष्टान्त’ इति ८।

प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्त्यप्राप्तिसमे जाती, येया—‘यदेतत् कृतकत्वं त्वया साधनमुपन्यस्तं तत् किं प्राप्य साधयत्यप्राप्य वा ? प्राप्य चेद् द्वयोर्विश्रमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न सदसतोरिति द्वयोश्च सत्त्वात् किं कस्य साध्यं साधनं वा ? अप्राप्य तु साधनत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादि’ इति ९-१० ।

अतिप्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः, यथा—‘यद्यनित्यत्वे कृतकत्वं साधनं, कृतकत्वइदानीं किं साधनं, तत्साधने किं साधनमि’ इति ११ ।

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्ते समा जातिः, यथा—‘ऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदि’ त्युक्ते जातिवाधाह—‘यथा घटः प्रयत्नानन्तरीयकोऽनित्यो दृष्ट एवं प्रतिदृष्टान्त आकार्य-नित्यमपि प्रयत्नानन्तरीयकं दृष्टम्, कूपखननप्रयत्नानन्तरमुपलम्भा-दि’ इति, न चेदमनैकान्तिकत्वोद्भावनं, भद्रवन्तरेण प्रत्यवस्थानात् १२ ।

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः, यथा—‘अनुत्पन्ने

अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमाजातिः, यथा तत्रैव प्रयत्नानन्तरीयकत्वहेतावुपन्यस्ते सत्याह जातिवादी- 'न प्रयत्नकार्यः शब्दः, प्रागुच्चारणादस्त्येवासावावरणयोगात् नोपलभ्यते, ' आवरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भान्नास्त्येव शब्द ' इति चेत्, 'नावरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भसद्भावात्, आवरणानुपलब्धेश्चानुपलम्भादभावात्, तदभावे चावरणोपलब्धेर्भावा भवति, ततश्च मृदन्तरितमूलकीलोदकादिवदावरणोपलब्धिकृतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादग्रहणमिति प्रयत्नकार्याभावान्नित्यः शब्द' इति २१ ।

साध्यधर्म्य(र्म)नित्यानित्यत्वविकल्पेन शब्दनित्यत्वापादनं नित्यः

१. तद्भावे ध. ।

३५ किञ्चित्पष्टावबोधार्थं लिख्यतेऽत्र बृहद्बुत्तीयस्थलम्—

" अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमाजातिः । तत्रैव प्रयत्नानन्तरीयकत्वे हेतावुपन्यस्ते सत्याह जातिवादी-न प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः, प्रागुच्चारणादस्त्येवासा, आवरणयोगात् नोपलभ्यते । ' आवरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भान्नास्त्येव शब्द ' इति चेत् ? न, अत्र हि प्रागुच्चारणादस्त्येवासा स्वात्मनि वर्तते न वा ? वर्तते चेत्तदा यत्रावरणेऽनुपलब्धिर्वर्तते तस्यावरणस्य यथानुपलम्भस्तथाऽवरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भः स्यात्, आवरणानुपलब्धेश्चानुपलम्भादभावात् तदभावे चावरणोपलब्धेर्भावा भवति, ततश्च मृदन्तरितमूलकीलोदकादिवदावरणोपलब्धिकृतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादग्रहणम्, अथानुपलब्धिः स्वात्मनि न वर्तते चेत् तर्धानुपलब्धिः स्वरूपेणापि नास्ति, तथाप्यनुपलब्धेरभाव उपलब्धिरूपः शब्दोऽपि शब्दस्य प्रागुच्चारणादप्यस्तित्व स्यादिति द्वेधापि प्रयत्नकार्यत्वाभावाच्च नित्यः शब्द ' इति " २१ (पृ ३४)

मा जातिः, यथा 'ऽनित्यः शब्द' इति प्रतिज्ञाते जातिवादी
 कल्पयति- 'येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या नित्या
 ति? यथानित्या तदियमवश्यमपायिनीत्यनित्यताया अपायान्नित्यः
 शब्दः, अथानित्यता नित्यैव तथापि घर्मस्य नित्यतात्तस्य च
 राश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतः शब्दोऽपि नित्य एव भवेत्,
 नित्यत्वे तद्धर्मनित्यतायोगादित्युभयथापि नित्यः शब्द' इति २२ ।

एवं सर्वभावाऽनित्यत्वोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा जातिः,
 ॥- 'घटसाधर्म्यमनित्येन शब्दस्यास्तीति तस्यानित्यत्वं यदि
 उपाद्यते तद्घटेन सर्वपदार्थानामस्त्येव किमपि साधर्म्यमिति
 तमप्यनित्यत्वं स्यात्, अथ पदार्थान्तराणां तथा भावेऽपि नानि-
 चं तर्हि शब्दस्यापि तन्माभूदि'त्यनित्यत्वमात्रापादनपूर्वकवि-
 शोद्धावनाद्याविशेषसमातो मित्रेयं जातिः २३ ।

प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः,
 ॥ 'ऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादि' त्युक्ते जातिवाद्याह-
 यत्नस्य द्वैरूप्यं दृष्टं, किञ्चिदसदेव तेन जन्यते यथा घटादिकं,
 श्वेत सदेवावरणव्युदासादिनाऽभिव्यज्यते यथा मृदन्तरितिमूल-
 णादि, एवं प्रयत्नकार्यनानात्वादेव प्रयत्नेन शब्दो व्यज्यते
 'ते वेति संशय' इति संशयापादनप्रकारभेदाच्च संशयसमातः

अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः, नयथा तत्रैवं प्रयत्नानन्तरीयकत्वे हेतानुपपन्न्यस्ते सत्याह जातिवादी-‘न प्रयत्नकार्यः’ शब्दः, प्रागुच्चारणादस्त्येवासावादरणयोगात् नोपलभ्यते, ‘आवरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भात्तास्त्येव शब्द’ इति चेत्, नावरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भसद्भावात्, आवरणानुपलब्धेश्चानुपलम्भादभावः, तदभावे चावरणोपलब्धेर्भावा भवति, ततश्च मृदन्तरितमूलकीलोदकादिबदावरणोपलब्धिकृतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादग्रहणमिति प्रयत्नकार्यभावान्नित्यः शब्द’ इति २१ ।

साध्यधर्म्य(र्म)नित्यानित्यत्वविकल्पेन शब्दनित्यत्वापादनं नित्य-

१ तद्भावे य ।

३५ किञ्चित्पञ्चावबोधाय लिख्यतेऽत्र बृहद्बृत्तीयस्थलम्—

“ अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः । तत्रैव प्रयत्नानन्तरीयकत्वे हेतानुपपन्न्यस्ते सत्याह जातिवादी-न प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दः, प्रागुच्चारणादस्त्येवासावादरणयोगात् नोपलभ्यते । ‘आवरणानुपलम्भेऽप्यनुपलम्भात्तास्त्येवोच्चारणशब्द’ इति चेत् ? न, अत्र हि याऽनुपलब्धिः सा स्वामिनि वर्तते न वा ? वर्तते चेत्तदा यत्रावरणेऽनुपलब्धिर्वर्तते तस्यावरणस्य यथानुपलम्भस्तथाऽवरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भ स्यात्, आवरणानुपलब्धेश्चानुपलम्भादभावो भवेत् तदभावे चावरणोपलब्धेर्भावा भवति, ततश्च मृदन्तरितमूलकीलोदकादिबदावरणोपलब्धिः घटतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादग्रहणम् अथानुपलब्धिः स्वात्मनि न वर्तते चेत् तर्ह्यनुपलब्धिः स्वरूपापि नास्ति, तथाप्यनुपलब्धेरमात्र उपलब्धिकृतस्ततोऽपि शब्दस्य प्रागुच्चारणादप्यस्तित्व स्यादिति द्वेषापि प्रयत्नकार्यत्वाभावाच्च नित्य शब्द’ इति ” २१ (पृ ३४)

मा जातिः, यथा 'ऽनित्यः शब्द' इति प्रतिज्ञाते जातिवादी कल्पयति—'येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या नित्या ति? यद्यनित्या तदियमवश्यमपायिनीत्यनित्यताया अपायान्नित्यः दः, अथानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य नित्यत्वात्तस्य च राश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतः शब्दोऽपि नित्य एव भवेत्, नित्यत्वे तद्धर्मनित्यत्वायोगादित्युभयथापि नित्यः शब्द' इति २२।

एवं सर्वभावाऽनित्यत्वोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा जातिः, ॥—'घटसाधर्म्यमनित्येन शब्दस्यास्तीति तस्यानित्यत्वं यदि उपायते तद्व्यटेन सर्वपदार्थानामस्त्येव किमपि साधर्म्यमिति मप्यनित्यत्वं स्यात्, अथ पदार्थान्तराणां तथा भावेऽपि नानि- चं तर्हि शब्दस्यापि तन्माभूदि'त्यनित्यत्वमात्रापादनपूर्वकवि- तोद्भावनाद्याविशेषसमातो भिन्नेयं जातिः २३।

प्रयत्नकार्यनानात्वोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः, ॥ 'ऽनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादि' त्युक्ते जातिवाद्याह— यत्नस्य द्वैरूप्यं दृष्टं, किञ्चिदसदेव तेन जन्यते यथा घटादिकं, अत्र सदेवावरणव्युदासादिनाऽभिव्यज्यते यथा मृदन्तरितमूल- गादि, एवं प्रयत्नकार्यनानात्वादेऽपि प्रयत्नेन शब्दो व्यज्यते । 'ते चेति संशय' इति संशयापादनप्रकारभेदाच्च संशयसमातः

१. 'ते घटादिकं किञ्चिदेति स' ज.।

यदुक्तम्—^{३७}“विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्”। तत्र विप्र-
 तिपत्तिः साधनाभासे साधनबुद्धिर्दूषणाभासे च दूषणबुद्धिरिति,
 अप्रतिपत्तिः साधनस्यादूषणं दूषणस्य चानुद्धरणम् । तच्च निग्रहस्थानं
 द्वाविंशतिभेदम्, तद्यथा—प्रतिज्ञाहानिः १, प्रतिज्ञान्तरं २, प्रतिज्ञा-
 विरोधः ३, प्रतिज्ञासन्न्यासः ४, हेत्वन्तरम् ५, अर्थान्तरम् ६, निरर्थ-
 कम् ७, अविज्ञातार्थम् ८, अपार्थक्यम् ९, अप्राप्तकालं १०, न्यूनम् ११,
 अधिकम् १२, पुनरुक्तम् १३, अननुमापणम् १४, अज्ञानम् १५,
 अप्रतिभा १६, विक्षेपः १७, मतानुज्ञा १८, पर्यनुयोज्योपेक्षणं १९,
 निरनुयोज्यानुयोगः २०, अपसिद्धान्तः २१, हेत्वाभासश्च २२ ।
 तत्र हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्म स्वदृष्टान्तेऽभ्युपगच्छतः
 ‘प्रतिज्ञाहानि’नामनिग्रहस्थानं भवति, यथा—‘अनित्यः शब्द ऐन्द्रियक-
 त्वाद् घटवदि’ति प्रतिज्ञासाधनाय वादो वदन् परेण ‘सामान्यमैन्द्रि-
 यक(त्व)मपि नित्यं दृष्टमि’ति हेतावनैकान्तिकीकृते यद्येवं
 ब्रूयात् ‘सामान्यवद् घटोऽपि नित्यो भवति,’ स एवं शुचाणः
 शब्दानित्यत्वप्रतिज्ञां जह्यात् १ ।

परिज्ञातार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं साध-
 नीयमभिदधतः ‘प्रतिज्ञान्तरं’ नाम निग्रहस्थानं भवति, ‘अनित्यः
 शब्द ऐन्द्रियकत्वादि’ त्युक्ते तथैव सामान्येन व्यभिचारे नोदिते

यदि ब्रूयात् 'शुक्तं सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं तद्धि सर्वगतमसर्वगतं
शब्द इति' सोऽयमनित्यः शब्द ' इति पूर्वं प्रतिज्ञातः प्रतिज्ञान्तः
'मसर्वगतः शब्द' इति प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति २ ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः 'प्रतिज्ञाविरोधो' नाम निग्रहस्थानं भवति
यथा—गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरिति
सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो, यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं कथं रूपादि
भ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः ? अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिः
कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति ? तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधाना
पराजीयते ३ ।

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणाशक्त्या प्रतिज्ञामेव निहन्तुव
नस्य 'प्रतिज्ञासन्न्यासो' नाम निग्रहस्थानं भवति, यथा 'ऽनित्य
शब्द ऐन्द्रियकत्वादि' युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुद्भा
वितायां यदि ब्रूयात्—'क एवमाहानित्यः शब्द' इति प्रतिज्ञासन्न्या
सात् पराजितो भवतीति ४ ।

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो 'हेत्व
न्तरं' नाम निग्रहस्थानं भवति, तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव सामान्यस
व्यमिचारेण दूषिते 'जातिमत्त्वे सती'त्यादिविशेष(ण)मुपाद
दानो हेत्वन्तरेण निगृहीतो भवति ५ ।

प्रकृता^१दर्यादर्यान्तरं तदौ (दनौ) पयिकममिदधतो 'ऽर्थान्तरं'
नाम निग्रहस्थानं भवति, यथा—' अनित्यः शब्दः, कृतकत्वादिति
हेतुः, हेतुरिति हिनोतेर्धातोस्तुप्रत्यये कृदन्तं पदं, पदं च नाम-
वद्धितनिपातोपसर्गा 'इति प्रस्तुत्य नामादीनि व्याचक्षाणोऽर्थान्तरेण
निगृह्यत इति ६ ।

अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वीप्रयोगमात्रं 'निरर्थकं' नाम निग्र-
हस्थानं भवति, यथा 'ऽनित्यः शब्दः कचटतपानां गजद्वयत्वाद्
यज्ञद्वयभवदि'त्येतदपि सर्वार्थशून्यत्वान्निग्रहाय कल्पेत साध्यानु-
पयोगाद्वा ७ ।

यत्साधनवाक्यं दूषणवाक्यं वा त्रिरभिहितमपि पर्यत्प्रतिवा-
दिभ्यां बोद्धुं न शक्यते तदविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्थानं भवति ८ ।

पूर्वापरासङ्गतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थक्यं नाम
निग्रहस्थानं भवति, यथा—दश दाढिमानि षड्पूपा इत्यादि ९ ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनवचनक्रममुल्लंघ्यावयवविपर्यया-
न प्रयुज्यमानमनुमानवाक्यमप्राप्तकालं नाम निग्रहस्थानं भवति,
स्वप्रतिपत्तिवत् परप्रतिपत्तेर्जनने परार्थानुमाने क्रमस्याप्यनवगमात् १० ।

१ । तार्थाद्रिं घ । २. षडष्ट पूपा घ. ।

३८. "क्रमस्याप्यनवगमात्" इति प्रमाणमीमांसायाम् । (पृ. १००)

पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्ये तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं 'न्यूनं' नाम निग्रहस्थानं भवति, साधनाभावे साध्यसिद्धेरभावात्प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामपि साधनत्वादिति ११ ।

एकेनैव हेतुनोदाहरणेन वा प्रतिपादितेऽर्थे हेत्वन्तरमुदाहरणान्तरं वा वदतोऽधिकं' नाम निग्रहस्थानं भवति १२ ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं 'पुनरुक्तं' नाम निग्रहस्थानं भवति, अन्यत्रानुवादात् । शब्दपुनरुक्तं नाम यत्र स एव शब्दः पुनरुच्चार्यते, यथा 'ऽनित्यः शब्दोऽनित्यः शब्द' इति, अर्थपुनरुक्तं तु यत्र सौऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोच्चार्यते पुनः पर्यायान्तरेणोच्यते, यथा 'ऽनित्यः शब्दो विनाशी ध्वनि' रिति । अनुवादे तु पौनरुक्त्यमदोषो, यथा-हेतुं(तूप)देशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति १३ ।

पर्यदा विदितस्य वादि(ना) त्रिरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चारणं त'दननुमापणं' नाम निग्रहस्थानं भवति १४ ।

पर्यदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यदज्ञानं त'दज्ञानं' नाम निग्रहस्थानं भवति । अविदितोत्तरविषयो हि को

३९ "शब्देनोक्तः," इति प्रमाणमोमांसायाम् । (पृ. १०१) ।

१ "तुप्रदेशात् उ । श्रोतमसूत्रमिदं-" हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् " ३-१ ३९ इति प्रमाणमोमांसायाम् । (पृ. १०१) ।

४०. 'किमुत्तर' प्र० । वृहद्वृत्तौ (४ ३०/१) 'करोत्तरं' प्र. मो. (पृ. १०३)

नामोत्तरं ब्रूयात् ? न चाननुभाषणमेवेदं, ज्ञातेऽपि वस्तुन्यनुभाष-
णासामर्थ्यदर्शनात् १५ ।

परपक्षे गृहीतेऽप्यनुभाषितेऽपि तस्मिन्नुत्तराऽप्रतिपत्तिरप्रतिमा
नाम निग्रहस्थानं भवति १६ ।

कार्यव्यासज्ञात् कथाविच्छेदो 'विक्षेपो' नाम निग्रहस्थानं
भवति, सिसाधयिपितस्यार्थस्याशक्यसाधनतामवसाय कथां विच्छि-
नत्ति- इदं मे करणीयं परिहीयते, 'पीनसेन कण्ठ उपरुद्ध' इत्या-
द्यभिधाय कथां (वि)च्छिन्दन् विक्षेपेण पराजीयते १७ ।

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपक्षे प्रतीपमापादा-
यतो 'मतानुज्ञा' नाम निग्रहस्थानं भवति, 'चौरौ भवान् पुरु-
षत्वात् प्रसिद्धचौरवदि'त्युक्ते 'भवानपि चारः पुरुषत्वादि'ति
ब्रुवन्नात्मनः परापादितचौरत्वदोषमभ्युपगम्यवान् भवतीति मता-
नुज्ञया निगृह्यते १८ ।

निग्रहप्राप्तस्याऽनिग्रहः 'पर्यनुयोज्योपेक्षणं' नाम निग्रहस्थानं
भवति, पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्याऽवश्यं नोदनीय 'इदं ते
निग्रहस्थानमुपनतमतो निगृहीतोऽसी'त्येवं वचनीयस्तमुपेक्ष्य न
निगृह्णाति यः स पर्यनुयोज्योपेक्षणेन निगृह्यते १९ ।

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानानुयोगाद् 'निरनुयोज्यानुयोगो'

नाम निग्रहस्थानं भवति, उपपन्नवादिनमप्रमादिनमनिग्रहाहमपि
निगृहीतोऽसीति यो ब्रूयात् स एवाभूतदोषोद्भावनाद् निगृह्यते ३० ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तो नाम

निग्रहस्थानं भवति, यः प्रथमं किञ्चित् सिद्धान्तमभ्युपगम्य कथा-
मुपक्रमते तत्र च सिसाधयिपितार्थसाधनाय परोपलम्भाय वा
सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते, सोऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते ३१ ।

हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धिविरुद्धादयो 'हेत्वाभास'नाम
निग्रहस्थानम् ३२ ।

इति मेदान्तरानन्त्येऽपि निग्रहस्थानानां द्वाविंशतिर्भूलभेदा
निवेदिता इति ॥ ३२ ॥

अथोपसंहरन्नाह—

नैयायिकमतस्यैवं समासः कथितोऽधुना ।

व्याख्या—'एवम्' इत्यम्भकारतया 'नैयायिकमतस्य'
'शैवशासनस्य 'समासः' संक्षेपोऽधुना 'कथितः' निवेदितः—

१ 'अभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते ३१ । घ ।

४२. 'यथा गोमांसमभ्युपगम्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह, 'कथं पुन-
रग्निहोत्रक्रिया ध्वस्ता भवती' स्वर्गस्य साधिका भवतीत्यनुयुक्तः प्राह—'अनया
क्रिययाऽऽराधितो महेश्वरः परं ददाति राजादिर्वादि ति. तस्य गोमांसानधिमतेष्वर-
स्वीकारापसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानं भवती' लघिकं वृद्धद्वयुक्तौ (पृ. ३०) ।

२ इत्यर्थः । अथो घ. । ३. 'स्येय समासः कथितोऽज्ञसा । घ ।

साम्प्रतमेव निर्वृत्ति इत्यथः ।

४३. प्रासङ्गिकमधिकं किञ्चिदत्रापि निरूप्यते बृहद्वृत्तितः, तथाहि—

“अथ नैयायिकानां योगपराभिधानानां लिङ्गादिव्यक्तिरुच्यते—ते च दण्डधराः प्रौढकौपीनपरिधानाः कम्बलिकाप्रावृत्ता जटाधारिणो भस्मोद्धलनपरा यज्ञोपवीतिनो जलाधारपात्रकरा नीरसाहाराः प्रायो वनवासिनो द्रो(दो)र्मूले तुम्यकं बिभ्राणाः कन्दमूर्च्छाशिन आतिव्यकर्मनिरताः सखीका निःखीकाश्च, निःखीकास्तेपूतमाः, ते च पञ्चाग्निसाधनपराः क्रे जटादौ च प्राणलिङ्गधराश्चापि भवन्ति, उत्तमां संयमावस्थां प्राप्तास्तु नग्ना भ्रमन्ति । एते प्रातर्दन्तपादादि-शौचं विधाय शिवं ध्यायन्तो भस्मनाऽङ्गं त्रिभिः स्पृशन्ति, यजमानो वन्दमानः कृताञ्जलिर्वक्ति ‘ओं नमः शिवाय’ इति, गुरुस्तथैव ‘शिवाय नमः’ इति प्रतिवक्ति । ते च संसर्गं वदन्ति—“शैवां दाक्षां द्वादशाब्दां सेविता योऽपि मुञ्चति । दासो दासोऽपि भवति सोऽपि निर्वाणमृच्छति ॥” तेषामीश्वरो देवः सर्वज्ञः सृष्टिसंहारादिकृत्, तस्य चाष्टादशवतारा अमो—नकुली(श)[†] १, [शोष्य] कौशिकः २, गार्ग्यः ३, मैत्र्यः ४, [अ]* कौरुपः ५, ईशानः ६, पारगार्ग्यः ७, कपिलाण्डः ८, मनुष्यकः ९, (अपर) अकुशिकः १०, अत्रिः ११, पिङ्गलः[^] (लक्षः) १२, पुष्पकः १३, बृहदा (चा)र्यः १४, अगस्तिः १५, संतानः १६, शशीकरः १७, विद्यागुरुश्च १८, एते तेषां

÷ पश्यत राजशे य स प्र. ८ नम् ।

+ “नकुलीशोऽथ कौशिकः” इति ॥ प. स. प्येव पाठः । (पृ. ९)

* “कौरुपः” इति पाठः । (पृ. ९) अ ‘अपरकुशिकः,’[^] ‘पिङ्गलः’^B “बृहदाचार्यः” (पृ. ९)

तीर्थेयाः पूजनीयाः । तेषां सर्वतार्थेषु भरता एव पूजकाः । तेषु ये निर्विकारास्ते स्वमीमांसागतमिदं पदं दर्शयन्ति—“ न स्वर्धुनो न फणिनो न कपालदाम, नेन्दोः कला न गिरिजा न जटा न भस्म । यत्रान्यदेव च न किञ्चिदुपास्महे तद्, रूपं पुराणमुनिशीलितमीश्वरस्य॥”...“वोतरागं स्मरन्योगी वोतरागत्वमश्नुते, सरागं ध्यायतस्तस्य सरागत्वं तु निश्चितम् ॥”....एतत्सर्वं लिङ्गवेषदेवादि-स्वरूपं वैशेषिकमतेष्ववसातव्यं, यतो नैयायिकवैशेषिकाणां हि म्मिथः प्रमाण-तत्त्वानां संख्याभेदे सत्यप्यन्योन्यं तत्त्वानामन्तर्भावनेऽल्पीयानेव भेदो जायते, तेनैतेषां प्रायो मततुल्यता । उभयेऽप्येते तपस्विनोऽभिधीयन्ते, ते च शैवादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति, तदुक्तम्—“ गाधारभस्मकौपीनजटायज्ञो-पवीतिनः । स्वस्वाचारादिभेदेन चतुर्धा स्युरतपस्विनः ॥ १ ॥ शैवाः पाशु-पताश्चैव, महाव्रतधरास्तथा । तुर्याः कालमुखा मुख्या, भेदा एते तपस्विनाम् ॥ २ ॥ ” तेषामन्तर्भेदा भरतभस्मकलैङ्गिकतापसादयो भवन्ति, भरतादीनां व्रतप्रहणे ब्राह्मणादिवर्णनियमो नास्ति, यस्य तु शिवे भक्तिः स व्रती भरतादि-र्मवेत्, परं शास्त्रेषु नैयायिकाः सदा शिवमन्त्रवाच्यैवाह्वयन्ते वैशेषिकास्तु पाशुपता इति, तेन नैयायिकशासनं शैवमाख्यायते वैशेषिकदर्शनं च पाशुपत-मिति । ” (पृ. २०।१) “अपरं च—अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम्, एकात्म-समवायिज्ञानान्तरवेद्यं ज्ञानं प्रमाणाद्विन्नं फलं, पूर्वं प्रमाणमुत्तरं तु फलम्, स्मृतेरप्रामाण्यम्, परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषौ नित्यानित्यत्वे सदसदंशौ च, प्रमाणस्य विषयः पारमार्थिकः, तमश्चाये अद्रव्ये, आकाशगुणः शब्दोऽपौद्ग-

लिकः, संकेतवशादेव शब्दादर्थप्रतीतिर्न पुनस्तत्प्रतिपादनसामर्थ्यात्, धर्म-
धर्मिणोर्भेदः, सामान्यमनेकवृत्तिः, आत्मविशेषगुणलक्षणं कर्म, वपुर्विषयेन्द्रिय-
बुद्धिसुखदुःखानामुच्छेदादामसंस्थानं मुक्तिरिति । न्यायसारे पुनरेवं—नियसंवे-
द्यमानेन सुप्तेन विशिष्टान्वितिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष इति । एषां
तर्कग्रन्थाः—न्यायसूत्र—भाष्य—शार्तृक—तापर्यटीका—परिशुद्धि—न्यायालंकार-
वृत्तयः, भासर्वज्ञप्रणीते न्यायसारेऽष्टादशटीका, तामु मुल्या न्यायमृत्पास्या
न्यायकलिका, जयन्तरचिता न्यायकुसुमाञ्जलितर्कश्च । ” (पृ. ३७)

पङ्कदर्शनसमुच्चये श्रीराजशेखरः—“ अक्षपादो गुरुस्तेषां तेन ते ह्याक्ष-
पादकाः । उत्तमां संयमावस्थां प्राप्ता नाना भ्रमन्ति ते ॥ १५ ॥ अमीषां
सर्वतोर्थेषु भरता एव पूजकाः । शेषा नमस्कारकराः सोऽपि कार्यो न सन्मुखः
॥ ११२ ॥ ” (पृ. ९-११) योगे वैशेषिके तन्त्रे प्रायः साधारणी क्रिया ।
आचार्यः शङ्कर इति नाम प्रागभिधापरम् ॥ २३ ॥ अमीषां तर्कशास्त्राणि
पटसहस्राणि कन्दलो । श्रीधराचार्यरचिता पञ्चस्तकरभाष्यकम् ॥ २४ ॥
...जीवस्यान्यन्तिको दुःखवियोगो मोक्षइष्यते । योगानां च तथैवोक्तः प्रायः
साधर्मिका यतः ॥ २९ ॥ शिवेनोत्करूपेण कणादस्य मुनेः पुरः । मत-
मेतत्प्रकथितं तत औलूक्यमुच्यते ॥ ३० ॥ अक्षपादेन ऋषिणा रचितत्वात्तु
योगिकम् । अक्षपादमिति स्यातं प्रायस्तुच्यं मतद्वयम् ॥ ३१ ॥

साङ्ख्याभिमतभावाना—मिदानीमयमुच्यते ॥३३॥

इदानीं पुनरय सप्तासः साङ्ख्याभिमतभावानामुच्यते,
'साङ्ख्याः'—कापिला इत्यर्थः, 'तदभिमतः'—तदर्शनाभीष्टा
ये भावाः—पञ्चविंशतितत्त्वादयस्तेषां संक्षेपोऽतः परं कथ्यत
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तदेवाह—

साङ्ख्या निरीश्वरा केचित्, केचिदीश्वरदेवताः ।

सर्वेषामपि तेषां स्यात्, तत्त्वानां पञ्चविंशतिः ॥३४॥

(पृ. १२) इत्यादिकं यथोचितं विज्ञेयं विज्ञैः ।

“ औत्पुन्यदर्शने परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमननमात्रनाभिर्मावनीयः,
यदाह—“ आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासबलेन च । त्रिधा प्रकल्पपञ्चज्ञां लभते
योगमुत्तमम् ॥ ” इति सर्वदर्शनसंग्रहः पृ. १८६ । तत्त्वज्ञानाददुःखात्यन्तो-
च्छेदलक्षणं निश्रेयसमुपपन्नं समानम्, तत्रापि क्रमदर्शकमाक्षपादे पारमर्ष
सूत्रं—“ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावाद-
पवर्गः ॥ ” इत्युक्तं सर्वदर्शनसंग्रहे पृ. २०६ ।

४४. अयमनन्तरश्च श्लोकः 'ज.' 'पु' प्रत्योः '३५' '३६' संख्याको
दृश्यते, '३४' सङ्ख्याकस्तु 'पतेषां' श्लोकः पठित इति विभाव्यतां पाठकैः ।

व्याख्या—केचित् साङ्ख्याः 'निरीश्वराः' ईश्वरं देवतया न मन्यन्ते—केवलमध्यात्मवे(वा)दिनः । केचित् पुन'रीश्वरदेवताः' महेश्वरं स्वशासनाधिष्ठातारमाहुः । सर्वेषामपि तेषां—केवलनि-
त्यात्मवादिनामीश्वरदेवतानां च सर्वेषां साङ्ख्यमतानुसारिणां शा-
सने 'पञ्चविंशति'स्तत्त्वानां स्यात् । तत्त्वं ह्यपवर्गसाधकं बीज-
मिति सर्ववादिसंवादः । यदुक्तम्—

४५ पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जटो मुण्डो शिखी घापि, मुच्यते नात्र संशयः ॥ (१९)

तन्मते पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

गुणत्रयमाह—

सत्त्वं रजस्तमश्चेति, ज्ञेयं तावद्गुणत्रयम् ।

४६ प्रसादतोपदैर्न्यादि—कार्यलिङ्गं क्रमेण तत् ॥ ३५ ॥

व्याख्या—'तावदि'ति प्रक्रमे, सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणत्रयं ज्ञेयम् । तद्गुणत्रयं 'क्रमेण' परिपाठ्या 'प्रसादतोपदैर्न्यादि' कार्यलिङ्गं, गुणत्रयेणेदं लिङ्गत्रयं क्रमेण जन्यते । सत्त्वगुणेन प्रसा-
दकार्यलिङ्गम्—वदननयनादिप्रसन्नता सत्त्वगुणेन स्यादित्यर्थः, रजो-

४५. सं. वा ६४ ।

४६. 'तापः' इति बृहद्वृत्तौ पाठः । (पृ. ३७।१) ।

गुणेन तोषः, स चानन्दपर्यायः, तल्लिङ्गानि स्फूर्त्यादीनि रजो-
गुणेनाभिव्यज्यन्त इत्यर्थः, तमोगुणेन च दैन्यं जन्यते, ' हा देव !
नष्टोऽस्मि वञ्चितोऽस्मी'त्यादि वदनविच्छायातानेत्रसंकोचादिव्य-
ङ्ग्यं दैन्यं तमोगुणलिङ्गमिति । दैन्यादीत्यादिशब्देन दुःखत्रय-
माक्षिप्यते, तद्यथा-आध्यात्मिकं, आधिदैवतं, आधिभौतिकं चेति ।
तत्राध्यात्मिकं दुःखं द्विविध-शारीरं, मानसं च । शारीरं वातपित्त-
श्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्व्याविषया-
दर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्
। बाह्योपायसाध्यं दुःखं द्वेधा-आधिभौतिकं, आधिदैवकं चेति ।
तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिर्मितम्, आधि-
दैवकं यक्षराक्षसग्रहाद्यावेशहेतुकमिति ॥ ३५ ॥

४७. बृहद्बृत्तौ तु-“तापशोषमेदच्छचित्ततास्तम्भोद्वेगाः कार्यं रजसो
लिङ्गम्” इत्यालिखितम् । (पृ. ३९।२) ४८. “सत्त्वादिभिश्च परस्परोपकारिभि-
स्त्रिभिरपि गुणैः सर्वं जगदव्याप्तं विद्यते परमूर्ध्वलोके प्रायो देवेषु सत्त्वस्य
बहुलता, अधोलोके तिर्यक्षु नारकेषु च तमोबहुलता, नरेषु रजोबहुलता, यद्-
दुःखप्राया मनुष्या भवन्ति, यदुक्तम्-“ ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च
मूलतः सर्गः । मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तः ॥ (साङ्ख्यकारिका
५४) अत्र ‘ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्त’ इति ब्रह्मादिपिशाचान्तोऽष्टविधः सर्गः,
इति द्रष्टव्यं बृहद्बृत्तितः । (पृ. ३९।२)

अनेन दुःखत्रयेणाभिहतस्य प्राणिनस्तत्त्वजिज्ञासोत्पद्यतेऽत-
स्तान्येव तत्त्वान्याह—

एतेषां या समावस्था, सा प्रकृतिः किलोच्यते ।

प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां, वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥३६॥

व्याख्या—‘ एतेषां ’ सांख्यानां प्रकृतिः प्रीत्यप्रीतिविषादा-
त्मकानां लाघवोपपृम्भगौरवधर्माणां परस्परोपकारिणां सत्त्वरजस्त-
मसां त्रयाणामपि गुणानां या समावस्था समतयावस्थितिः सा
किल प्रकृतिरुच्यते, किलेत्याप्तप्रवादे, सा प्रकृतिः कथ्यते ।
अन्यच्च सा प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या प्रधानशब्देनाव्यक्त-
शब्देन च प्रकृतिराख्यायते शास्त्रे, प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं चेति
पर्यायान्तरमित्यर्थः । तथा नित्यस्वरूपिका शाश्वतमावतया प्रसिद्धे-
त्यर्थः । उच्यते च नित्या नानापुरुषाभ्या च तद्दर्शने प्रकृतिर्यदाह—

“४८ तस्मात्त यद्यते नापि मुच्यते, नापि संसरति कश्चित् ।

‘ संसरति यद्यते मुच्यते च, नानाभ्या प्रकृतिः ॥ ” (२०) इति
॥ ३६ ॥

“दर्शनस्वरूपमाह—

ततः संजायते बुद्धि—महानिति यकोच्यते ।

अहङ्कारस्ततोऽपि स्यात्, तस्मात् षोडशको गणः ॥३७॥

४८ अयं श्लाकोऽनेनैव क्रमेण मुद्रितो गुणश्लोकीयवृत्त्यादर्शोऽपि विलोक्यते ।

४९. सां का ६२ इति स्याद्वादमञ्जरी पृ. १२० । (पूना)

५०. “ प्रकृत्यात्मसंयोगात्सृष्टिर्जायते, अतः सृष्टिक्रममेवाह ” त्यवतारिका
वृद्धवृत्ता । (पृ ४४१)

व्याख्या—ततो गुणत्रयाभिघाताद् बुद्धिः सजायते, यका
 बुद्धिर्महानिति उच्यते, महच्छब्देन कीर्त्यते । ' एवमेतन्नान्यथा,'
 ' गौरेवायं नाश्वः,' 'स्याणुरेष नायं पुरुषा' इत्येवं निश्चयेन पदार्थ-
 प्रतिपत्तिहेतुर्योऽध्यवसायः सा बुद्धिरिति । तस्यास्त्वष्टी रूपाणि
 तद्दर्शनविभूतानि, यदाह—“ ५१ धर्मज्ञानचैराग्यैश्वर्यरूपाणि
 चत्वारि सात्त्विकानि, अधर्मादीनि तु तत्प्रतिपक्षभूतानि
 चत्वारि ताम्रसानीत्यष्टौ ” । ततो बुद्धेरहङ्कारः, स चामिमा-
 नात्मकः, यथा—'अहं शब्दे' 'अहं रूपे' 'अहं रसे' 'अहं स्पर्शे' 'अहं
 गन्धे' 'अहं स्वामी' 'अहमीश्वरो' 'अहं मया हतः' 'अहं त्वां
 हनिष्यामी'त्यादि प्रत्ययरूपः । तस्मादहङ्कारात् षोडशको गणो
 'जायत' इत्यध्याहारोऽस्ति भवतीत्यादिवत्^{५१} । पञ्च बुद्धीन्द्रि-
 याणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, एकादशं मनः, पञ्च तन्मात्राणि
 च षोडशको गणः । तथा मा(चा)हेश्वरकृष्णः—^{५२}

+ त्रयाद् या बुद्धिः घ पु. । × महाशब्देन घः ।

५१ पश्यत स्या० म पृ १२१ तमम् ।

५२ तथा चोक्तम्—“ प्रकृतेर्गर्हास्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
 तस्मादपि षोडशकत्वसम्भवात् पञ्च भूतानि ॥ (सां. का. २२) इति सर्वदर्शन-
 सङ्ग्रहे पृ. ३१९ (गायकवाडसीरोद्ध-चङ्गोदय) । १ भूतानि ज. ।

५३ सां. का ३, स्या० मं० (पृ. १२१)

“ मूलप्रकृतिरविकृतिः, महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
 षोडशकश्च विकारो, न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ” (२१) ॥ इति ॥
 ॥ ३७ ॥

षोडशकगणमेवाह—

स्पर्शनं रसनं घ्राणं, चक्षुः श्रोत्रं च पञ्चमम् ।
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुः—स्तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥३८॥
 पायूपस्थवचःपाणि—पादाख्यानि मनस्तथा ।
 अन्यानि पञ्च रूपाणि, तन्मात्राणि च षोडश ॥३९॥
 युग्मम् ॥

व्याख्या—पञ्च बुद्धीन्द्रियाणीति सम्बन्धः । स्पर्शनं त्वग्नि-
 न्द्रियं, रसनं जिह्वा, घ्राणं नासिका, चक्षुः नेत्रं, पञ्चमे च श्रोत्रं
 —कर्ण इति, एतानि पञ्च बुद्धिप्रधानानि—बुद्धिसहचराण्येव ज्ञानं
 जनयन्तीति कृत्वा बुद्धीन्द्रियाण्याहुः—कथयन्ति तन्मतीया इति ।
 तथा कर्मेन्द्रियाणि चेति, तथेति पूर्वोद्दिष्टां पञ्चसङ्ख्यामात्रामपि
 परामृशति, तान्येवाह—पायूपस्थवचःपाणिपादाख्यानीति, पायु-
 र्पानं, उपस्थः प्रजननं, वचो वाक्यं, पाणिर्हस्तः, पादश्चरणः, तदा-
 ख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि—कर्मक्रियाव्यापारसाधनानीन्द्रियाणीति

^ “पादि-तन्मात्राणीति यो” घ । ÷ “त्राणि परा” ज ।

कर्मेन्द्रियाणि । तथा मनः, एकादशं "मन इन्द्रियमित्यर्थः ।
अन्यानि पञ्च रूपाणि तन्मात्राणि चेति-रूपरसगन्धशब्द-
स्पर्शाख्यानि तन्मात्राणीति षोडश ज्ञेयाः ॥ ३८-३९ ॥

पञ्च तन्मात्रेभ्यश्च पञ्चभूतोत्पत्तिमाह—

रूपात्तेजो रसादापो, गन्धाद्भूमिः स्वराक्षमः ।

स्पर्शाद्वायुस्तथा चैवं, पञ्चभ्यो भूतपञ्चकम् ॥ ४० ॥

व्याख्या—पञ्चभ्य इति पञ्च तन्मात्रेभ्यो भूतपञ्चकमिति
सम्बन्धः । रूपतन्मात्रात्तेजः, रसतन्मात्रादापः, गन्धतन्मात्राद्भूमिः,
स्वरतन्मात्राक्षमः—आकाशं, स्पर्शतन्मात्राद्वायुः, एवं पञ्चतन्मात्रेभ्यः
पञ्चभूतान्युत्पद्यन्ते । असाधारणैकैकगुणकयनमिदं, उत्पत्तिश्च-
शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणं, शब्दो ह्यम्बरगुण इति, शब्दतन्मात्र
सहितात् स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुण इति, शब्दस्पर्शतन्मात्र
सहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणमिति, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्र
सहिताद्रसतन्मात्रादापः शब्दस्पर्शरूपरसगुण इति, शब्दस्पर्शरूप-
रसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्रात् पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा
पृथिवी जायते, इति "पञ्चभ्यो भूतपञ्चकमित्यर्थः । ४० ॥

५४. "मनो हि बुद्धीन्द्रियमध्ये बुद्धीन्द्रियं भवति कर्मेन्द्रियमध्ये कर्मेन्द्रियम्,
तच्च तत्त्वार्थम(र्शान्तर)ेणापि सकल्पयति ।" (बृहद्वृत्तिः पृ. ४०)

१ 'स्तथैवं च, प' घ. । ÷ पञ्चभ्यः पञ्चभूतकमि° पु. जं. ।

प्रकृतिविस्तरमेवोपसंहरन्नाह—

एवं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं, निवेदितं साङ्ख्यमते प्रधानम् ।
अन्यश्च कर्त्ता त्रिगुणश्च भोक्ता, तत्त्वं पुमान्नित्यचि-
दभ्युपेतः ॥ ४१ ॥

व्याख्या—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण साङ्ख्यमते चतुर्विंशतितत्त्वरूपं
प्रधानं निवेदितम् । प्रकृतिर्महानङ्गकारश्चेति त्रयम्, पञ्च बुद्धीन्द्रि-
याणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चैकं, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च भूतानि
चेति चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि रूपं यस्येत्येवंविधा प्रकृतिः कथितेत्यर्थः ।
पञ्चविंशतितमं तत्त्वमाह—अन्यश्चेति, अन्यः कर्त्ता, न तु पुरुषः,
प्रकृतेरेव संसरणादिधर्मत्वात्, यदुक्तं—

“प्रकृतिः करोति प्रकृतिर्विच्यते, प्रकृतिर्मुच्यते ”

अथवोच्यते—“पुरुषोऽबद्धः, पुरुषो मुक्तः, पुरुषस्तु”

“यमूर्त्तश्चेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।

अकर्त्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कापिलदर्शने ॥ ” (२२) ५७

५५ “अन्यस्वकर्त्ता ” इति बृहद्बुद्धौ पाठः । पृ ४१/१) व्याख्या

त्वेवं—‘प्रकृतेर्धतुर्विंशतितत्त्वरूपाया ‘अन्यस्तु’-पृथग्भूतः पुनरर्क्ये ’ति । (पृ. ४२/१)

÷ ‘णस्तु भो’ ध ।

५६. “तस्मात्त वच्यते नापि मुच्यते, नापि संसरति कश्चित् । संसरति

वच्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ १ ॥ ” (सां. का. ६२) इति स्या-

द्वादमश्रयां पृ. १२० ।

५७. स्या० मं० पृ १२२ ।

पुरुषगुणानाह-विगुण इति, सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयत्रिकला
 तथा भोक्ता भोगी, प्रवम्भकारः, पुमांस्तत्त्वं-प्रश्नविंशतितमं तत्त्वं
 मित्यर्थः, तथा नित्यचिदभ्युपेतः नित्या यासौ चित्तचैतन्यशक्ति-
 स्तयाऽभ्युपेतः सहितः । आत्मा हि स्वं बुद्धेरव्यतिरिक्तमभिमन्यते
 सुखदुःखादयश्च विषया इन्द्रियद्वारेण बुद्धौ संक्रामन्ति, बुद्धिश्चो-
 भयमुखदर्पणाकारा, ततस्तरयां चैतन्यशक्तिः प्रतिबिम्बते, तत-
 मुख्यहं दुःख्यहमित्युपचर्यते । आह च पतञ्जलिः—

“ बुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं शौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्नस्तद्वा-
 त्मापि तदात्मक इव प्रतिभासते ” इति ॥

मुख्यतस्तु चिच्छक्तिर्विषयपरिच्छेदशून्या, बुद्धेरेव विषयपरि-
 छेदस्वभावत्वात्, चिच्छक्तिसन्निधानाच्चाऽचेतनापि बुद्धिश्चेतनावती-
 वाऽवभासते । “ वादमहार्णवोऽप्याह—

“ बुद्धिदर्पणसंक्रान्तमर्थप्रतिबिम्बकं द्वितीयदर्पणकारणे अपुंस्य-
 ध्यारोहति, तदेव भोक्तृत्वमस्य, “ न तु चिकारापत्तिः ” इति ।

५८ ‘ प्रत्यहं ’ इति स्या० मं० पृ १२२ ।

१ “ असुखदुःखादिमयोऽपि अबुद्धिप्रत्ययोऽपि ” धटिप्पणी ।

५९. ‘ वेदान्तग्रन्थविशेषः, ... ‘ सम्मतितर्कटीका वेति स्या० मं० टीप्पणी
 १, पृ. १२३ । x पुस्यध्यवरोहति घ. ।

६०. “ न त्वात्मनो वि. ” इति स्या० मं० पृ. १२३ ।

तथा चासुरिः—

“ विविस्तेदवपरिणतौ, बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिविम्योदयः स्वच्छे, यथा चंद्रमसोऽम्मसि ॥ ” (२३)

विन्ध्यवासीत्वेवं भोगमाचष्टे—

“ पुरुषोऽविष्टतामैव, स्वनिर्मासमचेतनम् ।

मनः करोति सान्निध्या-^{६१}दुपाधिः स्फाटिकं यथा ॥ ” (२४)

इति नित्यविज्ञानयुक्तः । बन्धमोक्षसंसारश्च नित्येऽप्यात्मनि
भृत्यगतयोर्जयपराजयोरिव तत्फलकोशलाभादिसम्बन्धेन स्वामि-
न्युपचारवदत्राप्युपर्यन्त इत्यदोषः ॥ ४१ ॥

तत्त्वोपसंहारमाह—

पञ्चविंशतितत्त्वानि, संख्ययैवं भवन्ति च ।

प्रधाननरयोश्चात्र, वृत्तिः पङ्ग्वन्धयोरिव ॥ ४२ ॥

व्याख्या—पूर्वाद्धं निगदसिद्धम् । अत्र सांख्यमते प्रधाननरयोः
प्रकृतिपुरुषयोः, वृत्तिः वर्तनं पङ्ग्वन्धयोरिव, पङ्गुश्चरणविकलः,
अन्धश्च नेत्रविकलः, यथा पङ्ग्वन्धौ संयुतावेव कार्यसाधनाय

÷ “ स्वप्रतिमास तुल्यमित्यर्थः ” घटिष्णोः ।

६१ ‘ उपाधिः स्फाटिकं ’ इति स्या० मं० पृ. १२३ ।

प्रभवतो न पृथग्भूतौ प्रकृतिपुरुषयोरपि तथैव कार्यकर्तृत्वं प्रकृत्यु-
पात्तं पुरुषो भुङ्क्तु^१ इत्यर्थः ॥४२॥

मोक्षप्रमाणं चाह—

प्रकृतिवियोगो मोक्षः, पुरुषस्यान्तरज्ञानात् ।

मानत्रितयं च भवेत्, प्रत्यक्षं लैङ्गिकं शाब्दम् ॥४३॥

व्याख्या—मोक्षः किमुच्यत इत्याह—पुरुषस्यात्मन आन्तर-
ज्ञानात् त्रिविधबन्धविच्छेदात् प्रकृतिवियोगो यः स मोक्षः,
प्रकृत्या सह वियोगे-विरहे सति पुरुषस्यापवर्ग इति । आन्तरज्ञानं
च बन्धविच्छेदाद्भवति, बन्धश्च प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिणमेदात्
त्रिविधः, तद्यथा—प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिको
बन्धः, ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषबुद्ध्योपासते

६२ “अन्धेन पङ्गुर्द्रष्टृत्वगुणेन स्वं स्कन्धमधिरोपितो नगरं प्राप्य नाट-
कादिकं पश्यन् गीतादिकं चेन्द्रियविषयमन्यमप्युपलभ्यमानो यथा मोदते तथा
पङ्गुकन्धः शुद्धचैतन्यस्वरूपः पुरुषोऽप्यन्वक्त्वा जडां प्रकृतिं सक्रियामाश्रितो
बुद्ध्यप्यवसितं शब्दादिकं स्वात्मनि प्रतिबिम्बितं चेतयमानो मोदते मोदमानश्च
प्रकृतिं सुखस्वभावां मोहान्मन्यमानः संसारमधिवसति ।” बृहद्बृहत्तौ पृ. ४२ ।

१ *पस्य बतैतदन्तरज्ञानात् च । बृहद्बृहत्तावपि चैवं मूलस्य

(१-२) पाठः पृ. ४३/११. “यं चात्र, प्रत्य” च ।

तेषां वैकारिकः, इष्टापूर्ते दाक्षिणः—पुरुषतत्त्वानमिहो दीष्टापूर्तकारी
कामोपहतमना बद्धचत इति ।

“इष्टापूर्तं मन्यमाना धरिष्टं, नान्यच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुरुतेन भूत्वा, इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥”
(२५) इति वचनात् ।

इति त्रिविधवन्वविच्छेदात् परमब्रह्मज्ञानानुभवस्ततः प्रकृति-
वियोगः पुरुषस्य, प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनाच्च निवृत्तायां प्रकृती
पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मोक्ष इति श्लोकपूर्वाद्धार्यः । मानत्रितयं
च प्रमाणत्रयं च भवेत् स्यात् प्रत्यक्षं लङ्घिकं जाब्दं, चकारः
सर्वत्र सम्बध्यते, प्रत्यक्षमिन्द्रियोपलभ्य लङ्घिकमनुमानगम्यं शाब्दं
चागमस्वरूपमिति “प्रमाणत्रयम् ॥४३॥

६१ वृत्तिमिदं स्यात् मं० पृ १२६ । टिप्पण्या चास्य स्थल ‘मु. उ १-२-१०’
वृत्तिम् (परिशिष्ट २. पृ ५५) । ‘मु उ’ इति मुण्डकोपनिषद् हेतुः ।

६४. अत्र बृहद्वृत्तिः—“प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते—‘अर्थोपल-
ब्धिहेतुः प्रमाणमिति,....तत्र प्रत्यक्षलक्षणमाख्यायते—‘श्रोत्रादिवृत्तिरविक-
ल्पिका प्रत्यक्षमिति,....श्रोत्रादीनान्द्रियाणि, तेषां वृत्तिर्वर्तनं परिणाम इति
यावत्, इन्द्रियाण्येव विषयाकारपरिणतानि प्रत्यक्षमिति हि तेषां सिद्धांतः,
अविकल्पिका नामजात्यादिकल्पनारहिता शास्त्र्यनताय्यसुवद्व्याख्यायेति,

अधोप्रसंहारमाह—

एवं सांख्यमतस्यापि, 'समासः कथितोऽधुना ।

व्याख्या—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सांख्यमतस्यापि समासः संक्षेपः कथितः, अपिः समुच्चयार्थे, न केवलं बौद्ध-नैयायिकयोः संक्षेप उक्तः सांख्यमतस्याप्यधुना कथित^५ इति । सांख्य इति पुरुषनिमित्तेयं संज्ञा संख्यस्य-इमे सांख्याः, ज्ञातव्यो वा 'द्व'कारः 'शंख'नामादिपुरुषः ।

ईश्वरकृष्णस्तु “*प्रतिनियताध्यवसायः श्रोतादिसमुत्थोऽप्यक्षम्” इति प्राह । अनुमानस्य त्विदं लक्षणम्—पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं चेति त्रिविधमनुमान-मिति,....अथवा तांलङ्कारिङ्गपूर्वकमित्येवानुमानलक्षणं साङ्ख्यैः समाख्यायते । शब्दं त्वाप्तश्रुतिवचनम्, आप्ता रागद्वेषादिरहिता ब्रह्मसत्कुमारादयः, श्रुतिर्वेदः, तेषां वचनं शब्दम् ” इति पृ. ४३२ ।

+ 'मासो गदितोऽधु' घ ।

६५ सांख्यमतस्यापि किञ्चिदनुक्तमुच्यते बृहदवृत्तितः—“अथादौ सांख्य-मतप्रपन्नानां परिज्ञानाय लिङ्गादिकं-निगद्यते, त्रिदण्डा एकदण्डा वा कौपीन-वस्त्रा घातुरक्ताम्बराः शिखावन्तो जटिनः क्षुरमुण्डा मृगचर्मासना द्विजगृहाशनाः पञ्चप्रासीपरा वा द्वादशाक्षरजापिनः परिवाजकादयः, सङ्गता वन्दमाना 'ओं

* “ प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्ट ” इति (सां० का० ५) प्रमाणमीमांसायाम्

नमो नारायणायेति वदन्ति, ते तु 'नारायणाय नमः' इति प्राहुः, तेषां
महाभारते वीष्टेति ख्याता दारवी मुखवदिका मुखनिःश्वासनिरोधिका भूतानां
दयानिमित्तं भवति, ते च जलजीवदयार्थं स्वयं गलनकं धारयन्ति, भक्तानां
चोपदिशन्ति—“प्रद्विंशदङ्गुलव्यामं विंशत्यङ्गुलविस्तृतम् । दृढं गलनकं कुर्याद्
भूयो जीवान्विशोधयेत् ॥ १ ॥ त्रियन्ते मिष्टतोयेन पूतराः क्षारसंभवाः ।
क्षारतोयेन तु परे न कुर्यात्संकरं ततः ॥ २ ॥ दृतास्यतन्तुगालिते ये बिन्दो
सन्ति जन्तवः । सूक्ष्मा भ्रमरमानान्ते नैव मान्ति त्रिविष्टपे ॥ ३ ॥ ” इति
गलनकविचारो मीमांसायाम्, सांख्याः केचिद्विष्णुदेवा अपरे च निरीक्षराः, ये
च निरीक्षरास्तेषां नारायणो देवः, तेषामाचार्या विष्णुप्रतिष्ठाकारकाश्चेतन्यप्रभृति-
श्चाद्वैरभिधीयन्ते, तेषां मतदत्तः कपिलसुरिपञ्चगव्यमार्गवेदिकादयः, ततः
सांख्याः क्रापिला इत्यादिनामभिरभिधीयन्ते, तथा कपिलस्य परमर्षिरिति द्वितीयं नाम
तेन पारमर्षा इत्यपि नाम ज्ञातव्यम्, धाराणस्यां तेषां प्राचुर्यम्, बहवो मासोपवा-
सिकाः, ब्राह्मणा आर्चिर्मार्गविरद्वधूममार्गानुगामिनः, सांख्यास्वर्चिर्मार्गानुगाः,
तत एव ब्राह्मणा वेदप्रिया यज्ञमार्गानुगाः, सांख्यास्तु हिंसाद्वयवेदविरता अप्या-
त्मवादिनः, ते च स्वमतस्य महिमानमेवमामनन्ति, तदुक्तं माट्टप्रान्ते—“हस पिब
श्च त्वाद मोद नियं मुंस्व च भोगान्ययाभिकामम् । यदि विदितं ते कपिल-
मतं तत्प्राप्त्यसि मोक्षसौख्यमार्चरेण ॥ १ ॥ ” शास्त्रान्तरेषुक्तम्—“पञ्चविंशति-
तत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः शिखी मुण्डी जटा वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥ २ ॥ ”
(पृ. ३८-३९।१) सर्वोऽप्ययं विचारो मोट्टति राजशेखरीयपह्दग्नि
सांख्यमतेन सह ।” (पृ. ४-६)

अथ क्रमायातं जैनमतोद्देशमाह—

जैनदर्शनसंक्षेपः, कथ्यते सुविचारवान् ॥ ४४ ॥

अधुनेत्युत्तरार्द्धेन वा संबध्यतेऽधुना-इदानीं जैनदर्शन-
संक्षेपः कथ्यते । कथंभूत इति ? सुविचारवान् सुष्ठु शोमनो

तथा च—“ चिच्छक्तिर्विषयपरिच्छेदशून्या नार्थं जानाति, बुद्धिश्च जडा
न चेतयते, सन्निधानात्तयोरन्यथा प्रतिभासनम्, प्रकृत्यात्मसंयोगात्सृष्टिरुप-
जायते, प्रकृतिविकारस्वरूपं कर्म, तथा त्रैगुण्यरूपं सामान्यम्, प्रमाण-
विषयस्तात्त्विक इति, प्रमाणस्य च फलमित्थं—पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरमुत्तरं तु
फलमिति, तथा कारणे कार्यं सदेवोत्पद्यतेऽसदका(क)रणादिभ्यो हेतुभ्यः, तदुक्तम्
(सांख्यकारिका ९)—“ असदका(क)रणादुपादानग्रहणान्सर्वसंभवाभावात् ।
शक्तस्तस्य शक्यका(क)रणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥१॥ ” इति, तथा द्रव्याण्येव
केवलानि सन्ति, न पुनरुत्पत्तिविपत्तिघर्माणा पर्यायाः केऽपि, आविर्भावतिरोभाव-
मात्रत्वात्तेषामिति, सांख्यानां तर्कग्रन्थाः पण्डितत्रोद्धाररूपं, माठरभाष्यं, सांख्य-
सप्ततिनामकं, तत्त्वकौमुदी, गौडपादम्, अत्रेयतन्त्रं चेत्यादयः । ” इति
पृ. ४३/२, ४४/१)

विचारोऽर्थोऽस्यातीति मत्वर्थीये वतुः, 'सुविचारवानि'ति सामि-
मायं पदम् । अपरदर्शनानि हि—

६६ 'पुराणं मानवो धर्मः, सांगो वेदश्चिकित्सितम् ।

आशासिद्धानि चत्वारि, न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ (२६) ६७

इत्याद्युक्त्या न विचारपदवीमाद्रियन्ते । जैनस्त्वाह—

" अस्ति घप्तव्यता काचित्, तेनेदं न विचार्यते ।

निर्दोषं काञ्चनं चेत् स्यात्, परोक्षया निमेति किम् ॥" (२७) ६७

इति युक्तियुक्तविचारपरम्परापरिचयपथपथिकत्वेन जैनो युक्तिमार्ग-
मेवावगाहते, न च पारम्पर्यादिपक्षपातेन युक्तिमृद्धिपथि
परमार्हतः, उक्तं च—

'पक्षपातो न मे धीरे, न द्वेषः कपिलादिषु ।

युक्तिमद्वचनं यस्य, तस्य कायः परिग्रहः ॥' (२८) ६७

इत्यादि हेतुहेतिशतनिरस्तविपक्षप्रसरत्वेन सुविचारवानित्य-
साधारणं विशेषणं ज्ञेयमिति ॥ ४४ ॥

६६. विचारितं चेदं पथं तत्त्वग्रन्थे श्लो० ३५८४ पृ. १३१ ।

६७. श्रीमत्प्येताभिः वृत्तान्वादितानि, धृ. धृ. पृ. ४४/१ ।

६८. ये केचिदचतुर्नीयाः परम्पराय्याजेन क्षीणहृदयिष्यादिविषये युक्तिशून्यपर-
वर्तनकरणादौ बद्धाग्रहा जातास्ते विचारयन्ति तद् ह्यसत्पारम्पर्यादिपक्षपातं वर्जयन्तु च,
यतो प्रत्यक्ष एव ज्ञेयं अनुरोधयन्ति यत्— "जैनो युक्तियुक्तविचारपरम्परापरिचयप-
थिपक्षेन युक्तिमार्गमेवावगाहते, न च पारम्पर्यादिपक्षपातेनाग्रहोक्तं युक्तिमुद्धृष्यतीति ।

तदेवाह—

जिनेन्द्रो देवता तत्र, रागद्वेषविवर्जितः ।

हतमोहमहामलः, केवलज्ञानदर्शनः ॥ ४५ ॥

सुरासुरेन्द्रसम्पूज्यः, सर्वभूतार्थोपदेशकः ।

कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा, सम्प्राप्तः परमं पदम् ॥ ४६ ॥

युग्मम् ॥

व्याख्या—तत्र तस्मिन् जैनमते जिनेन्द्रो देवता कृत्स्न-
कर्मक्षयं कृत्वा परमं पदं सम्प्राप्त इति सम्बन्धः । 'जिनेन्द्र' इति-
जयन्ति रागादीनिति जिनाः सामान्यकेवलिनस्तेषामिन्द्रः स्वामी,
तादृशाऽसदृशवद्विषयसद्विषयसंपन्निहितो जिनेन्द्रो देवता दर्शन-
प्रवर्तक आदिपुरुषः । एष कीदृके सन् शिवं प्राप्त इति परासाधारणानि
विशेषणान्याह—रागद्वेषविवर्जित इति, 'रागः' सांसारिकस्ने-
होऽनुग्रहलक्षणः, 'द्वेषो' वैराद्यनुबंधानिग्रहलक्षणः, ताभ्यां विवर्जितो
रहितः, एतावेव दुर्जयौ दुरन्तप्रवसम्पातहेतुकतया च मुक्तिप्रति-
रोधकौ समये प्रसिद्धौ । यदाह—

× 'तार्थप्रकाशक । घ एव च बृहद्बृहत्तो पृ ४५।१ ।

* 'सन्तापवैज' ।

“१६ को दुःखं पाविज्जा, कस्स व सुखेहि विम्वओ हुज्जा ।

को य न लभिज्ज सुखं, रागदोसा जइ न हुज्जा ॥ (२९) इति

तथा हतमोहमहामलः, मोहनीयकर्मोदयाद्विसात्मरुशास्त्रे-
भ्योऽपि मुक्तिकांक्षणादिव्यामोहो मोहः, स एव दुर्जयत्वान्महामल इव
महामलः, इतो मोहमहामलो येनेति स तथा । रागद्वेषमोहसद्भा-
वादेव न चान्यतीर्थाधिष्ठातारो मुक्त्यङ्गतया प्रतिभासन्ते, तत्स-
द्भावाश्च तेषु मुज्ञेय एव । यदुक्तम्—

“१७ रागोऽङ्गनासङ्गमनाऽनुमेयो, द्वेषो द्विषद्वारणहेतिगम्यः ।

मोहः कुवृत्ताभिमदोपसाध्यो नो यस्य देवस्य स चैवमर्हन् ॥” (३०)

इति रागद्वेषमोहरहितो भगवान् । तथा केवलज्ञानदर्शनः,
धव-स्वदिर-पलासादिव्यक्तिविशेषावबोधो ज्ञानम्, वनमिति
सामान्यावबोधो दर्शनम्, केवलशब्दश्चोभयत्र सम्बध्यते, ‘केवलं’
इन्द्रियादिज्ञानानपेक्षं ज्ञानं दर्शनं च यस्येति । केवलज्ञानकेवल-
दर्शनात्मको हि भगवान् करतलकलितविमलमुक्ताफलवद् द्रव्य-
पर्यायविंशुद्धमखिलमिदमनवरतं जगत्स्वरूपं पश्यतीति केवलज्ञान-
दर्शनं इति पदं सार्भिषायम् । छन्नस्थस्य हि प्रथमं दर्शनमुत्पद्यते,
ततो ज्ञानम्, केवलिनस्त्वादौ ज्ञानं ततो दर्शनमिति । तथा
सुरासुरेन्द्रसम्पूज्यः, सेवाविधानसावधाननिरन्तरदौकमानदासा-

तदेवाह—

जिनेन्द्रो देवता तत्र, रागद्वेषविवर्जितः ।

हतमोहमहामलः, केवलज्ञानदर्शनः ॥ ४५ ॥

सुरासुरेन्द्रसम्पूज्यः, सद्भूतार्थोपदेशकः ।

कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा, सम्प्राप्तः परमं पदम् ॥ ४६ ॥

युग्मम् ॥

व्याख्या—तत्र तस्मिन् जैनमते जिनेन्द्रो देवता कृत्स्न-
कर्मक्षयं कृत्वा परमं पदं सम्प्राप्त इति सम्बन्धः । 'जिनेन्द्र' इति-
जयन्ति रागादीनि ति जिनाः सामान्यकेवलिनस्तेषामिन्द्रः स्वामी,
तादृशाऽसदृशवद्विषयविशयसंपन्नहितो जिनेन्द्रो देवता दर्शन-
प्रवर्तक आदिपुरुषः । एषं कीदृक् सन् शिवं प्राप्त इति परासाधारणानि
विशेषणान्याह—रागद्वेषविवर्जित इति; 'रागः' सांसारिकस्ने-
होऽनुग्रहलक्षणः, 'द्वेषो' वैराद्यनुबंधानिग्रहलक्षणः, ताभ्यां विवर्जितो
रहितः, एतावेव दुर्जयो दुरन्तप्रवसम्पातहेतुकतया च शक्तिप्रति-
रोधकौ समये प्रसिद्धौ । यदाह—

* तार्क्यप्रकाशकः । घ. एवं च बृहद्बृत्तौ पृ. ४५।१ ।

* सन्तापहेज ।

“६८ को दुस्खं पाविज्जा, कस्स व सुस्खेहि विम्वओ हुज्जा ।
को य न लमिज्ज मुक्खं, रागदोसा जइ न हुज्जा ॥ (२९) इति

तथा हतमोहमहामलः, मोहनीयकर्मोदयाद्विषात्मकशास्त्रे-
भ्योऽपि मुक्तिकांशणादिव्यामोहो मोहः, स एव दुर्जयतान्महामल इव
महामलः, इतो मोहमहामलो येनेति स तथा । रागद्वेषमोहसद्भा-
वादेव न चान्यतीर्याधिष्ठातारो मुक्त्यङ्गतया प्रतिभासन्ते, तत्स-
द्भावश्च तेषु सुज्ञेय एव । यदुक्तम्—

“६९ रागोऽङ्गनासङ्गमनाऽनुमेयो, द्वेषो द्विपहारणहेतिगम्यः ।
मोहः कुवृत्तागमदोषसाध्यो, नो यस्य देवस्य स चैवमर्हन् ॥” (३०)

इति रागद्वेषमोहरहितो भगवान् । तथा केवलज्ञानदर्शनः,
घव-खदिर-पलासादिव्यक्तिविशेषावबोधो ज्ञानम्, वनमिति
सामान्यावबोधो दर्शनम्, केवलशब्दश्चोभयत्र सम्बध्यते, ‘केवलं’
इन्द्रियादिज्ञानानपेक्षं ज्ञानं दर्शनं च यस्येति । केवलज्ञानकेवल-
दर्शनात्मको हि भगवान् करतलकलितविमलपुक्ताफलवद् द्रव्य-
पर्यायविंशुद्धमखिलमिदमनवरतं जगत्स्वरूपं पश्यतीति केवलज्ञान-
दर्शन इति पदं सार्भिषायम् । छन्नस्थस्य हि प्रयमं दर्शनमुत्पद्यते,
ततो ज्ञानम्, केवलिनस्त्वादौ ज्ञानं ततो दर्शनमिति । तथा
सुरासुरेन्द्रसम्पूज्यः, सेवाविधानसावधाननिरन्तरदौकमानदासा-

अमानदेवदानवनायकवन्दनीयाः, तादृशैरपि पूज्यस्य मानवतिर्यक्स्वे-
चरकिन्नरनिकरसंसेव्यत्वमानुषद्विकमिति ।

तथा सद्भूतार्थोपदेशकः, सद्भूतार्थान् द्रव्यपर्यायरूपान्
नित्यानित्यसामान्यविशेषसदसदभिलाष्यानभिलाष्याद्यनन्तधर्मात्म-
कान् पदार्थानुपदिशति यः स इति । ७० उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं च
सदित्यभिमन्यमानो जैन एकान्तनित्यपक्षमेकान्तानित्यपक्षं चेत्
विघटयति, तथाहि — वस्तुनस्तावदर्थक्रियाकारित्वं लक्षणं, तच्च
नित्यैकान्ते न घटते, अमच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपो हि नित्यः, स
च क्रमेणार्थक्रियां क्वीताऽक्रमेण वा ? अन्योन्यव्यतिरिक्तधर्माणा-
मर्थानां प्रकारान्तरेणोत्पादाभावात्, तत्र न क्रमेण, स हि कालान्त-
रभाविनीः क्रियाः प्रथमक्रियाकाल एव प्रसह्य कुर्यात्, समर्थस्य का-
लक्षेपायोगात्, कालक्षेपिणो वाऽसामर्थ्यप्राप्तेः, समर्थोऽपि तत्त-
त्सहकारिसमवधाने तं तमर्थं करोतीति चेद्, न तर्हि तस्य सामर्थ्यम्,
अपरसहकारिसापेक्षवृत्तित्वात्, सापेक्षमसमर्थमिति ७१ न्यायात्, 'न
तैन सहकारिणोऽपेक्ष्यन्तेऽपि तु कार्यमेव सहकारिण्वसत्त्वभवचा-
नपेक्षत' इति चेत्, तत् किं स भावोऽसमर्थः समर्थो वा ?

× 'रसुरसंसे' पु. घ. ।

७० पर्यस्त तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे अ. ५ सू. २९ तमम् ।

७१. 'हेमहसगणि समुत्चितहेमचन्द्रग्याकरणस्यन्यायः २८' इति स्या०

अं० पृ. १० (पूना) टिप्पण्याम् ।

समर्थश्चेत् तर्हि सहकारिमुखमेक्षणदीनानि तान्यपेक्षते न पुन-
र्ज्ञेदिति घटयति ? । ननु ' समर्थमपि वीजमिलाजलानिलादिसह-
कारिसहितमेवाङ्कुरं करोति, नान्यथा, ' तत् किं तस्य सहकारिमिः
किञ्चिदुपक्रियते न वा ? यदि नोपक्रियेत तदा सहकारिसन्निधानात्
प्रागिव किं न सोऽर्थः क्रियायामुदास्ते ? ' उपक्रियेत ' चेत् स तर्हि
तैत्तिरीयकारो भिन्नोऽभिन्नो वा क्रियत इति वाच्यम्, अमेदे स एव
क्रियत इति लभमिच्छतो मूलक्षतिरायाता, कृतकत्वेन तस्यानित्य-
त्वापत्तेः, मेदे सति कथं तस्योपकारः ? किं न सहाविन्ध्यादेरपि ?
' तत्सम्बन्धात् तस्यायमिति चेत्, उपकार्योपकारयोः कः सम्बन्धो ?
न तावत् संयोगो, द्रव्ययोरेव तस्य भावात्, अत्र तूपकार्यं द्रव्यं
उपकारश्च क्रियेति न संयोगः, नापि समवायस्तस्यैकत्वाद् व्यापक-
त्वाच्च प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावेन सर्वत्र तुल्यत्वाद् न नियतैः
सम्बन्धिमिः सम्बन्धो युक्तः, नियतसम्बन्धे चाङ्गीक्रियमाणे

७२. ' तान्यपेक्षते ' इति स्या० मं० पृ. २० पाठः, परमशुद्धो भाति ।

x 'स्य सहितस्य जं. ।

७३. " किं न तदाप्यर्थक्रियायामुदास्ते ? " इति स्या० मं० पृ. २० ।

७४. " नियतसम्बन्धिसम्बन्धे " इति स्या० मं० पृ. २१ ।

तत्कृत उपकारोऽस्य समवायस्याभ्युपगन्तव्यस्तथा च सत्युपकारस्य
 भेदाभेदकल्पना तदवस्थैव, उपकारस्य समवायादभेदे समवाय एव
 कृतः स्यात्, भेदे पुनरपि समवायस्य न नियतसम्बन्धिसम्बन्धत्वम्,
 तन्नैकान्तनित्यो भावः क्रमेणार्थक्रियां कुरुते । नाप्यक्रमेण, न ह्येको
 भावः सकलकालकलाभाविनीर्युगपत्सर्वाः क्रियाः करोतीति प्राती-
 तिकं, कुरुतां वा तथापि स द्वितीयक्षणे किं कुर्यात् ? करणे वा
 क्रमपक्षभावी दोषः, अकरणे त्वर्यक्रियाकारित्वामावादवस्तुत्वमसङ्गः।
 इत्येकान्तनित्यात् क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्ताऽर्थक्रिया व्यापकानुपलब्धिब-
 लाद्व्यापकनिवृत्तौ निवर्त्तमाना^{७५} व्याप्यमर्थक्रियाकारित्वं निवर्त्तयति,
 अर्थक्रियाकारित्वं च निवर्त्तमानं स्वव्याप्यं सत्त्वं निवर्त्तयतीति
 नैकान्तनित्यपक्षो युक्तिसमः । एकान्ताऽनित्यपक्षोऽपि न कक्षी-
 करणार्हः। अनित्यो हि प्रतिक्षणविनाशी, स च न क्रमेणार्थक्रियासमर्थो
 देशकृतस्य कालकृतस्य च क्रमस्यैवामावात्, क्रमो हि पौर्वापर्यं
 तच्च क्षणिकस्याऽसम्भवि, अवस्थितस्यैव^{*} नानादेशकालव्याप्तिर्देशक्रमः
 कालक्रमश्चामिधीयते, न चैकान्तविनाशिनि सास्ति, यदाहुः^{७६}—

“यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः ।

न देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिदं विद्यते ॥” (३१)

७५. “स्वव्याप्यं” इति स्या० मं० पृ० २१ ।

* “य हि नाना” घ. एवमेव च स्या० मं० पृ० २२ ।

७६. “आजीविकः” इति स्या० मं० टिप्पण्याम् पृ० २२ ।

न च सन्तानापेक्षया पूर्वोत्तरक्षणानां क्रमः सम्भवति, सन्तानस्यावस्तुत्वात्, वस्तुत्वेऽपि तस्य यदि क्षणिकत्वं न तर्हि क्षणेभ्यः कश्चिद्विशेषः, अथाक्षणिकत्वं तर्हि समाप्तः क्षणमङ्गवादः । नाप्यक्रमेणार्थक्रिया क्षणिके सम्भवति, स ह्येको बीजपूरादिरूपादिक्षणो युगपदनेकान् रसादिक्षणान् जनयन्नेकेन स्वभावेन जनयेन्नानास्वभावैर्वा ? यद्येकेन तदा तेषां रसादिक्षणानामेकत्वं ^{७७} स्यादेव (क) स्वभावजन्यत्वात्, अथ 'नानास्वभावैर्जनयति किञ्चिद्रूपादिकमुपादानभावेन किञ्चिद्रसादिकं सहकारित्वेने' ^{७८} त्ति, ते तर्हि स्वभावास्तस्यात्मभूता अनात्मभूता वा ? अनात्मभूताश्चेत् स्वभावत्वहानिः, यद्यात्मभूतास्तर्हि तस्यानेकत्वमनेकस्वभावत्वात्, स्वभावानां वैकत्वं प्रसज्येत, तदव्यतिरिक्तत्वात् तेषां, तस्य चैकत्वात् । अथ 'य एवैकत्रोपादानभावः स एवान्यत्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते' ताह नित्यस्यैकरूपस्य (स्यापि) क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाहचर्यं वा (च) कथमिष्यते क्षणिकवादिना ? अथ 'नित्यमेक[स्व]रूपत्वादक्रमम्, अक्रमाच्च क्रमिणां नानाकार्याणां कथमुत्पत्तिः ?' इति चेदहो स्वपक्षपक्षपाती देवानां प्रियो यः खलु स्वयमेकस्मान्निरंशाद्रूपादिक्षणलक्षणात् कारणाद्युगपदनेककारणसाध्यान्यनेककार्याण्यङ्गीकुर्वाणोऽपि परपक्षे नित्येऽपि

७७. "स्यादेकस्वभावः" स्या० मं० पृ. २२ ।

७८. "त्वेन" इति चेत् "स्या० मं० पृ. २२ ।

वस्तुनि क्रमेण नानाकार्यकरणेऽपि विरोधमुद्भावयति ! तस्मात्
क्षणिकस्यापि भावस्याक्रमेणार्थक्रिया दुर्घटा इत्यनित्यैकान्तादपि
७६ क्रमाक्रमयोर्निवृत्त्यैव व्याप्यार्थक्रियापि व्यावर्त्तते, तद्व्यावृत्तौ च
सत्त्वमपि व्यापकानुपलब्धिवलेनैव निवर्त्तत इत्येकान्तानित्यवादो
ऽपि न रमणीयः ।

स्याद्वादे तु पूर्वोत्तराकारपरिहारस्वीकारस्थितिलक्षणपरिणामेन
भावानामर्थक्रियोपपत्तिरविच्छेदा । न चैकत्र वस्तुनि परस्परविरुद्ध-
धर्माध्यासयोगादसन् स्याद्वाद इति वाच्यम्, नित्यपक्षानित्य-
पक्षविलक्षणस्य कथञ्चित् सदसदात्मकस्य पक्षान्तरस्याङ्गीक्रियमाण-
त्वात्, तथैव च सर्वैरनुभवादिति । तथा च पठन्ति—

“८० भागे सिंहो नरो भागे, योऽर्थो भागद्वयात्मक ।

तमभागं चिभागेन नरसिंहं प्रचक्षते ॥” (३२) इति

तथा सामान्यैकान्तं विशेषैकान्तं भिन्नौ सामान्यविशेषौ चेत्तं निरा-

चष्टे । तथाहि—‘विशेषाः सामान्याद्भिन्ना अभिन्ना वा ? भिन्नाश्चे-

७९ “ क्रमाक्रमयोर्व्यापकयोर्निवृत्त्यैव ” स्या मं० पृ २३ ।

x ख स्वयमपि ज पु ।

८०. स्या० मं० पृ. २३ ।

८१. अत्र स्याद्वादमञ्जरीतः किञ्चिद्विच्यते— “ एतच्च पक्षत्र-

यमपि किञ्चिच्चर्च्यते, तथाहि—संग्रहनयावलम्बिनो वादिनः प्रतिपादयन्ति
‘सामान्यमेव तत्त्वम्, ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात्, तथा

८२

मण्डूकजटाभारानुकाराः, अमित्राश्चेत् तदेव तत्स्वरूपवत्' इति सामान्यैकान्तः सामान्यैकान्तवादिनस्तु द्रव्यास्तिकनयानुपातिनो मीमांसकभेदा अद्वैतवादिनः सांख्याश्च। पर्यायनयान्वयिनस्तु भाषन्ते- 'विविक्ताः

क्षणक्षयिणो विशेषा एव^{८३} परमार्थः, ततो विष्वग्भूतस्य सामान्यस्याप्रतीयमानत्वात्, न हि गवादिव्यक्त्यनुभवकाले वर्गसंस्थानात्मकं व्यक्तिरूपमपहायान्यत् किञ्चिदेकमनुशायि प्रत्यक्षे प्रतिभासते, तादृशस्यानुमवाभावात्, तथा च पठन्ति—

सर्वमेकम्, अविशेषेण सदिति ज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वात्,.... किञ्च, ये सामान्याः पृथग्भूता अन्योऽन्यव्यावृत्त्या मक्ता विशेषाः कल्पन्ते तेषु विशेषं विद्यते न वा ? नो चेद् निःस्वभावताप्रसङ्गः, स्वरूपस्यैवाभावात्, अस्ति चेत् तर्हि तदेव सामान्यम्, यतः समानानां भावः सामान्यम्, विशेषरूपतया च सर्वेषां तेषामविशेषेण प्रतीतिः सिद्धैव, अपि च विशेषाणां व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वं लक्षणम्, व्यावृत्तिप्रत्यय एव च विचार्यमाणो न घटते, व्यावृत्तिर्हि विवक्षितपदार्थे इतरपदार्थप्रतिषेधः,.... स चाभावरूपत्वात्तुच्छः कथं प्रतीतिगोचरमश्नति ? स्वपुष्पवत्.... किञ्च, अमी विशेषाः सामान्याद्विन्ना अभिन्ना वा ?" इत्यादिकं द्रष्टव्यम् पृ. १०७-१०८।

८२. "मण्डूके केशा न भवन्ति, तेन जटानामसंभवः इति" स्या० मं० टि. पृ. १०८।

८३ 'परमार्थतः' प्र०। स्या० मं० तु "परमार्थः"। पृ० १०८।

८४

८५

“पतासु पंचस्ववमासिनीषु, प्रत्यक्षयोधे स्फुटमद्गुलोषु ।

साधारणं रूपमवेक्षते यः, शृङ्गं शिरस्यात्मन ईक्षते सः ॥” (३३)

‘एकाकारपरामर्शप्रत्ययस्तु स्वहेतुदत्तशक्तिभ्यो व्यक्तिभ्य एवोत्पद्यते’ इति न तेन सामान्यसाधनं न्यार्यं, किञ्च यदिदं सामान्यं परिकल्प्यते तदेकमनेकं वा ? एकमपि सर्वगतमसर्वगतं वा ? सर्वगतं चेत् किं न व्यवत्यन्तरालेषूपलभ्यते ? सर्वगतैकत्वाभ्युपगमे च तस्य यथा गोत्वसामान्यं गोव्यक्तीः क्रोडीकरोति एवं किं न घटपटादिव्यवतीरपि, अविशेषात् ? असर्वगतं चेद्विशेषरूपापत्तिरभ्युपगमबाधश्च, अथ ‘अनेकं, गोत्वाऽश्वत्वघटत्वपटत्वादिभेदभिन्नत्वात्,’ तर्हि विशेषा एव स्वीकृताः, अन्योन्यव्यावृत्तिहेतुत्वात्, न हि यद्गोत्वं तदश्वत्वात्मकमिति, अर्थक्रियाकारित्वं च वस्तुनो लक्षणम्, तच्च विशेषेष्वेव स्फुटं प्रतीयते, न हि सामान्येन काचिदर्थक्रिया क्रियते, तस्य निष्क्रियत्वात्, बाह्यदोहादिकास्वर्थक्रियास्तु विशेषाणामेवोपयोगात्, तथा—इदं सामान्यं विशेषेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा ? भिन्नं चेदवस्तु, विशेषविश्लेष(घे)णार्थक्रियाकारित्वाभावात्,

८४. “अशोकदिरचितसामान्यदूषणादिकृत्सारिताग्रन्ये” इति स्या० मं० टि पृ १०८ ।

८५ “स” स्या० मं० पृ. १०८

८६. “बाह्य-शकटवाहनम्” इति स्या. मं टि पृ. १०९ ।

+ “विश्लेषेणा” स्या० मं० पृ० १०९ । “विश्लेषः-वियोगः” इति टिप्पण्याम् ।

अभिन्नं चेद्विशेषा एव, तत् स्वरूपवदिति विशेषैकान्तवादः । नैगम-
न्यानुगामिनस्त्वाहुः 'स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ', तथैव प्रमाणेन
प्रतीतत्वात्, तथा हि - 'सामान्यविशेषावत्यन्तभिन्नौ, विरुद्धधर्मा-
ध्यासितत्वाद्, यावेवं तावेवं, यथा पायःपावकौ. तथा नैतौ, तस्मात्
तथा । सामान्यं हि गोत्वादि सर्वगतं, तद्विपरीताश्च शबलशावळेया-
दयो विशेषाः, ततः कथमेपामैक्यं युक्तं ? 'न सामान्यात् पृथग्
विशेषस्योपलम्भ' इति चेत्, कथं तर्हि तस्योपलम्भः ? इति वाच्यम्,
'सामान्यव्याप्तस्ये'ति चेत्, न तर्हि स विशेषोपलम्भः, सामान्य-
स्यापि तेन ग्रहणात्, ततश्च तेन बोधेन विविक्तविशेषग्रहणाभावात्-
^x द्वाचकं ध्वनिं तत्साध्यं च व्यवहारं न प्रवर्त्तयेत् प्रमाता, न चैतदस्ति
विशेषाभिधानव्यवहारयोः प्रवृत्तिदर्शनात्, तस्माद्विशेषमभिलपता
सत्र व्यवहारं प्रवर्त्तयता तद्ग्राहको बोधो विविक्तोऽभ्युपगन्तव्यः,
इवं सामान्यस्थाने विशेषशब्दं विशेषस्थाने च सामान्यशब्दं प्रयु-
ञ्जानेन सामान्येऽपि तद्ग्राहको बोधो विविक्तोऽङ्गीकर्त्तव्यः, तस्मात्
त्वस्वग्राहिणि ज्ञाने पृथक् प्रतिभासमानत्वाद् द्वावपीतरेतरविशक-
स्थितौ, ततो न सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुनो घटत इति स्वतन्त्रसा-
मान्यविशेषवादः, स्वतन्त्रसामान्यविशेषदेशका नैगमनयानुरोधिनः

काणादा अ(आ)क्षपादाश्च ।

तदेतत् पक्षत्रयमपि न क्षमते क्षोदं प्रमाणबाधितत्वात्, सामान्य-
विशेषोभयात्मकस्यैव वस्तुनो निर्विगानमनुभूयमानत्वात्, वस्तुनो
हि लक्षणमर्थक्रियाकारित्वं, तच्चेनेकान्तवाद एवाविकलं कलयन्ति
परीक्षकाः, तथा हि - गौरित्युक्ते खुरककुदलाङ्गुलसारनाविषाणा-
द्यवयवसम्पन्नं वस्तुरूपं सर्वव्यक्त्यनुयायि प्रतीयते, तदामहिष्यादि-
व्यावृत्तिरपि प्रतीयते, यत्रापि च 'शबला गौ' रित्युच्यते तत्रापि
यथा विशेषप्रतिभासस्तथा गोत्वप्रतिभासोऽपि स्फुट एव, 'शबले'
ति केवलविशेषोच्चारणेऽप्यर्थात् प्रकरणाद्वा गोत्वमनुवर्तते, अपि च
शबलत्वमपि नानारूपं, तथा दर्शनात्, ततो चक्रा 'शबले'त्युक्ते
क्रोडीकृतसकलशबलसामान्यं विवक्षितगोव्यक्तिगतमेव शबलत्वं
व्यवस्थाप्यते, तदेवमावालगोपालं प्रतीतिप्रसिद्धेऽपि वस्तुनः सामा-
न्यविशेषात्मकत्वे तदुभयैकान्तवादः प्रलापमात्रम् । नहि क्वचित्
कदाचित् केनचित् सामान्यं विशेषं विना कृतमनुभूयते, विशेष-
वा तद्विनाकृताः, यदाहुः—

“द्रव्यं पर्यायवियुतं, पर्याया द्रव्यवर्जिताः ।

क्व कदा केन किरूपा, दृष्टा मानेन केन धा ॥ (३४) इति ॥

८७. स्या० मं० पृ. १०६ । 'यथा गौ' स्या० मं० पृ. ११० ।

८८ स्या० मं० पृ. १८ । “एतदर्थिकं गायत्रि समतितर्कं प्रथमकाण्डे दृश्यते ।

द्वयं पञ्चविंशतु य द्वाविंशतु य पञ्चवा नत्यि ॥ १२ ॥” इत्येतस्य टिप्पण्यम् ।

केवलं दुर्नयबलप्रभावितप्रबलमतिव्यामोहादेकमपलप्यान्यतर-
 द्वयवस्थापयन्ति कुमतयः, ^{८६} सोऽयमन्धगजन्यायः, येऽपि च तदेकान्त-
 पक्षोपनिपातिनः प्रागुक्ता दोषास्तेऽप्यनेकान्तवादमचण्डमुद्गरमहार-
 जर्जरितत्वाद् नोच्छ्वसितुमपि क्षमाः। स्वतन्त्रसामान्यविशेषवादिन-
 स्त्वेवं प्रतिक्षेप्याः—सामान्यं प्रतिव्यक्ति + कयञ्चिद्विभिनं, कयञ्चि-
 त्त्वात्मकत्वात्, विमदशपरिणामवत्, यथैव हि काचिद्व्यक्तिरुपल-
 भ्यमानाद्वयकत्यन्तराद्विशिष्टा विसदृशपरिणामदर्शनादवतिष्ठते तथा
 सदृशपरिणामात्मकसामान्यदर्शनात् समानेति, तेन समानो गौरयम्,
 सोऽनेन समान इति प्रतीतेः, न चास्य व्यक्तिस्वरूपादभिन्नत्वात्
 सामान्यरूपताव्याघातो, यतो रूपादीनामपि व्यक्तिस्वरूपादभिन्न-
 त्वमस्ति, न च तेषां गुणरूपताव्याघातः, कयञ्चिद्व्यतिरेकस्तु
 रूपादीनामिव सदृशपरिणामस्याप्यस्त्येव, पृथग्व्यपदेशादिभाक्त्वात्।
 विशेषा अपि नैकान्तेन सामान्यात् पृथग् भवितुमर्हन्ति, यतो यदि
 सामान्यं सर्वगतं सिद्धं भवेत्तदा तेषामसर्वगतत्वेन ततो विरुद्धधर्मा-
 ध्यासः स्यात्, न च तस्य तत्सिद्धं प्रागुक्तयुक्त्या निराकृतत्वात्,

८९ “ जन्मान्यैर्दशभिर्व्याकम् पदचतुष्टयश्रोत्रद्वयशुष्कादन्तपुच्छरूपा गज-
 वयवाः स्पृष्टाः, ततस्त अन्यः स्वस्पृष्टरूप स्तम्भाशक्करक पूर्णतया गजस्वरूप प्रति-
 पद्यमानास्तथैव स्थापयन्ति तदितरत्रिवेधमग्नि तद्वत् ” इति स्या० भं० टि पृ १११।
 + कयञ्चिद्विभिनं च। कयञ्चिद्विभिनं कयञ्चिदभिन्नं” स्या० भं० पृ. १११।

^{६१} निर्विशेषं हि सामान्यं, भवेच्छशविषाणवत् ।

सामान्यरहितत्वेन, विशेषात्तद्वदेव हि ॥ (३६) तथा-

एकान्तसत्त्वमेकान्तासत्त्वं चावार्धमेव, तथाहि - सर्वभावानां हि सदसदात्मकमेव स्वरूपं, एकान्तसत्त्वे वस्तुनो वैश्वरूप्यं स्यादेकान्तासत्त्वे च निःस्वभावता भावानां स्यात्, तस्मात् स्वरूपेण सत्त्वात् पररूपेण चासत्त्वात् सदसदात्मकं वस्तु सिद्धं, यदाह—

^{६२} “ सर्वमस्ति स्वरूपेण, पररूपेण नास्ति च ।

अन्यथा सर्वसत्त्वं स्यात्, स्वरूपस्याप्यसम्भवः ॥ (३७) इति ।

ततश्चैकस्मिन् घटे सर्वेषां घटव्यतिरिक्तपदार्थानामभावरूपेण वृत्तेरनेकान्तात्मकत्वं घटस्य सूत्रपादम् । एवं चैकस्मिन्नर्थे ज्ञाते सर्वेषामर्थानां ज्ञानं, सर्वपदार्थपरिच्छेदमन्तरेण तन्निषेधात्मन एकस्य वस्तुनो विविक्ततया परिच्छेदासम्भवात् । आगमोऽप्येवमेव व्यवस्थितः—

^{६३} जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ,

जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ । तथा—

१२ “ मोमांसाश्लोकवार्तिकसूत्र^१ आकृतिवादे श्लोकः १० ” स्या
मं. पृ. १०४ ।

÷ ‘वित् खरविं’ जं. ।

१३. प्र. मो. पृ. ११ ।

x ‘प्येवं व्यं’ घ. ।

६४ को भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।
सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः, एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥ (३८)

इति सुवटं सदसदनेकान्तात्मकं वस्तु । अनयैव भङ्ग्या
'स्यादस्ति' 'स्याच्चास्ति' 'स्यादवक्तव्या' 'दिसप्तभङ्गीविस्तरस्य'
जगत्पदार्थसार्थव्यापकत्वादमिलाप्यानमिलाप्यात्मकमभ्यूहमिति 'सं-
दूभूतार्थोपदेशक' इति ।

कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वेति - 'कृत्स्नानि' सर्वाणि घात्य-
घात्यादीनि यानि कर्माणि जीवभोग्यवेद्यपुद्गलास्तेषां 'क्षयं'
निर्जरणं विधाय परमं पदं - मोक्षपदं सम्प्राप्तः । अपरे हि सौग-
तादयो मोक्षमवाप्यापि तीर्थनिकारादिसम्भवे भूयो भवमवतरन्ति ।

१४ (स्या. मं. पृ. ५) आचारांगसूत्रे प्र. शु. तृतीयाध्याये
चतुर्थोद्देशे सूत्र १२२ । 'त्मकं वस्तु अभ्यू' ३ ।

x °न्ति । अथ सप्तमङ्गीमेदा लिख्यन्ते चान्तराले - स्याद-
स्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः १ । स्यान्नास्त्येव
सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः २ । स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो
विधि (निषेध) कल्पनया तृतीयः ३ । स्यादन्यक्तमेवेति युगपद्विधिनिषेध-
कल्पनया चतुर्थः ४ । स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया (युगप-

६५
यदाहुः—

ध्यानीनो धर्मतीथस्य, कर्त्तारः परमं पदम् ।

गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भव(वं) तीर्थनिकारतः ॥ (३९) इति ।

न ते परमार्थतो मोक्षगतिभाजः, कर्मक्षयाभावात् । न हि
तत्त्वतः कर्मक्षये पुनर्भवावतारः । यदुक्तम्—

६९
दग्धे धीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुर ।

कर्मधीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ (४०) इति ।

उक्तं च श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैरपि भूयो भवाभिगामु-
क्रानां प्रबलमोहविजृम्भितं, यथा—

द्विधिनिषेधकल्पनया च) पञ्चमः ५ । स्यान्नास्त्येव स्यादव्यक्तमेवेति
निषेधकल्पनया (युगपद्विधिनिषेधकल्पनया) च पष्ठः ६ । (स्यादस्त्येव
स्यान्नास्त्येव) स्यादव्यक्तव्यमेवेति क्रमाद् द्विधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेध-
कल्पनया (च) सप्तमः ७ इति *सप्तभङ्गीयम् । यदाहुः इत्यधिकं जं. प्रती ।

९५. “आजीविकनयानुसारिणः ।” स्या० मं० पृ. ४ । “अजीवं
निरात्मत्वमभ्युपगच्छन्तीत्याजीविका बोद्धाः ।” इत्येतस्य टि. तत्रैव ।

९६. तत्त्वार्थसूत्रे द्वि० विभागे दशमाध्यायेऽन्त्यकारिकाश्लो० ८, पृ.
३१९ । (सिद्धसेनीया टीका दे० ला० मुद्रिता)

* सप्तभङ्गीयमालिखिता स्या० मं० पृ. १८१ ।

दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य, निर्वाणमप्यनवधारितमीरु (र) निष्ठम् ।
मुक्तः स्वयं कृतमयः परायणश्च-स्वच्छासनप्रतिदत्तेष्विह मोहराज्यम् ॥
(४१) इति ।

अहंश्च भगवान् कर्मसयपूर्वमेव शिवपदं प्राप्त इति ॥४५-४६॥

तत्त्वान्याह—

जीवाजीवौ तथा पुण्यं, पापाश्रवसंवरौ ।

बन्धो विनिर्जरा मोक्षो, नव तत्त्वानि तन्मते ॥४७॥

व्याख्या—तन्मते जैनमते नव तत्त्वानि[†] संभवन्तीति
श्रेयम् । नामानि निगदसिद्धान्येव ॥४७॥

जीवाजीवपुण्यतत्त्वमेवाह—

तत्र ज्ञानादिधर्मेभ्यो, भिन्नाऽभिन्नो विवृत्तिमान् ।

*कर्त्ता शुभाशुभं कर्म, भोक्ता कर्मफलं तथा ॥४८॥

चैतन्यलक्षणो जीवो, *यश्च तद्वैपरीत्यवान् ।

अजीवः स समाख्यातः, पुण्यं सत्कर्मपुद्गलाः ॥४९॥

युग्मम् ॥

† 'जैरामोक्षौ, नव' घ० वृ० वृ० पृ ५५। + 'नि भव' जं.

पु. । × शुभाशुभकर्मकर्त्ता, भोक्ता कर्मफलस्य च । घ० वृ० वृ० पृ ५५ ।

* यश्चैतद्वै घ. । वृ० वृ० पृ. ५५ ।

न्याख्या—तत्रेति जैनमते चैतन्यलक्षणो जीव इति सम्बन्धः।
विशेषणान्याह - ज्ञानादिधर्मभ्यो भिन्नाभिन्न इति, ज्ञानमादिर्येषां
धर्माणामिति ज्ञानदर्शनवारित्ररूपा धर्मा गुणास्तेभ्योऽयं जीवश्चतुर्द-
शभेदोऽपि कथञ्चिदभिन्नः कथञ्चिदभिन्न इत्यर्थः, एकेन्द्रियादिपञ्चे-
न्द्रियपर्यन्तेषु जीवेषु स्वापेक्षया ज्ञानवत्त्वमस्त्येवेत्यभिन्नत्वं ज्ञाना-
दिभ्यः, परापेक्षया पुनरज्ञानवत्त्वमिति भिन्नत्वं। लेशतश्चेत् सर्वजीवेषु
न ज्ञानवत्त्वं तदा जीवोऽजीवत्वं माप्नुयात्, तथा च सिद्धान्तः—

“सद्यजीवाणं पि य णं अक्खरस्स अणंतओ भागो निच्चुग्घाडिमो
जइ सो वि आवरिज्जा ता जीवो अजीवत्तणं पायिज्जा।”
“सुद्धं वि मेहसमुत्थं, होइ पद्दा चंदसूराणं।”

तथा विवृत्तिमान् इति, विवृत्तिः—परिणामः, सोऽस्यास्तीति
मतयोऽप्यो मतुः, सुरनरनारकतिर्यक्षु एकेन्द्रियादिपञ्चेन्द्रियपर्यन्त-

+ तत्र जै० घ. ।

१७. सूक्ष्मेन्द्रिया पर्याप्त १-मूक्ष्मेन्द्रियपर्याप्त २-बाहरेन्द्रियपर्याप्त
३-बाहरेन्द्रियपर्याप्त ४-द्वौन्द्रियपर्याप्त ५-द्वौन्द्रियपर्याप्त ६-त्रीन्द्रियपर्याप्त
७-त्रीन्द्रियपर्याप्त ८-चतुरेन्द्रियपर्याप्त ९-चतुरेन्द्रियपर्याप्त १०-अष्टेन्द्रिय-
न्द्रियपर्याप्त ११-अष्टेन्द्रियपर्याप्त १२-अष्टेन्द्रियपर्याप्त १३-अष्टि-
पञ्चेन्द्रियपर्याप्त १४-इति चतुर्दशभेदाः। विज्ञा चैतन्यलक्षणं इति पदस्य
नान्यत्रैव पृ० ११। x नन्दिस्त्रं मूलशब्दः पृ. २८ (लक्ष्यम्) ।

आतिष्ठ विविधोत्पत्तिरूपान् परिणामाननुभवतीति जीव इत्यर्थः ।
 अन्यच्च शुभाशुभं कर्म कर्त्ता, शुभं-सातवेद्यं, अशुभम्-असाता-
 वेद्यं, शुभं चाशुभं चेति द्वन्द्वः, एवंविधं कर्म-भोक्तव्यफलं कर्तृभूतं,
 कर्त्ता-स्वात्मसाद्विधाता उपार्जयितेति यावत्, न च सांख्यवद-
 कर्त्तात्मा शुभाशुभावन्धकश्चेति । तथा कर्मफल⁺ भोक्ता, न च
 केवलः कर्त्ता किन्तु भोक्ताऽपि-स्वोपार्जितपुण्यपापकर्मफलस्य
 वेदयिता, न चान्यकृतस्यान्यो भोक्ता । तथा चागमः—

“ जीवे णं भंते किं अत्तकडे दुक्खे परकडे दुक्खे तदुभयकडे दुक्खे ?
 गोयमा । अत्तकडे दुक्खे नो परकडे दुक्खे नो तदुभयकडे दुक्खे ” इति

कर्त्तैव भोक्ता । तथा चैतन्यलक्षण इति, ‘चैतन्यं’ चेतनास्व-
 भावत्वं, तदेव ‘लक्षणं’ मूलगुणो यस्येति, सूक्ष्मवादरभेदा एकेन्द्रिया-
 स्तथा विकलेन्द्रियास्त्रयः संज्ञा(इष्ट)संज्ञिभेदाश्च पंचेन्द्रियाः, सर्वेऽपि
 पर्याप्ता अपर्याप्ताश्चेति चतुर्दशापि जीवभेदाश्चैतन्यं न व्यभिच-
 रन्तीति । अथाजीवमाह—

* यश्च तद्वैपरीत्यवान् अजीवः स समाख्यात इति, यः पुन-
 स्तस्माज्जीवलक्षणाद्वैपरीत्यम्-अन्यथात्वमस्यास्तीति ‘तद्वैपरीत्यवान्’,
 विपरीतस्वभावोऽचेतनः, सोऽजीव समाख्यातः कथितः पूर्वसूरि-

+ ‘लभो’ ॥ । * यश्चैतद्वै ॥ ५ ।

भिरिति । मेदाश्च ^{६८} धर्माधर्माकाशपुद्गलाः स्कन्धदेशप्रदेशगुणा अद्वा
केवलपरमाणुश्चेति चतुर्द्वाऽजीवमेदा इति । पुण्यं सत्कर्मपुद्गला
इति, पुण्यं नाम तत्त्वं कीदृगित्याह-‘सत्कर्मपुद्गला’ इति, सत्-
शोभनं सातवेद्यं कर्म, तस्य पुद्गला-इलपाटकानि पुण्यप्रकृतय
इत्यर्थः, ताश्च द्विचत्वारिंशत्, तत्राथा—

६९

मरतिरिसुराउ उच्चं, सायं परधाय आयुज्जोयं ।

तित्थुस्तासनिमेणं, पणिदिययस्तभचउरंमं ॥ (४२)

९८ तत्र धर्मां लोकव्यापी निरोऽस्थितोऽरूपी द्रव्यमस्तिकायोऽमन्य-
प्रदेशो गयुपग्रहकारी च भवति ।.... एवमधर्माऽपि लोकव्यापितादिसकृद्विशे-
षणविशिष्टो धर्मवन्निर्विशेषं मन्तव्यः, नवरं स्थियुपग्रहकारी ।.... एवमाकाश-
गपि लोकलोकव्यापकमनन्तप्रदेशं नियमवस्थितमरूपिद्रव्यमस्तिकायोऽर-
गद्रोपकारकं च यत्तद्व्यम् ।.... कल्पोऽर्धतृतीयद्वोपान्तर्वर्ती परमसूक्ष्मो निर्विभाग
पक्षः समयः,.... स च सूर्यादिग्रहनक्षत्रोदयास्तादिक्रियाभिन्न्यदन्य एको-
यमनेन द्रव्यमभिधीयते ।.... स्पर्शरसगन्धवर्णरन्तः पुद्गलाः,.... न केनलं
पुद्गलानां स्पर्शादयो धर्माः, शब्दादयश्चेति दृश्यते—“शब्दरससौस्पर्शरन्त्य-
संस्थानमेतत्तमऽयानपोयोनस्तत्तम्” (तत्त्वार्थाधिगम० पृ० २४)

“पुद्गलाः ।” इति वृ० वृ० पृ० ६५-६७) ।

९९ नन्यपञ्चमकर्ममध्ये त्वेतदर्थमंगादिवास्तित्वात् गाथा इनाः—

तसदसचउषजाई, सुरमणुदुगपंचतणुवंगतियं ।

अगुसलहुपदमखगई, थायालीसं ति सुदपयडी ॥ (४३)

भाचार्यस्तु ग्रंथविस्तरमयाचोच्यते । इति श्लोकार्थः ॥४८-४९॥

^x
शेषतत्त्वान्याह—

पापं तद्विपरीतं तु, मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः ।

यस्तैर्वन्धः स विज्ञेय, आश्रवो जिनशासने ॥५०॥

व्याख्या—तु पुनस्तद्विपरीतं पुण्यप्रकृतिविसदृशं पापं
पापतत्त्वमित्यर्थः । मिथ्यात्वाद्याश्चेति मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमाद-
कपाययोगहेतवः—पापस्य कारणानि, तत्प्रकृतयश्च द्वयशीतिः,
तद्व्याख्या—

थावरदसचउषजाई, अपदमसंठाणखगईसंघयणा ।

तिरिनरयदुगुवघायं, वन्नचउ नाम चउतीसा ॥ (४४)

नरयाउ नीय अस्साय घायपणयाल सद्धिय वातीई ।

सुरनरतिगुघसायं, तसदसतणुवंगवइरचउरंसं ।

परघाउसातिरिमाऊ, वन्नचउपणिदिसुभसगई ॥१५॥

वायालपुण्णपगद, अपदमसंठाणसगई संघयणा ॥

तिरिदुगमसायनीओ-वघायइगविगलनिरयतिगं ॥१६॥

थावरदस वन्नचउऊ, घाइपणयालसद्धिय वातीई ।

पावपयडित्ति दोसु वि, वन्नाइ गहा सुहा असुहा ॥१७॥

x तत्त्वमाह घ. ज.

१००. “असदेवगुरुवर्गेषु सदेवादिबुद्धिर्मिथ्यात्वम्, हिंसायतिशक्तिरविरतिः, प्रमादो
मद्यविप्यादिः, कथाया. श्लोकादयः, योगा मनोवाक्यायव्यापाराः ।” (वृ० वृ० पृ० ७२)

इति पुण्यप्रकृतिव्यतिरिक्ताः पापप्रकृतयो द्वयशीतिः । वर्ण-
चतुष्कस्य तु शुभाशुभरूपेणोभयत्रापि सम्बध्यमानत्वात् दोषः ।
यस्त्वेवंबन्ध इति, यस्त्वेर्मिथ्यादर्शनादिभि 'बन्धः'—कर्मबन्धः स
जिनशासने आश्रवो विज्ञेयः, आश्रवतत्त्वं ज्ञेयमित्यर्थः । तत्प्र-
कृतयश्च द्वाचत्वारिंशत्, तथा हि—पञ्चेन्द्रियाणि, चत्वारः कपायाः,
पंचव्रतानि, मनोवचनकायाः, पंचविंशतिक्रियाश्च कायिक्यादय
इत्याश्रवः ॥ ५० ॥

संवरस्तन्निरोधस्तु, बन्धो जीवस्य कर्मणः ।

अन्योन्यानुगमात्कर्म—सम्बन्धो यो द्वयोरपि ॥५१॥

व्याख्या—तु पुनस्तन्निरोध आश्रवद्वारप्रतिरोधः संवर-
तत्त्वम् । संवरप्रकृतयस्तु सप्तपंचाशन्, तद्यथा—

समिहं गुप्ति परीषद्, जश्चम्भो भावणा चरित्तानि ।

पण-ति-दुषीस-दस-वारह-पंचमेपहि सगवन्ना ॥ (४५)

नञ्जतत्त्वगाथा २५ ।

१०१

पञ्च समितयस्तिष्ठो गुप्तयो द्वाविंशतिः परीषद् दशविधो

+ 'गमात्मा तु, यः सम्यन्धो ह' य ज. घृ० घृ० घृ. ७३।१।

१०१, ईयां-भाषा-एषणा-आदान-परिष्ठापनिकाः पञ्च समितयः

सम्यग्व्यापारणाः, मनो-वचन-कायानां तिष्ठो गुप्तयः कुशलाकुशलव्यापारा-
व्यापाररूपाः, क्षुधा-पिपासा-शोण-उष्ण-डांस-अचंच-अरति-प्रीत्यर्थ-
निषया(नैषिधिकी)-शय्या-आक्रोश-यव-याचना-अलाम-रोग-गृणस्पर्श-

यत्तिथिर्माह द्वादश भावनाः पञ्च चारित्र्याणीति प्रकृतयः । बन्धमाह-
जीवस्य प्राणिनः कर्मणो वेद्यस्यान्योन्यागमात् परस्परं क्षीरनीर-
न्यायेन लोलीमावाद् यो ह्ययोरपि जीवकर्मणोः सम्बन्धः संयोगः
स बन्धो नाम तत्त्वमित्यर्थः । स च चतुर्विधः प्रकृतिस्थित्यनुभाग-
प्रदेशभेदात्—

१०१

स्वभावः प्रकृतिः प्रोक्तः, स्थितिः कालावधारणम् ।

अनुभागो रसो ज्ञेयः, प्रदेशो बलसञ्चयः ॥ (४६) इत्यादि ।

मल-संस्कार-प्रज्ञा-अज्ञान-सम्यक्त्व-विषयेऽधिसहनं परीपहा द्वाविंशतिः,
क्षमा-मृदुता-आर्जव-त्याग-तप-संयम-सत्य-शौच-अकिञ्चनत्व-ब्रह्मचर्याणां
पाटनं दश यत्तिथिर्माह, अनित्यत्व-अशरणत्व-संसार-एकत्व-अन्यत्व-अशुचित्वं
—आश्रव-संवर-निर्जरा-लोकस्वभाव-बोधिदुर्लभ-धर्मभावनानां मुहुर्मुहुर्भावनं
द्वादश भावनाः, सामायक-छेदोपस्थापनीय-परिहारविशुद्धक-सूक्ष्म-संपराय
—यथाव्यातीक्षरणाचारित्रं पञ्चविधम् ।

१०२. कर्माण्यष्टविधानि मूलभेदतो ज्ञतव्यानि ज्ञानावरणीय-दर्शनारणीय-
वेदनीय-मोहनीय-आयुः-नाम-गोत्र-अन्तरायनामकानि, उत्तरप्रकृतिभेदतः पुनरष्टप-
ञ्चदधिरष्टभेदानि ।

१०३. " प्रकृतिः समुदायः स्यात्, स्थितिः कालावधारणम् ।

अनुभागो रसः प्रोक्तः, प्रदेशो बलसञ्चयः ॥ "

इति तु प्रथमे कर्मग्रन्थे (पृ. ४ आत्मा ० सप्त) ।

जेयः ॥ ५१ ॥

निर्जरां मोक्षं चाह—

वद्धस्य कर्मणः शाटो, यस्तु सा निर्जरा मता ।

आत्यन्तिको वियोगस्तु, देहादेर्मोक्ष उच्यते ॥५२॥

व्याख्या—यः पुनर्वद्धस्य स्पष्टवद्धनिधत्तनिकाचितादिरूपेणा-
र्जितस्य कर्मणस्तपश्चरणध्यानजपादिभिः शाटः कर्मक्षपणं सा
निर्जरा नना पूर्वद्वरिमिरिति, सा पुनर्द्विविधा सकामा—ऽकाम-
भेदेन । तु पुनर्देहादेरात्यन्तिको वियोगो मोक्ष उच्यते, स च
नवविधो, यथा—

१. संतपयपरूषणया, दध्वपमाणं च यित्तफुलणा य ।

२. कालो य अंतरं भागो, भावो अणा बह्वं चैव (४७)

नयतत्त्वगाया ४३ ॥

इति नवप्रकारो हि करणीयः, बाह्यप्राणानामात्यन्तिको
ऽपुनर्भावित्वेनाभावः शिव इत्यर्थः । ननु 'सर्वथा प्राणाभावाद्-
जीवत्प्रसङ्गः, तथा च द्वितीयतत्त्वान्तर्भूतत्वान्मोक्षतत्त्वामात्र' इति
चेद्, न, मोक्षे हि द्रव्यप्राणानामेवाभावः, भावप्राणास्तु नैष्कर्मि-

+ देनेति । तु पु. । भेदेन । आत्यन्तिको वियोगस्तु प्र. । × हि
रमणीयः य ।

कावस्थायामपि सन्त्येव । यदुक्तम्—

यस्मात् क्षायिकसम्यक्त्व-वीर्यसिद्धत्वदर्शनज्ञानैः ।

आत्यन्तिकैः स युक्तो, निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥ (४८)

ज्ञानादयस्तु भावप्राणा मुक्तोऽपि जीवति स तैर्हि ।

तस्मात्तज्जीवत्व, नित्यं सर्वस्य जीवस्य ॥ ४९)

इति सङ्गतं देहवियोगान्मोक्षः, आदिशब्दाद्देहेन्द्रियधर्मविरहोऽपीति पदार्थः ॥ ५२ ॥

नामोद्देशेन तत्त्वानि सङ्कीर्त्य फलपूर्वकमुपसंहारमाह—

एतानि तत्र तत्त्वानि, यः श्रद्धते स्थिराशयः ।

सम्यक्त्वज्ञानयोगेन, तस्य चारित्र्ययोग्यता ॥५३॥

“याख्या—पूर्वोक्तानि तत्र जैनमते तत्त्वानि यः कश्चित् स्थिराशयो दृढचित्तः सन् श्रद्धते अवैपरीत्येन मनुते, एतावता जानन्नप्यश्रद्धानो मिथ्याद्वेषे, यथोक्तं श्रीगन्धहस्तिमहातर्के—
“छादञ्चाङ्गमपि श्रुतं विदर्शनस्य मिथ्ये”ति, तस्य दृढमानसस्य सम्यक्त्वज्ञानयोगेन चारित्र्ययोग्यता—चारित्रार्हता, ‘सम्यक्त्वज्ञानयोगेनेति सम्यक्त्वं च ज्ञानं च सम्यक्त्वज्ञाने, तयोर्योगस्तेन,

× यस्मादुक्तम् घ. ।

× “रहितोऽपीति ज. । + श्रीघादिगजगन्ध” घ । श्रीगन्धहस्तिना महातर्के इति मृ० वृ० पृ. ८१ ।

ज्ञानदर्शनविनाकृतस्य हि चारित्रस्य सम्यक्चारित्रव्यवच्छेदार्थं
'सम्यक्त्वज्ञान'ग्रहणमिति ॥ ५३ ॥

फलमाह—

तथा भव्यत्वपाकेन, त[य]स्यैतत् त्रितयं भवेत् ।
सम्यग्ज्ञानक्रियायोगा—ज्जायते मोक्षभाजनम् ॥ ५४ ॥

व्याख्या—नयेत्युपदर्शने भव्यत्वपाकेन, परिपक्वभव्यत्वेन
तद्भव एवावश्यं मोक्षे गन्तव्यमिति, भव्यत्वस्य परिपाकेन यस्य
पुंसः स्त्रियो वा एतत् त्रितयं ज्ञानदर्शनचारित्ररूपं भवेत्, यत्तदो-
नित्यसम्बन्धात् सोऽनुक्तोऽपि सम्बध्यत इति, न पुमान् मोक्ष-
भाजनं जायते—निर्वाणश्रियं भुङ्क्त इत्यर्थः । कस्मात् ? सम्यग्-
ज्ञानक्रियायोगात्, 'सम्यगि'ति सम्यक्त्वं दर्शनम्, 'ज्ञान'माग-

× 'अस्य व्यव' घ । 'अनिराकरणार्थम्' घटिष्णो ।

+ 'येति प्रकारान्तररूपधने घ । 'दर्शनार्थे भ.' ज ।

१०४ 'जीना द्वेषा भव्यामव्यमेदान्, अभव्यानां सम्यक्त्वानुभावः, भव्यानामपि
भव्यत्वपक्षमन्तरेण तदभाव एव, तथाभव्यत्वपाके तु तत्तद्भावः, नतोऽनावर्तः—
भविष्यति निश्चितप्रायेणेति भव्यः, तद्भावो भव्यत्व, भव्यत्व नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं
जीवानामनोदिपारिणामिषो भावः" इति दृ० वृ० तो विज्ञेयम् । (पृ ८१)

भावबोधः, 'क्रिया' चरणकरणात्मिका, तासां योगः—सम्बन्धस्तस्मात् । न च केवलं ज्ञानं वा दर्शनं वा चारित्रं वा मोक्षहेतुकम् । यद्गद्गद्वाहुस्वामिपादाः—

सुपहुं पि सुयमहीयं, किं काही चरणविष्णुमुदास्य ।

अंधस्त जग पलित्ता, दीवसयसहस्तकोटी बि ॥ (५०) तथा—
नाणं चरित्तहीणं, लिगग्गहणं च दंसणविहीणं ।

संजमहीणं च तवं, जो चरइ निरुत्थयं तस्स ॥ (५१)

ज्ञानदर्शनचारित्राणि हि समुदितान्येव मोक्षकारणानि, यदुवाच वाचकमुच्यः—

"ज्ञानदर्शनचारित्राणि मोक्षमार्गः" तत्रार्थाधिगमस्तु १-१ ।

इति ॥५४॥

प्रमाणे आह—

प्रत्यक्षं च परोक्षं च, द्वे प्रमाणे तथा मते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु, प्रमाणविषयस्त्विह ॥५५॥

१०५ बृहद्भूतितो किञ्चिदत्र लिख्यते—“प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेष-
लक्षणमत्र ग्रन्थकारः स्वयमेव वक्ष्यति, तच्च विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणाविना-
भावि, सामान्यलक्षणं च विशेषलक्षणाविनाभावि, सामान्यविशेषलक्षणयोरन्यो-
न्यापरिहारेण स्थितत्वात्, तेन प्रमाणविशेषलक्षणस्यादौ प्रमाणसामान्यलक्षणं
सर्वत्र वक्तव्यम्, अतोऽत्रापि प्रथमं तदभिधीयते—“ स्वपरव्यवसायि, ज्ञानं

व्याख्या—तथेति प्रस्तुतमतमध्यानुसन्धाने द्वे प्रमाणे मते
 अभिमते, के ते ? इत्याह—प्रत्यक्षं च परोक्षं चेति । *अश्रुते
 प्रमाणमिति । प्रकर्षेण संशयायभावस्वभावेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तु येन तत्प्र-
 माणम्, स्वमात्मा ज्ञानस्य स्वरूपं, परः स्वस्मादन्योऽर्थ इति यावत् तौ
 विशेषेण यथावस्थितस्वरूपेणावस्यति निश्चिनोतीत्येवंगीलं यत्तन्त्रपरव्यव-
 सायि, जायते प्रागन्येन विशेषो गृह्यतेऽनेनेति ज्ञानम्, अत्र ज्ञानमिति
 विशेषणमज्ञानरूपस्य व्यवहारमार्गान्नारिगः सन्मात्रगोचरस्य स्वसमयप्रसि-
 दस्य दर्शनस्य मतिरुपादेशाच्चेतनस्य नेत्राधिकारिकल्पितस्य प्रामाण्य-
 पराकरणार्थं, ज्ञानस्यापि च प्रयत्नरूपस्य शक्त्यैर्निर्भरकल्पनया प्रामाण्येन
 कल्पितस्यापि संग्रहविपर्ययानव्यवसायानां च प्रमाणत्वं यत्र हेतुर्द्वयं व्यवसायोक्ति,
 पारमार्थिकपदार्थसार्थपलापिज्ञानाद्वैतादिवादिमनमपाकर्तुं परेति, नित्यपरोक्ष-
 बुद्धिवादिना मीमांसकानामेकामसमवायिज्ञानान्तरप्रयत्नज्ञानादिनां वैशे-
 पिकर्योगानामचेतनज्ञानवादिना कापिज्ञाना च कदाग्रहनिग्रहाय स्वेति,
 समग्रं तु लक्षणत्रयं परपणिकल्पितस्यार्थोपलब्धिहेत्वादे प्रमाणचलक्षणचप्रति-
 क्षेपार्थम्, अत्र च स्वस्य प्रदगयोग्य पराऽर्थः स्वपर इयस्यापि समासस्या-
 श्रयणाच्चवहाग्निनापेक्षया यस्य यथा यत्र ज्ञानस्यासिंहादस्तस्य तथा प्रामा-
 ण्यमित्यभिहितं भवति, तेन संग्रहादेरपि अभिमात्रापेक्षया न प्रामाण्यम्यादति ।”
 (प्र. ८२।१-२)

*अत्रापि बृहद्ब्रूतित उल्लिख्यते किञ्चिन्—“अक्षम्—उन्ट्रियप्रतिगतमिन्द्रिया-

अक्ष्णोति वा व्याप्नोति सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावानित्यक्षो जीवः,

धीनतया यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषः, इदं व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्ति-
निमित्तं तु स्पष्टत्वम्, तेनानिन्द्रियप्रत्यक्षमपि ग्रन्थक्षत्रब्दवाच्यं सिद्धम्,
अक्षो-जीवो वात्र व्याख्येयः, जीवमाश्रित्यैवेन्द्रियनिरपेक्षमनिन्द्रियादि-
प्रत्यक्षस्योत्पत्तैः ।....तद्विप्रकारं-सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च, तत्र
सांव्यवहारिकं बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वादपारमार्थिकमस्मदादिप्रत्यक्षम्,
पारमार्थिकं त्वात्मसंनिधमात्रापेक्षमवय्यादिप्रत्यक्षम् । सांव्यवहारिकं द्वेधा
—चक्षुरादीन्द्रियनिमित्तं मनोनिमित्तं च, तद्विषयमपि चतुर्धा—अवग्रहेहावा-
यधारणामेदात्, तत्र विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शना-
ज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः, अस्त्यार्थः—विषयो
द्रव्यपर्यायात्मकोऽर्थः, विषयो चक्षुरादिः, तयोः समीचीनो भ्रान्त्यत्यजनक-
त्वेनानुकूलो निपातो योग्यदेगाद्यवस्थानं तस्मादनन्तरं, समुद्भूतमुत्पन्नं यत्सत्ता-
मात्रगोचरं दर्शनं—निराकारो बोधस्तस्माज्जातमाद्यं सत्तासामान्याद्यवान्तरैर्मनुष्य-
त्वादिभिर्विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो यद्ग्रहणं ज्ञानं तदवग्रहः, पुनरवग्रहीत-
विषयसंशयानन्तरं तद्विशेषाकाङ्क्षणमीहा, तदनन्तरं तदीहितविशेषनिर्णयोऽवायः,
अवेतविषयस्मृतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा । अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रमाणतोत्तरोत्तरस्य
च फलस्तेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य चातुर्विध्यं कथंचित्प्रमाणफलमेदंश्चोपपन्नः ।
तथा यद्यपि क्रमभाविनामवग्रहादीनां हेतुफलतया व्यवस्थितानां पर्यायार्थाद्वे-
दस्तथाचैकजीवतादात्म्येन द्रव्यार्थादिशादमीपामैक्यं कथंचिदविरुद्धमन्यथा

अश्रुते विषयमित्यक्षमिन्द्रियम्, अक्षमसं प्रति गतं प्रत्यक्षं,
हेतुफलभावाभावप्रसक्तिर्भवेदीति प्रयेयम् । धारणास्वरूपा च मतिरविसं-
वादस्वरूपप्रतिफलस्य हेतुचाप्रमाणं, स्मृतिरपि तथाभूतप्रत्यक्षमर्थस्वभाव-
संज्ञाफलजनकत्वात्, संज्ञापि तथाभूततर्कस्वभावचिन्ताफलजनकत्वात्,
चिन्ताप्यनुमानलक्षणाऽऽभिनिबोधफलजनकत्वात्, सोऽपि ज्ञानादिवुद्विजन-
कत्वात्, तदुक्तम्—“ मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् । ”
अनर्थान्तरमिति कथञ्चिदेकविषयं, प्राक् शब्दयोजनान्मतिज्ञानमेतत् । शेषमनेक-
प्रभेदं शब्दयोजनादुपजायमानमविशदं ज्ञानं श्रुतमिति केचित् । सैद्धान्तिका-
स्वग्रहहावायधारणाप्रभेदरूपाया मतेर्वाचकाः पर्यायशब्दा मतिः स्मृतिः
संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्येते शब्दा इति प्रतिपन्नाः । स्मृतिसंज्ञाचिन्तादीनां
च कथञ्चिदगृहोत्प्राहिन्वेऽप्यविसंवादकत्वादनुमानवत्प्रमाणताम्युपेया, अन्यथा
व्याप्तिप्राहकप्रमाणेन गृहोत्पत्तिविषयवेनानुमानस्याप्रमाणताप्रसक्तेः । अत्र च
यत्शब्दसंयोजनाप्राक् स्मृत्यादिकमविसंवादिब्यवहारनिर्वर्तनक्षमं वर्तते
तन्मतिः, शब्दसंयोजनाप्रादुर्भूतं तु सर्वं श्रुतमिति विभागः । स्मृतिसंज्ञादीनां
च स्मरगतकानुमानरूपाणां परोक्षमेदानानपि यद्विद् प्रत्यक्षाधिकारे भणनं
तन्मतिश्रुतविभागज्ञानाय प्रसङ्गेनेति विज्ञेयम् । ” (पृ. ८४)

“ अथ परोक्षम्—अविशदमविसंवादि ज्ञानं परोक्षम्, स्मरणप्रत्यभिज्ञान-
तर्कानुमानागमभेदतस्तत्पञ्चधा ।.... एकस्थैव ज्ञानस्य यत्राविसंवादस्तत्र प्रमा-
णता, इतरत्र च तदाभासता, यथा तिमिराशुप्लुतं ज्ञानं चन्द्रादावविसंवाद-
कचाप्रमाणं, तत्संख्यादौ च तदेव विसंवादत्वादप्रमाणम्, प्रमाणेतरव्यव-

× इन्द्रियाण्याश्रित्य व्यवहारसाधकं यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षमित्यर्थः । अवधिमनःपर्यायकेवलज्ञानानि तद्वेदाश्च प्रत्यक्षमेव, अत एव सांख्यव्यवहारिकपारगार्थिकैन्द्रियकादयो भेदा अनुमाना(व)धिक-ज्ञानविशेषप्रकाशकत्वादत्रैवान्तर्भवन्ति । 'परोक्षं' चेति, अक्षाणां परं परोक्षम्, अक्षे च परतो वर्तते इति वा, परेणेन्द्रियादिना वाऽक्ष्यते परोक्षं स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदम्, अमुयैव मन्त्र्या मतिश्रुतज्ञाने अपि परोक्षमेवेति द्वे प्रमाणे । प्रमाणस्युक्त्वा तद्गोचरमाह - तु पुनः इह जिनमते प्रमाणविषयः प्रमाणयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोर्विषयो गोचरो ज्ञेय इत्याद्याहारः । किं तदित्याशङ्क्याम् अनन्तधर्मकं वस्त्विति, वस्तुतत्त्वं पदार्थस्वरूपं किं विशिष्टं 'अनन्तधर्मकं' अनन्तास्त्रिकालविषयत्वादपरिमिता ये धर्माः सहभाविनः क्रमभाविनश्च पर्याया यत्रेति । अनेन साधनमपि दर्शितम्, तथाहि - तत्त्वमिति धर्मि, अनन्तधर्मात्मकं साध्यो धर्मः, सत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति हेतुः, अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणत्वाद्धेतोरन्तर्व्या-स्थाया विसंगादाऽविसंवादलक्षणवादिति स्थितमेतत् "प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे," अत्र च मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानानां मध्येमतिश्रुते परमार्थतः परोक्षं प्रमाणं, अवधिमनःपर्यायकेवलज्ञानानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ।"

(पृ. ८५)

× "अथाणि चेन्द्रियाणि, तानि प्रतिगतम्-इन्द्रियाण्याश्रित्य" (प्र० मी० पृ. १३)

× "क्षमिति द्वे ज. ÷ 'रो ज्ञातव्य इ' ध. । + 'पयित्वा' ध. ।

× "रमकत्वं ध. ।

एतैव साध्यस्य सिद्धत्वाद् दृष्टान्तादिभिर्न प्रयोजनं, यदनन्तधर्मा-
त्मकं न भवति तत् सदपि न भवति, यथा वियदिन्दोवरत्नं, इति
केवलव्यतिरेकी हेतुः, साधर्म्यदृष्टान्तानां पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वेना-
न्वयायोगात् । अनन्तधर्मात्मकत्वं चान्मनि तावत् साकारानाकारो-
पयोगिता कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रदेशाष्टकनिश्चलताऽमूर्तत्वमसंख्यात-
प्रदेशात्मकता जीवत्वमित्यादयः सहभाविनो धर्माः, हर्षविषाद-
शोकदुःखदुःखदेवनारक्तितिर्यग्रत्वादयस्तु क्रमभाविनः । धर्मास्ति-
कायादिष्वप्यसंख्येयप्रदेशात्मकत्वं गत्याद्युपग्रहकारित्वं मत्यादि-
ज्ञानविषयत्वं तत्तदवच्छेदकावच्छेद्यत्वमवस्थितत्वमरूपित्वमेकद्रव्यत्वं
निष्क्रियत्वमित्यादयः । घटे पुनरामत्वं पाकजरूपादिमन्त्रं पृथुबुध्नो-
दरकम्पुग्रीवत्वं जलादिधारणाहरणसामर्थ्यं मत्यादिज्ञानक्षेयत्वं
नवत्वं पुराणत्वमित्यादयः । एवं सर्वपदार्थेषु नानानयमताभिज्ञेन
शब्दानर्थ्याश्च पर्यायान् प्रतीत्य वाच्यम् । १०० शब्देष्वप्युदात्तानु-
दात्तस्वरितविवृतसंवृतघोषवदघोषतालप्राणमहाप्राणतादयस्तत्तदर्थ-
प्रत्यायनशक्त्यादयश्चावसेयाः । अस्य हेतोरनेकान्तमचण्डमुद्ग-

+ हेतुसाध्यस्य सिद्धत्वात् दृष्टान्तां प ।

१०६ " शब्देषु चोदात्तानुदात्तस्वरितविवृतसंवृतघोषवदघोषतालप्राणमहाप्रा-
णताभिलाष्यनमित्यप्यर्थक्यवस्थावकताज्ञेयप्रकृतादिनेदृशेष्वप्यनन्तधर्मप्रत्यायनशक्त्या-
रत्नः," इति वृ. घृ. घृ. ८८

रापातघातदलितशक्तित्वेनासिद्धविरुद्धानैकान्तिकृत्वादिकण्टकानाम-
नवकाश एवेत्येवंविधपर्यायानन्त्यसुभगं वस्तु जिनशासने प्रमाण-
विषय इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

लक्ष्यनिर्देशं कृत्वा लक्ष(क्ष्य)लक्षणमाह—

अपरोक्षतयार्थस्य, ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।

प्रत्यक्षमितरज्ज्ञेयं, परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ५६ ॥

व्याख्या—तत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः, अपरोक्षतयार्थस्य
ग्राहकं ज्ञानमीदृशमिति लक्षणनिर्देशः, परोक्षोऽक्षगोचरातीत-
स्ततोऽन्योऽपरोक्षस्तद्भावस्तत्ता तया साक्षात्कृततयेति यावत्,
अर्थत इत्यर्थो, गम्यत इति हृदयम्, अर्थत इति वा 'ऽर्थः', दाहपा-
काद्यर्थक्रियार्थिभिरमिल्यत इति, तस्य 'ग्राहकं' व्यवसायात्मक-
तया परिच्छेदकं यद् ज्ञानं तद्दीदृशमिति ईदृगेव प्रत्यक्षमिति
सण्टकः । ^{१०७} "अपरोक्षतये" त्यनेन परोक्षलक्षणसङ्कीर्णतामध्यक्षस्य
परिहरति, तस्यासाक्षात्कारितयार्थग्रहणरूपत्वादिति । 'ईदृशमि'-
त्यमुना तु पूर्वोक्तन्यायात् सावधारणेन विशेषणकदम्बकसचिव-

—^०त्या लक्षणं घ. ।

१०७ "अपरोक्षतयेत्यनेन परोक्षलक्षणसङ्कीर्णतामध्यक्षस्य परिहरति,
एतेन परपरिकल्पिताना कन्यनापोद्गशरीनां प्रत्यक्षलक्षणाणां निरास कृते द्रष्टव्य ।"
(वृ. वृ. पृ. १०११)

ज्ञानोपप्रदर्शनात्यपरपरिकल्पितलक्षणयुक्तस्य प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति,
एवं च यदाहुः—

“इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यम्—

मव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्,”

तथा—

१०८

“सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमि” त्यादि
तदयुक्तमित्युक्तं भवति । अपूर्वपादुर्मावस्य प्रमाणवाचितत्वादत्य-
न्तासतां शशविपाणादीनामप्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, तस्मादिदमात्मरूपतया
विद्यमानमेव विशेषकृद्धेतुकलापसन्निधानात् साक्षादर्थग्रहणपरिणाम-
रूपतया विवर्तेत, तथा चोत्पन्न-जन्मादिविशेषणं न सम्भवेत्,
‘अथैवंविद्यार्थमवचकमेवैतदित्याचक्षीथा’स्तथासत्यविगानमेवेत्यास्तां
वाचत् । अधुना परोक्षलक्षणं दर्शयति—उत्तरदित्यादि, अप-
रोक्षतयार्यस्य ग्राहकं ज्ञानं प्रत्यक्षमुक्तं तस्मादितरदसाक्षादर्थ-

ग्राहकं ज्ञानं परोक्षमिति ज्ञेयमवगन्तव्यम् । एतदपि स्वसंवेदना-
पेक्षतया प्रत्यक्षमेव बहिर्यापेक्षतया तु परोक्षव्यपदेशमश्रुत् इति

१०८ “गौतमसूत्र १-१-४” इति प्रमाणमीमांसा पृ. १६ ।

१०९ “सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति विद्य-
मानोपप्रदर्शनात्” (मीमांसादर्शन १-१-४) इति प्र० मी० पृ. १० ।

+ “स्वसंवेदनं प्रत्यक्षेऽनुमानेऽपि समम्” यष्टिपत्नी ।

दर्शयन्नाह—ग्रहणेक्षयेति, इह ^{११०} 'ग्रहणं' प्रकमाद्बहिःप्रवर्तनमुच्यते,
 अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात्, तस्येक्षाऽपेक्षा तथा—बहिःप्रवृत्ति-
 पर्यालोचनयेति यावत्, तदयमर्थो—यद्यपि स्वयं प्रत्यक्षं तथापि लिङ्ग-
 शब्दादिद्वारेण बहिर्विषयग्रहणेऽसाक्षात्कारितया व्याप्रियत इति
 परोक्षमित्युच्यते इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

पूर्वोक्तमेव वस्तुतत्त्वमनन्तधर्मात्मकतया दृढयन्नाह—

येनोत्पादव्ययध्रौव्य—युक्तं यत् तत् सदिष्यते।

अनन्तधर्मकं वस्तु, तेनोक्तं मानगोचरः ॥ ५७ ॥

व्याख्या—येन कारणेन यत् ^{१११} उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं, तत्
 सत् सत्त्वरूपमिष्यते तेन कारणेनानन्तधर्मकं वस्तु मानगोचरः
 प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणविषयं उक्तं—कथितमिति सम्बन्धः। उत्पादश्च
 व्ययश्च ध्रौव्यं च 'उत्पादव्ययध्रौव्याणि' तेषां युक्तं मेलः, तदेव
 सत्त्वमिति प्रतिज्ञा, इष्यते केवलज्ञानिभिरभिलष्यत इति। वस्तु-

११० " इह ग्रहणं प्रस्तावादपरोक्षे बाह्यार्थे ज्ञानस्य प्रवर्तनमुच्यते न
 तु स्वस्य ग्रहणं, स्वग्रहणापेक्षया हि स्पष्टत्वेन सर्वेषामेव ज्ञानानां प्रत्यक्षतया
 व्यवच्छेद्यामावादिशेषणवैयर्थ्यं स्यत्, ततो ग्रहणस्य बहिःप्रवर्तनस्य या
 ईक्षा—अपेक्षा तथा, बहिःप्रवृत्तिपर्यालोचनयेति यावत्, तदयमन्वयः—
 परोक्षं यद्यपि स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षं तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विषय-
 ग्रहणेऽसाक्षात्कारितया व्याप्रियत इति परोक्षमित्युच्यते । " (बु. दृ. पृ. ९.)

१११ तत्त्वार्थाधिगमसूत्र पृ. १९ इति प्र० मो० पृ. ४०।

तत्त्वं च उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं, तथाहि—उर्वीपर्वततर्वादिकं सर्वं
वस्तु द्रव्यात्मना नोत्पद्यते विपद्यते वा, परिस्फुटमन्वयदर्शनात्,
'लूनपुनर्जातनखादिष्वन्वयदर्शनेन व्यभिचारः' इति न वाच्यं,
प्रमाणेन बाध्यमानस्यान्वयस्यापरिस्फुटत्वात्, न च प्रस्तुतोऽन्वयः
प्रमाणविरुद्धः, *सत्यप्रत्यभिज्ञानसिद्धत्वात्,

११२

'सर्वव्यक्तिषु नियतं, क्षणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः ।

सत्योच्चिरत्यपचिरयो-राकृतिजातिव्यवस्थानात् ॥" (५२) इति घचनात्,

ततो द्रव्यात्मना स्थितिरेव सर्वस्य वस्तुनः । पर्यायात्मना तु
सर्वं वस्तुत्पद्यते विपद्यते च, अस्खलितपर्यायानुभवसद्भावात्, न
चैवं शुकले शङ्खे पीतादिपर्यायानुभवेन व्यभिचारः, तस्य स्वक-

११३

द्रूपत्वात्, न खलु *सोऽस्खलद्रूपो येन पूर्वाकारविनाशोऽजहद्दृ-
ष्टोत्तराकारोत्पादाऽविनाभावी भवेत्, न च जीवादीं वस्तुनि हर्षा-

* "दर्शनस्मरणकारणकं सङ्कलनाद्यनं प्रत्यभिज्ञानम्"
घटिष्णी ।

११२. स्या० मं० पृ १६६

* "पीतादिपर्यायः" घटिष्णी ।

११३. "येन पूर्वाकारविनाशाज्जहद्दृष्टोत्तराकारोत्पादाविनाभावि भवेत्,"
(स्या० मं० पृ १६९)

मर्पौदासीन्यादिपर्यायपरम्परानुभवः स्वलक्षणः, कस्यचिद्बाध-
कस्याभावात् । ननु-‘ उत्पादादयः परस्परं मिथ्यन्ते न वा ? यदि
मिथ्यन्ते कथमेकं वस्तु ज्ञात्मकम् ?’, न मिथ्यन्ते चेत् तथापि कथमेकं
ज्ञात्मकम् ? तथा च-

“ ११४ यद्युत्पादादयो भिन्नाः, कथमेकं ज्ञात्मकम् ? ।

अथोत्पादादयोऽभिन्नाः, कथमेकं ज्ञात्मकम् ? ॥ ” (५३) ।

इति चेत्तदयुक्तं, कथञ्चिद्भिन्नलक्षणत्वेन तेषां कथञ्चिद्भेदाभ्यु-
पगमात् । तथा ह्युत्पादविनाशधौव्याणि स्याद्विन्नानि, भिन्नलक्षण-
त्वादुत्पादिवत्, न च भिन्नलक्षणत्वमसिद्धम्, असत् आत्मलाभः,
सतः सत्तावियोगो, द्रव्यरूपतयानुवर्तनं च, स्वलूत्पादादीनां परस्परम-
सङ्कीर्णानि लक्षणानि सकललोकसाक्षिकाण्येव । न चामी भिन्नलक्षणा
अपि परस्परानपेक्षाः, स्वपुष्पवदसत्त्वापत्तेः, तथा ह्युत्पादः केवलो
नास्ति, स्थितिविगमरहितत्वात् कूर्मरोमवत्, तथा विनाशः केवलो
नास्ति स्थित्युत्पत्तिरहितत्वात् तद्वत्, एवं स्थितिः केवला नास्ति
विनाशोत्पादशून्यत्वात् तद्वदेव, इत्यन्योन्यापेक्षाणामुत्पादादीनां
वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यं । तथा चोक्तम्—

“ ११५ यद्यमोल्लिखुवर्णार्थी, नाशोत्पादस्थितिष्वलम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं, जनो याति सहेतुकम् ॥ (५४)

११४ स्या० मं० पृ १६९ ।

११५-११६ थोऽद्यन्तमद्वैता आप्तमोमांसा श्लो० ५९-६० इति स्या०

मं० पृ० १७० ।

११६ पयोधतो न दध्यत्ति, न पयोऽत्ति दधिघृतः ।

अगोरस्रवतो नोमे, तस्माद्वस्तु त्रयात्मकम् ॥ (५५) इति ।

व्यतिरेकश्च यदुत्पादव्ययधौव्यात्मकं न भवति तद्वस्त्वेव न,
यथा खरविपाणं, यथेदं तथेदमिति । अत एवानन्तधर्मकं वस्तु मान-
गोचरः प्रोक्तम्, अनन्ता धर्माः—पर्यायाः सामान्यविशेषलक्षणा
यत्रेत्यनन्तधर्मकं वस्त्विति ^{११७}उत्पादव्ययधौव्यात्मकस्यैवानेकधर्मकत्वं

११७. अथ बौद्धादिसर्वदर्शनामीणां द्रष्टव्यं युक्त्यधनेकान्तसिद्धये
समाख्यायन्ते—बौद्धादिसर्वदर्शनानि संशयज्ञानमेकमुल्लेखद्वयात्मकं प्रतिजानन्ति
नानेकान्तं प्रतिक्षिपन्ति । तथा स्वपक्षसाधकं परपक्षोच्छेदकं च विरुद्धधर्माध्य-
स्तमनुमानं मन्यमानाः परेऽनेकान्तं कथं पराकुर्वन्तः ? । मयूराण्डरसे नीलादयः
सर्वेऽपि वर्णा नैकरूपा नाप्यनेकरूपाः, किंत्वेकानेकरूपा यथावस्थितास्तथैका-
नेकाधनेकान्तोऽपि, तदुक्तं नामस्थापनाधनेकान्तमाश्रित्य “मयूराण्डरसे यद्वर्णा
नीलादयः स्थिताः । सर्वेऽप्यन्योन्यसंमिश्रास्तद्वज्रामादयो घटे ॥ १ ॥ नान्वयः स हि
भेदित्वा न भेदोऽन्वयवृत्तितः । मृद्वेदद्वयसंसर्गवृत्तिजान्यन्तरं घटः ॥ २ ॥ भागे
सिंहो नरो भागे, योऽर्थो मागद्वयात्मकः । तमभागं विभागेन, नरसिंहं प्रच-
क्षते ॥ ३ ॥ न नरः सिंहरूपत्वा न सिंहो नररूपतः । शब्दविज्ञानकार्याणां
भेदाज्जात्यन्तरं हि सः ॥ ४ ॥ त्रैरूप्यं पञ्चरूप्यं वा, ब्रुवाणा हेतुलक्षणम् ।
सदसत्त्वादि सर्वेऽपि, कुतः परे न मन्वते ॥ ५ ॥” इत्यादिकमन्यद्वौद्धादि-
दर्शनविरोधाभासास्तेषामन्यप्रवादिनां स्वण्डनमनेकान्तवादमण्डनं च सर्व
विज्ञेयं बृहद्ब्रह्मत्वादितः पृ. ९८ ।

युक्तियुक्ततामनुभवतीति ज्ञापनायैव भूयोऽनन्तधर्मकपदप्रयोगो,
न पुनः पाश्चात्यपद्योक्तानन्तधर्मपदेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमिति
पदार्थः, ग्रन्थस्य बालावबोधार्थफलत्वात् ॥५७॥

अथोपसंहरन्नाह—

जैनदर्शनसंक्षेप, इत्येष^{११८} कथितोऽनघः ।

^{११८} पूर्वापरविधातस्तु, यत्र क्वापि न विद्यते ॥ ५८ ॥

व्याख्या—इति पूर्वोक्तप्रकारेण एष प्रत्यक्षलक्ष्यो जैनदर्शन-
संक्षेपः कथितः, विस्तरस्यागाधत्वेन वक्तुमगोचरत्वात्, उपयोग-
सारः संक्षेपो निवेदितः, + किंविशिष्टः ? अनघो निर्दूषणः, सर्व-
वक्तव्यस्य सर्वज्ञमूलत्वेन दोषकालुष्यानवकाशात् । तुः समुच्चयार्थः,
यत्र पुनः पूर्वापरविधातः क्वापि न विद्यते । पूर्वस्मिन्नादौ
अपरस्मिन् प्रान्ते विधातो विरुद्धार्थता यत्र दर्शने क्वापि पर्यन्त-
ग्रन्थेऽपि परस्परविसंवादो नास्ति, आस्तां तावत् केवलभाषित-
द्वादशाङ्गेषु पारम्पर्यग्रन्थेष्वपि सुसम्बद्धार्थत्वाद् विरुद्धार्थदौर्गन्ध्या-

११८ "त्येवं कं" घ. घृ. घृ. पृ. १०३।१ ११९" रपर(रा)धाता,
यत्र घ. घृ. घृ. पृ. १०३।१ + "किम्भूतोऽनं" ज.।

१२०

भावः, अयं भावो यत्-परतीर्थिकानां मूलशस्त्रेष्वपि न युक्ति-
युक्ततां पश्यामः किं पुनः पाश्चात्यविप्रलम्भकप्रथितग्रन्थकन्यासु,
यच्च क्वापि कारुण्यादिपुण्यकर्म पुण्यानि च वचांसि कानिचिदा-
कर्णयामस्तान्यपि त्वदुक्तसूक्तमुधापयोधिमन्थोद्गतान्येव रत्नानीव
सङ्गृह्य स्वात्मानं रत्नपतय इव बहुमन्वाना मुधा मगलमन्ते ।
*यच्छ्रीसिद्धसेनदिवाकरपादाः—

सुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु, स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्ष्मतत्त्वम्पदः ।
तत्रैव ताः पूर्व+महार्णवोत्थिताः, जगत्प्रमाणं त्रिनवाक्यविप्रुदः ॥ (५६) इति
परमार्थः ॥ ५८ ॥

१२० “ अयं भावः—यथा परदर्शनसंवन्धिषु मूलशस्त्रेष्वपि किं पुनः
पाश्चात्यविप्रलम्भकप्रथितग्रन्थकन्यासु प्रथमपश्चादभिहितयोर्विधौ विरोधोऽस्ति
तथा जैनदर्शने क्वापि केवलिप्रणीतद्वादशाङ्गेषु पारम्पर्यग्रन्थेषु च सुसंबद्ध्यर्थ-
त्वात्सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षितोऽपि स नास्ति । यत्तु परदर्शनेष्वपि क्वचन
सद्वदयद्वयङ्गमानि वचनानि कानिचिदाकर्णयामः तान्यपि जिनोक्तमुधासिन्धु-
समुद्गातान्येव संगृह्य मुधा स्वात्मानं बहु मन्वते, यच्छ्रीसिद्धसेनपादाः—” इति
वृ. वृ. पृ. १०३ ।

* यच्छ्रीदिवाकं पु. । यतः श्रीदिवाकं घ. । + “र्ण” प्र. ।

१२१ “ अथ जैनमते लिङ्गवेषाचारादि प्रोच्यते—जैना द्विविधाः

श्वेताम्बरा दिगम्बराश्च, तत्र श्वेताम्बराणां रजोहरणमुखवल्गिका^१लोचादि लिङ्गं,
 चोलपट्टकल्पादिको वेषः, पञ्च समितयस्त्रितयश्च गुप्तयस्तेषामाचारः,—“ईर्या-
 भाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गसंज्ञिकाः । पञ्चाहुः समितोरितसो गुप्तीस्त्रियोगनिप्र-
 हात् ॥” इति वचनात्, अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मार्कचन्यवान् क्रोधादिविजयी
 दान्तेन्द्रियो निर्ग्रन्थो गुरुः, माधुर्यवृत्त्या नवकोटीविशुद्धस्तेषां नित्यमाहारः,
 संयमनिर्वाहार्थमेव वस्त्रपात्रादिधारणम्, वन्द्यमाना धर्मलाभमाचक्षते । दिगम्बराः
 पुनर्नान्यलिङ्गाः पाणिपात्राश्च, चतुर्धा-काष्ठासहमूलसहमायुरसहगोप्यसहभेदात्,
 काष्ठासहै चमरीवालैः पिच्छिका, मूलसहै मायुरपिच्छैः पिच्छिका, मायुरसहै
 मूलतोऽपि पिच्छिका नादता, गोप्या मायूरपिच्छिका, आद्याल्लयोऽपि सहा
 वन्द्यमाना धर्मवृद्धिं भणन्ति, स्त्रीणां मुक्तिं केवलानां मुक्तिं सद्ब्रतस्थस्यापि
 सचीवरस्य मुक्तिं च न मन्वते, गोप्यास्तु वन्द्यमाना धर्मलाभं भणन्ति, स्त्रीणां
 मुक्तिं केवलानां मुक्तिं च मन्यन्ते, गोप्या यापनीया इत्यप्युच्यन्ते, सर्वेषां च
 भिक्षाटने भोजने च द्वात्रिंशदन्तराया मलाश्च चतुर्दश वर्जनीयाः, शेषमाचारे
 गुरो च देवे च सर्वं श्वेताम्बरैस्तुल्यम्, नास्ति तेषां मिथः शालेषु तर्केष्वपरो
 भेदः ।” इति बृहद्वृत्तिः, पृ. ४५ । एतद्वृत्तिप्रणेतृणां श्रीमदाचार्यगुण-
 रत्नसूरीधराणां सत्तासमयो वैक्रमिक १४६६ प्रतीयते, एतस्मिन्काले स्थान-
 कवासिद्धदंढकाल्यतृतीयो भेदोऽनुत्पन्नत्वेन नोल्लिखितः, समधिकशतवर्षानन्तरस-
 स्योत्पत्तिर्लिखारीलुंकानामकेन स्वयमवतिनाऽपि जाता, एते पुनर्मुखबन्धाः

१ हस्तेन केशलुम्बेन लोचः । २ करणक्षरापणानुमोदनविषययो हननपचनकृष्ण-
 रहित आहारः स नवकोटीविशुद्धः ।

कुलिङ्गधारिणो विरुद्धाचारचारिणो जिनमन्दिरमूर्तिपूजाद्वेषिणो न्याकरणन्याय-
शास्त्रादिविद्याविहीनाः पञ्चचत्वारिंशदागमान् सूत्रनिर्युक्तिभाष्यचूर्णिटीका-
रूपां च सकलां पञ्चाङ्गीं न मन्यन्ते, एतेषु सप्तविंशति-द्वाविंशत्यादिटोलक-
भेदा नवकोटीषट्कोट्यादिकाश्च, एतस्मात्पुनर्भास्वमतः तेरापन्धीनामकल्लयो-
दशगोष्ठिलो भेदो जातो य आर्त्तदयादानधर्ममपि न मन्यते, आर्याऽऽनीतभीक्षा-
मपि मुहुक्ते, दिगम्बरवदेतेऽपि पाश्चात्याः, न एतेषां किञ्चित्स्वतन्त्रं तर्कशास्त्रा-
दिकं, श्वेताम्बरसत्कसाहिल्यादिसाधनैः त्ववृत्तिं कल्पयन्त एते न जैनाः
किन्तु जैनाभासा एव । अत्र पुनर्वृहद्वृत्तित एवाग्रे लिख्यते—

■ अथानुक्तमपि किमपि लिख्यते—प्राप्यकारोग्येवेन्द्रियाणीति कणभक्षा-
क्षपादमीमांसकसाहच्यः समाख्यान्ति, चक्षुश्चोत्रेतराणि तथेति ताथागताः,
चक्षुर्वर्जानीति स्याद्वादावदातहृदयाः । श्वेताम्बराणां संमतिर्नयचक्रवालः, स्या-
द्वादरत्नाकरो रत्नाकरावतारिका तत्त्वार्थः प्रमाणवार्त्तिकं प्रमाणमीमांसा न्याया-
वतारोऽनेकान्तजयपताकाऽनेकान्तप्रवेशो धर्मसंप्रहणी प्रमेयरत्नकोशश्चेत्येवमाद-
योऽनेके तर्कग्रन्थाः दिगम्बराणां तु प्रमेयकमलमार्तण्डो न्यायकुमुदचन्द्र
आन्तपरीक्षाऽष्टमहस्त्री सिद्धान्तसारो न्यायविनिश्चयटीका चेत्यादयः । ”
(पृ. १०७/१)

जैने दर्शने “ तीर्थङ्कराश्चतुर्युक्ता विंशतिवृषमादयः । ऋष्टाष्टकर्मनिर्मुक्ताः
केवलज्ञानभास्कराः ॥८॥ महाव्रतधरो धीरः सर्वांगमरुहस्यवित् । क्रोधमानादि-
विजयो निर्ग्रन्थो गुरुरुच्यते ॥९॥ प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्वे प्रमाणे इह स्मृते ।

-तत्र प्रमेयं स्याद्वादाधिष्ठितं द्रव्यपगमयम् ॥१०॥...जिनकल्पादयो भेदा
 व्युच्छिन्नाः साम्प्रतं कलौ । वर्तमानं ततः प्रोक्तं सर्वं ज्ञेयं जिनागमात् ॥३०॥
 सम्यग् जैनं मतं ज्ञात्वा योगेऽष्टाङ्गे रमेत यः । स कर्मलाघवं कृत्वा लब्ध्वा
 सौख्यपरम्पराम् ॥३१॥ ” इति राजशेखरिय पद्म० समु० पृ० १-३ ।
 “लब्धाऽनन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः । क्षीणाष्टकर्मणो मुक्तिर्निश्चया-
 वृत्तिर्जिनोदिता ॥९॥ ” इति सर्वदर्शनसंग्रहे पृ. ८८ । (पुना)

सर्वदर्शनसंग्रहटीकायां—“जैनव्यतिरिक्ताः सर्वे एकान्तवादिनः, ते
 च सप्तविधाः—तत्र सत्कार्यवादिनः सांख्याः पदार्थानां सर्वदास्तित्वमेवेति
 वदन्ति, शून्यवादिनो बौद्धविशेषा माय्यमिकाः परार्थानां नास्तित्वमेवेत्याहुः,
 असत्कार्यवादिनो नैयायिकादयः पदार्थानामुत्पत्तेः पूर्वमभाव उत्पत्त्यनन्तरं
 सत्त्वं ततो नाशे पुनरभाव इति कालभेदेन पदार्थानां सत्त्वमसत्त्वं च मन्यन्ते,
 जगतो मायोपादानकत्वं मन्यमाना मायावेदान्तिनः पदार्थानामनिर्वाच्यत्वमा-
 चक्षते यतो मायिकं मृगजलादिप्रतीतिकालेऽपि नास्तीति पश्चाद्वाच्यतेऽतः
 पदार्थानां सत्त्वकाल एव वस्तुतोऽसत्त्वम्, अस्तित्वनास्तित्वयोर्मिथो विरुद्धयो-
 र्युगपद्वाचा वस्तुमशक्यत्वेनानिर्वाच्या एव पदार्था इति तदभिप्रायः, केचिन्माया-
 वेदान्तिन एव सांख्योक्तं पदार्थानां सत्त्वं स्वीकुर्वन्तो मायिकत्वेनानिर्वाच्यत्वं
 प्रतिपेदिरे, अन्ये च मायावेदान्तिनः शून्यवाद्युक्तं पदार्थानां नास्तित्वं स्वी-
 कुर्वन्तो मायिकत्वेनानिर्वाच्यत्वं ब्रुवते, अपरे च मायावेदान्तिनो नैयायिकाद्युक्तं
 पदार्थानां कालभेदेन सत्त्वमसत्त्वं च स्वीकुर्वन्तो मायिकत्वेनानिर्वाच्यत्वमङ्गी-

अथ वैशेषिकमतस्य देवतादिसाम्येन ये नैयायिकेभ्यो विशेषं नाभ्युपगच्छन्ति तान् बोधयन्नाह—

देवताविषये भेदो, नास्ति नैयायिकैः समम् ।

वैशिषिकाणां तत्त्वेषु, विद्यतेऽसौ निदर्श्यते ॥ ५९ ॥

व्याख्या—शिवदेवतसाम्येऽपि तत्त्वादिविशेषविशिष्टत्वाद्वैशेषिकाः, तेषां वैशेषिकाणां काणादानां नैयायिकैरुक्तपादैः समं सार्द्धं देवताविषये शिवदेवताभ्युपगमे भेदो विशेषो नास्ति, तत्त्वेषु शासनरहस्येषु भेदो विद्यते, तु शब्दोऽध्याहार्यः, असौ विशेषो नैयायिकेभ्यः पृथग्भावो निदर्श्यते प्रकाशयत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

कुर्वते । एकान्तवादिनश्चैने सांख्यादयः सप्त घटादिपदार्थानां स्वरूपप्रदर्शनकाले स्वस्वमतानुसारेण घटोऽस्ति घटो नास्त्येवं प्रतिपादयन्ति, जैनास्तु तत्तदुक्तमज्ञौक्यं केवलं तत्र स्यात्पदप्रज्ञेयं कुर्वन्ति, यथा सांख्यैर्घटोऽस्तीति सत्यमेव परं तु न+ निश्चितं तत्स्वरूपम्, अतः स्यादस्तीति वक्तव्यम् । ” (पृ. ८३, पुना, भाण्डारकर इन्स्टा० गवर्नमेन्ट ओरीएन्टल हिन्दु सिरिज)

+ टीकाकृतः स्याद्वादविषयस्यैतदज्ञानं सूचयति, स्याद्वादो नाम नानिधितो वादः किन्तु तदपरधर्मसापेक्षया तद्धर्मस्य निश्चयेन कथनम्, एकान्तवादिनोऽनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनोऽभौद्धैकधर्मस्यैकान्तप्रतिपादनेन तच्छेषधर्मानपलपन्ति, स्याद्वादिनस्तु त्वनेकान्तप्रतिपादनेन तानपि स्थापयन्ति—बोधविषयोऽकुर्वन्ति ।

तान्येव तत्त्वान्याह—

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म, सामान्यं च चतुर्थकम् ।

विशेषसमवायौ च, तत्त्वषट्कं हि तन्मते ॥ ६० ॥

व्याख्या—तन्मते वैशेषिकमते हि निश्चयेन तत्त्वषट्कं ज्ञेयमिति सम्बन्धः । कथमित्याह—द्रव्यं गुण इत्यादि, आदिमं तत्त्वं ‘द्रव्यं’ नाम, भेदबाहुल्येऽपि सामान्यादैक्यम्, द्वितीयं तत्त्वं ‘गुणो’ नाम, तथेति मेदान्तरसूचने, तृतीयं तत्त्वं कर्मसंज्ञम्, चतुर्थकं तत्त्वं सामान्यम्, चतुर्थमेव चतुर्थकम्, स्वार्थे ‘क’ इति कप्रत्ययः, चः समुच्चये, अन्यच्च विशेषसमवायौ विशेषश्च समवायश्चेति द्वन्द्वः, इति तद्दर्शने तत्त्वानि षट् ज्ञेयानि^{१२२} ॥६०॥

मेदानाह—

तत्र द्रव्यं नवधा, भूजलतेजोऽनिलान्तरिक्षाणि ।

कालदिगात्ममनांसि च, गुणः पुनः^{१२३} चतुर्विंशतिधा ॥६१॥

स्पर्शरसरूपगन्धाः, शब्दः संख्या विभागसंयोगौ ।

परिमाणं च पृथक्त्वं, तथा परत्वापरत्वे च ॥६२॥

१२२ ‘वैचित्र्यमात्रं सप्तमं पदार्थमाहुः ।’ वृ० वृ० पृ० १०८/१।

१२३ पञ्चविंशतिधा इति वृ० वृ० पृ० १०८।

बुद्धिः सुखदुःखेच्छा, धर्माधर्मौ प्रयत्नसंस्कारौ⁺ ।

द्वेषः स्नेहगुत्तवे, द्रवत्ववेगो गुणा एते ॥ ६३ ॥

व्याख्या—नव द्रव्याणि चतुर्विंशतिगुणाश्च निगदसिद्धान्येव, संस्कारस्य वेगभावनास्थितिस्थापकभेदात् त्रैविध्येऽपि संस्कारत्व-जात्यपेक्षया एकत्वात् शौर्यौदार्यादीनां च गुणानामेव चतुर्विंशतौ गुणेष्वन्तर्भावाच्चाधिक्यम्^{१२४} ॥ ६१-६२-६३ ॥

कर्मसामान्यभेदानाह—

उत्क्षेपावक्षेपावा-कुञ्चनकं प्रसारणं गमनम् ।

पञ्चविधं कर्मेतत्, परापरे द्वे तु सामान्ये ॥ ६४ ॥

व्याख्या—पञ्चापि कर्मभेदाः स्पष्टा एव । गमनग्रहणाद् भ्रमणरेचनस्पन्दनाद्यविरोधः^{१२५} । तु पुनः, सामान्ये द्वे द्विसंख्ये, के ते इत्याह—परस्परे, परं चापरं च ‘परापरे,’ परसामान्यमपर-सामान्यं चेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

+ ^१राः । ध ज. ।

१२४ “केचित्तु संस्कारस्य त्रिविधस्य भेदतया वेग प्रादुः. तन्मते चतुर्विंशतिरेव गुणाः, शौर्यौदार्यारुण्यदाक्षिण्यौश्रत्यादीनां च गुणानामेव प्रयत्न-बुद्ध्यादिषु गुणेष्वन्तर्भावाच्चाधिक्यम् ।” वृ० वृ० पृ० १११/१ । स्या० मं० चतुर्विंशतिगुणा एवमेव प्रोक्ताः । पृ. ४२ ।

१२५ “यदनियतदिग्देशैः सयोगविभागकारण तद् गमनम्, अनियतप्रक्षेपेन भ्रमणपतनस्पन्दनरेचनादीनामपि गमन एवान्तर्भावो विभावनीयः” वृ० वृ० पृ० १११ ।

एतद्व्यक्ति विशेषव्यक्तिं चाह—

तत्र परं सत्ताख्यं, द्रव्यत्वाद्यपरमथ विशेषस्तु ।

निश्चयतो नित्यद्रव्य—वृत्तिरन्त्यो विनिर्दिशेत् ॥६५॥

व्याख्या—तत्र तयोर्मध्ये परं सत्ताभावो महासामान्यमिति-
बोध्यते, द्रव्यत्वाद्यवान्तरसामान्यापेक्षया महाविषयत्वात्, अपर-
सामान्यं च द्रव्यत्वादि, एतच्च 'सामान्यविशेष' इत्यपि व्यपदिश्यते,
तथाहि—द्रव्यत्वं नवसु द्रव्येषु वर्तमानत्वात् सामान्यं गुणकर्मभ्यो
व्यावृत्तत्वाद्विशेषः, ततः कर्मधारये 'सामान्यविशेष' इति । एवं
द्रव्यत्वाद्यपेक्षया पृथिवीत्वादिकमपरं तदपेक्षया घटत्वादिकम्, एवं
चतुर्विंशतौ गुणेषु वृत्तेर्गुणत्वं सामान्यं द्रव्यकर्मभ्यो व्यावृत्तेश्च
विशेषः, एवं गुणत्वापेक्षया रूपत्वादिकं तदपेक्षया नीलत्वादिकम्,
एवं पंचसु कर्मसु वर्तमानत्वात् कर्मत्वं सामान्यं द्रव्यगुणेभ्यो
व्यावृत्तत्वाद्विशेषः, एवं कर्मत्वापेक्षया उत्क्षेपणत्वादिकं ज्ञेयम् ।
तत्र सत्ता द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं, कया युक्त्या ? इति चेदुच्यते
—न द्रव्यं सत्ता, द्रव्यादन्येत्यर्थः, एकद्रव्यवत्त्वात्, एकैकस्मिन्
द्रव्ये वर्तमानत्वादित्यर्थः, द्रव्यत्ववत्, यथा द्रव्यत्वं नवसु द्रव्येषु

प्रत्येकं वर्तमानं द्रव्यं न भवति, किन्तु सामान्यविशेषलक्षणं द्रव्य-
त्वमेव, एवं सत्तापि । वैशेषिकाणां हि—अद्रव्यं वा द्रव्यं, अनेकद्रव्यं
वा द्रव्यं, तत्राद्रव्यं द्रव्यमाकाशं कालो दिगात्मा मनः परमाणवः,
अनेकद्रव्यं तु द्व्यणुकादिस्कन्धाः, एकद्रव्यं तु द्रव्यमेव न भवति,
एकद्रव्यवती च सत्ता, इति द्रव्यलक्षणविलक्षणत्वान्न द्रव्यम् । एवं न
गुणः सत्ता, गुणेषु भावात्, गुणत्ववत्, यदि हि सत्ता+ गुणः स्यात्
तर्हि गुणेषु वर्त्तते, निर्गुणत्वादगुणानां, वर्त्तते च गुणेषु सत्ता, सन्
गुण इति प्रतीतेः । तथा न सत्ता कर्म, कर्मसु भावात्, कर्मत्ववत्,
यदि हि सत्ता कर्म स्यात् तर्हि कर्मसु वर्त्तते, निष्कर्मत्वात्कर्मणां,
वर्त्तते च कर्मसु भावः सत्कर्मेति प्रतीतेः, तस्मात् पदार्थान्तरं सत्ता ।
अथ विशेषपदार्थमाह आर्यार्द्धेन विशेषस्त्विति, निश्चयतो नित्य-
द्रव्यवृत्तिरन्त्यो विनिर्दिशेदिति—‘विनिर्दिशेत्’ कथयेत् आचार्य
इति ज्ञेयम्, कथमित्याह—‘अन्त्यो विशेषो नित्यद्रव्यवृत्तिरिति,
तथाहि—नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः—अत्यन्तव्यावृत्तिहेतवः,
ते द्रव्यादि वैलक्षण्यात् पदार्थान्तरम्, तथा च प्रशस्तकरः—

१२७ ‘द्रव्यं द्विधा अद्रव्यमनेकद्रव्यं च, न विद्यते द्रव्यं अन्यतया
जनकतया च यस्य तदद्रव्यं द्रव्यम्, यथाकाशकालादि, अनेकं द्रव्यं अन्यतया
च जनकतया च यस्य तदनेकद्रव्यं द्रव्यम्’, इति ‘स’टिप्पण्यम् । ” स्या०
मं० पृ. ४३)

+ °त्ताऽपि गुणः ज ।

“ अन्त्येषु भवा अन्त्या. स्वाश्रयविशेषकत्वाद्विशेषाः, विना-
 शारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वण्वाकाशकालदिगात्ममनःसु प्रतिद्रव्य-
 मेकशो वर्तमाना अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः, यथाऽस्मदादीनां
 गवादिष्वश्वदिभ्यस्तुल्याकृतिः क्रियावयवोपव्यावयवविशेषसंयोगनि-
 मिता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा—‘गौ. शुक्लः पीनः शीघ्रगतिः ककुद्धान्
 महाघण्ड’ इति, तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां नित्येषु तुल्याकृति-
 गुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्ममनसु चान्यनिमिक्ताऽसम्भवाद्येभ्यो
 निमित्तेभ्यः प्रत्याघारं ‘विलक्षणोऽयं’ ‘विलक्षणोऽयमिति’ प्रत्यय-
 व्यावृत्तिर्देशकालविप्रकर्षदृष्टे च परमाणौ ‘स पद्यायमिति’ च
 प्रत्यभिज्ञानं भवति तेऽन्त्या विशेषाः” इति।

अमी च विशेषरूपा एव, न तु द्रव्यत्वादिवत् सामान्यविशे-
 पोभयरूपाः, व्यावृत्तेरेव हेतुत्वादिति पदार्थः ॥ ६५ ॥

समवायपदार्थव्यक्तिलक्षणाभाह—

य इहायुतसिद्धाना—माधाराधेयभूतभावानाम् ।

सम्बन्ध इह प्रत्यय—हेतुः प्रोक्तः स समवायः ॥ ६६ ॥

व्याख्या—इह प्रस्तुतमते अयुतसिद्धानामाधारार्थाधारभूत-

१२८ “विशेषप्रकरणे प्रशस्तपादभाष्ये पृ १६८” इति स्या० मं०
 पृ. ४३ ।

* ‘कृतिगुणक्रियावयवसंयोग (वृ० वृ० पृ १११)

‘कृतिगुणक्रियावयवोपव्यावयवसंयोग’ (स्या० मं० पृ० ४४.

“विशेषसंयोग” इत्यपिपाठ, प्रशस्तपादभाष्येऽनुपलब्धे;” इति तत्र
 टिप्पणी)

+ ० तु सो भवति सम० प ।

अतस्य संक्षेपः परिकीर्तितः कथित इति ॥ ६७ ॥

पष्ठं दर्शनमाह—

जैमनीयाः पुनः प्राहुः, सर्वज्ञादिविशेषणः ।

देवो न विद्यते कोऽपि, यस्य मानं वचो भवेत् ॥ ६८ ॥

व्याख्या—जैमिनिमुनेरमी जैमनीयाः, पुत्रपौत्राद्यर्थे तद्धित—

१२९ “अथात्राप्यनुक्तं किञ्चिदुच्यते—व्योमादिकं नित्यं, प्रदीपादि क्रियाकालावस्थायि, बुद्धिसुखादिकं च क्षणिकं, चैतन्यादयो रूपादयश्च धर्मा आत्मादेर्घटादेश्च धर्मिणोऽत्यन्तं व्यतिरिक्ता अपि समवायसम्बन्धेन संबद्धाः, स च समवायो नित्यः सर्वगत एकश्च, सर्वगत आत्मा, बुद्धिसुखदुःखेच्छा-धर्माधर्मप्रयत्नभावनाख्यसंस्कारद्वेषाणां नवानामात्मविशेषगुणानामुच्छेदो मोक्षः, परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषौ द्रव्यपर्यायौ च प्रमाणगोचरः, द्रव्य-गुणादिषु षट्सु पदार्थेषु स्वरूपसत्त्वं वस्तुत्वनिबन्धनं विद्यते, द्रव्यगुणकर्मसु च सत्तासम्बन्धो वर्तते सामान्यविशेषसमवायेषु च स नास्तीति । षट्पदार्थी कृणादकृता, तद्भाष्यं प्रशस्तकरकृतं, तट्टीका कन्दली श्रीधराचार्याया, किरणावली तूदयनसंहत्या, व्योममतिव्योमशिवाचार्यावरचिता क्लीकावती-तर्कः, श्रीवत्साचार्याय आत्रेयतन्त्रं चेत्यादयो वैशेषिकतर्काः ।” इति वृ० वृ० पृ. ११४ तः प्रासङ्गिकं टिप्पितम्, अधिकं च किञ्चिन्नैयायिकदर्शनप्रान्तकृत-टिप्पनतो विज्ञेयम् ।

‘ईय’-प्रत्ययः, जमनिशिष्याधैकेवचरमीमांसावादिन एके
पूर्वमीमांसावादिनः, तत्रोचरमीमांसावादिनो वेदान्तिनस्ते हि
केवलप्रमाद्वैतवादमापनन्यसन्निनः सुन्दार्थखण्डनाय युक्तीः
सोऽयन्तोऽनिराच्यतये ध्यवतिष्ठन्ते, यदाहः—

अंतर्भाषितमस्य चेत्, कारणं तदसत् ततः ।

मान्तर्भाषितमस्य चेत्, कारणं तदसत् ततः ॥ (५७)

यथा यथा विचार्यन्ते, विहीर्यन्ते तथा तथा ।

यद्यंतत् व्ययमर्थेभ्यो रोचते तत्र कं ययम् ॥ (५८)

यस्य प्रमादप्रमादस्य मान्यं गजयन वक्ष्यितुः ।

आग्ने न धीरपाग्व्य, भद्रः सङ्गरहेलितु ॥ (५९)

एवं याद्विप्रतियादिनाः

ममनलोकनामैक-मन्यमाधित्य नृत्पगो ।

का तदस्तु भातिस्तद्व-द्वस्तुषाम्पदार्थो ॥ (६०)

उपगदयितुं नस्ते-मतेरशकनीययोः ।

अनिर्यक्तम्यनायाद पादमेवावतिष्ठन्तोः ॥ ६१)

इत्यादि मध्यकालानिलशुभितनरमसलिल-रागिच्छोल-
मालानुकारिणः परमप्राद्वैतसायकदेवपुण्यासाः मोच्छन्तश्चतुर-
(चेतमि) चमत्कारं जनयन्तः क्व पयवस्यन्ति? तास्तु युक्तीः
सुप्रकृताऽऽल्लिङ्गितत्वाद्ग्रन्थनिम्तरमयाव नेह प्रपठ्यन्ते, अभि-
युक्तस्तु ग्यण्टनमहानर्कादवसेयाः ।

* ‘प्या एके अं. पु ।

+ ‘लनिधिक्’ पु. ।

पूर्वमीमांसावादिनश्च द्विधा-प्र(मा)माकरा भाट्टाश्च, क्रमेण पञ्च-पट्टप्रमाणप्ररूपकाः । अत्र तु सामान्येन सूत्रकृत् पूर्वमीमांसा-वादिन एव जैमनीयानुद्दिष्टवान् । ते पुनर्जैमनीया प्राहुः कथयन्ति, कथमित्याह-‘सर्वज्ञादिविशेषणः कोऽपि देवो न विद्यते यस्य+ वचो वचनं मानं प्रमाणं भवेत्’ । ‘सर्वज्ञादिविशेषण’ इति सर्वज्ञत्वादिना गुणेन विशेष्यत इति, आदिशब्दाद् विभुत्वनित्यत्व-चिदात्मकत्वादिगुणविशिष्टः, कोऽपि देवो नास्ति यद्वचनं प्रमाणता-मनुभवेत्, मानुषत्वाविशेषेण विप्रलम्भकत्वाद् द्रव्यपुरुषवत् सर्व-ज्ञादिगुणविशिष्टपुरुषाद्यभाव इत्यर्थः । अथ किङ्करायमाणसुरा-सुरसेव्यमानताद्युपलक्षणेन त्रैलोक्यसाम्राज्यसूचकच्छत्रचामरा-दिविभूत्यन्यथानुपपत्तेश्चास्ति कश्चित्पुरुषविशेषः सर्वज्ञ इति चेन्न, त्वद्व्युत्थोक्तवचनप्रपञ्चोपन्यासैरेव निरस्तत्वात्, यथा—

“^{१३०} देवागमनभोयान-चाप्ररादिविभूतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यन्ते, नातस्त्वमसि नो महान् ॥” (६२)

अथ ‘यथाऽनादेरपि सुवर्णमलस्य क्षारमृत्पुटपाकादिमक्रि-यया विशोध्यमानस्य निर्मलत्वमेवमात्मनोऽपि निरन्तरज्ञानाद्यभ्या-सेन विगतमलत्वात् किं न सम्भवेत् ? इति मतिः,’ तदपि न, न ह्यभ्यासमात्रसाम्ये शुद्धेरपि तादवस्थ्यम्, यदुक्तम्—

+ ‘स्य मानं वचो भवेत् य. ।

१३० आन्तमीमांसा श्लो० १, अष्टसहस्री पृ ३ ।

गहमच्छास्त्राम्रगयो-लङ्घनाभ्याससम्भवे ।

समानेऽपि समानत्वं, लङ्घनस्य न विद्यते ॥ (६२)

न च सुतरां चरणशक्तिमानपि पङ्क्तुस्त्वर्षवर्षतश्चिखरमधिरोहुः
क्षमः, उक्तं च—

^{१३१} " दशऽस्नान्तरं व्योम्नो, यो नामोन्मृज्य गच्छति ।
न योजनशतं गन्तुं शक्नोऽभ्यासशतैरपि ॥ " (६३)

अथ मा भवन्तु मानुषस्य सर्वज्ञत्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनामस्तु,
ते हि देवाः, सम्भवत्यपि तेष्वतिशयसम्पद् । यन् कुमारिलः—

^{१३२} " अथापि × वेददेहत्वाद्, ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

कामं भवन्तु सर्वज्ञाः, सर्वज्ञं मानुषस्य किम् ॥ " (६५) इति
तदपि न, रागद्वेषमूलनिग्रहानुग्रहस्त्वानामसम्भाव्यमिद-
मेवमिति । न च प्रत्यक्षं तत्साधकं, 'सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते
ब्रह्मरादिने'ति वचनात्, न चानुमानं, प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थे तत्प्रवृत्तेः,
न चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन तस्यापि विवादास्पदत्वाद्, न
बोधमानं, तदभावादेव, अर्थापत्तिरपि न, सर्वज्ञसाधकस्यान्ययानु-

१३१. तत्प्रसंगः भा. २, पृ. २२६, श्लो० ११६८, तत्रोत्तरार्द्धे
" न योजनमसौ गन्तु " मिते पाठः । (शा० लि० यरोडा)

*. 'घन्त्यपि तेष्वतिशयसम्पदः । यत् घ. । × 'पि ते विदे-
हत्वाद् घ । 'पि दिव्यदेहत्वाद् घ० वृ० पृ. ११६/१ ।

१३२. प्रमाणमीमांसा पृ. २१ । तत्प्रसंगः भा. २, पृ. ८३६,
श्लो० १२०८, तत्रोत्तरार्द्धे " सर्वज्ञानमयाद्वैतस्मरशा मानुषस्य किम् ॥ " इति हस्यते ।

पपन्नलिङ्गस्यादर्शनात्, ^{१३३}यदि परमभावप्रमाणगोचरः सर्वज्ञ इति स्थितम्, प्रयोगश्चात्र नास्ति सर्वज्ञः, प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचराति-
क्रान्तत्वात्, शशशृङ्गवदिति ॥ ६८ ॥

अयं कथं यथावस्थिततत्त्वज्ञाननिर्णयः ? इत्याह—

तस्मादतीन्द्रियार्थानां, साक्षाद्द्रष्टुरभावतः ।

नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो, यथार्थत्वविनिर्णयः ॥ ६९ ॥

व्याख्या—तस्मात् प्रामाणिकपुरुषाभावात्, अतीन्द्रिया-
र्थानां चक्षुरगोचरपदार्थानां साक्षाद् द्रष्टुर्भावात्, सर्वज्ञादेः पुरुष-
स्याभावात्, नित्येभ्यः शाश्वतेभ्यो वेदवाक्येभ्योऽपौरुषेयवचने-
भ्यो यथार्थत्वविनिर्णयो यथावस्थितपदार्थधर्मादिस्वरूपविवेचनं
भवती 'त्यध्याहारः । अपौरुषेयत्वं च वेदानाम्—

^{१३४}“अपाणिपादो ह्यमनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः सं शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति विश्वं न च तस्य वेत्ता, तमाहुरग्न्यं पुरुषं महान्तम् ॥” (६६

+ “मं प्र. । ‘पदार्थस्या’ घृ० घृ० पृ. ११६/१ ।

११३. “तत्रः प्रमाणपक्षकप्रवृत्तेरभावप्रमाणगोचर एव सर्वज्ञः,” (घृ० घृ०
पृ. ११६/१

* ‘निश्चयः य ।

११४. “श्रुतेताव्यतरोपनिषद् १-१९” इति प्र० मी० पृ. २०,
तत्र ‘ह्यमनो’ इत्यस्य स्थाने ‘अचक्षुः,’ ‘विश्वम्’ इत्यस्य स्थाने ‘वेद्यम्’
इति पाठः । तत्र च तस्य अर्थः “तस्मात् तस्य अर्थः” इति ।

इत्यादिमाचनया रागद्वेषादिदोषतिरस्कारपूर्वकं भावनीय-
मिति ॥ ६९ ॥

अथ यथावस्थितार्थव्यवस्थापकं तच्चोपदेशमाह—

अत एव पुरा कार्यो, वेदपाठः प्रयत्नतः ।

ततो धर्मस्य जिज्ञासा, कर्त्तव्या धर्मसाधनी ॥७०॥

व्याख्या—यतो हेतोर्वेदाभिहितानुष्ठानादेव तच्च निर्णयोऽस्ति
एव पुरा पूर्वं प्रयत्नतो यत्नाद्वेदपाठः कार्यः, ऋग्-यजुः-सामा-
ज्यर्वाणो वेदास्तेषां पाठः-कण्ठपीठलुठत्पाठप्रतिष्ठा, न तु श्रवण-
मात्रेण सम्यगवबोधस्थिरता । ततोऽनन्तरं धर्मसाधनी, 'धर्मः'
पुण्योपचयहेतुः, धर्मस्य हेयोपादेयस्वरूपस्य वेदाभिहितस्य
जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा कर्त्तव्या वेदोक्ताभिधेयविधाने यतितव्य-
मित्यर्थः ॥ ७० ॥

वेदोक्तधर्मोपदेशमेवाह—

नोदनालक्षणो धर्मो, नोदना तु क्रियां प्रति ।

प्रवर्त्तकं वचः प्राहुः, स्वःकामोऽग्निं यथा यजेत् ॥७१॥

व्याख्या—नोदनैव लक्षणं यस्य स नोदना लक्षणो धर्मः,
तत्स्वरूपमेव सूत्रकृदाह—तु पुनर्नोदना क्रियां प्रति प्रवर्त्तकं वचः

प्राहुः, वेदोक्तस्वर्गादिसाधकाम्नायस्य क्रियाप्रवर्तकं वचनं नोद-
नामाहुरित्यर्थः । शिष्यानुकम्पया तत्सूत्रेणैव दृष्टान्तयन्नाह-स्वः-
कामोऽग्नं यथा यजेत्, 'यथा'-येन प्रकारेण 'स्वःकामः'-
स्वर्गाभिलाषी जनोऽग्निं यजेत्-अग्निं कार्यं कुर्यात्, यथाहुस्तत्सूत्रम्
-“अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इति ॥ ७१ ॥

*
प्रमाणान्याह—१३५

प्रत्यक्षमनुमानं च, शाब्दं चोपमया सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च, षट् प्रमाणानि जैमनेः ॥ ७२ ॥

+ यजेद्यथा, यथा येन पु. । * न्याहुः ध. ।

१३५ “अथ विशेषलक्षणं प्रमाणस्याभिधानीयं, तच्च सामान्यलक्षणाविना-
भूतम्, ततः प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमभिधीयते—“अनधिगतार्थाधिगन्तु-
प्रमाणम्” इति, अनधिगतो-अगृहीतो योऽर्थो-बाह्यः स्तम्भादिस्तस्याधिगन्तु-
आधिवयेन संशयादिव्युदासेन परिच्छेदकम्, अनधिगतार्थाधिगन्तु-प्रागज्ञातार्थ-
परिच्छेदकं, समर्थविशेषणोपादानाज्ज्ञानं विशेष्यं लभ्यते, अगृहीतार्थप्राहकं ज्ञानं
प्रमाणमित्यर्थः, अत्र ‘अनधिगत’ इति पदं धारावाहिज्ञानानां गृहीतप्राहिणां
प्रामाण्यपराकरणार्थम्, ‘अर्थ’ इति ग्रहणं संवेदनं स्वसंविदितं न भवति,
स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, किन्तु नित्यं परोक्षमेवेति ज्ञापनार्थम्, तच्च परोक्षं
ज्ञानं भाट्टमतेऽर्थप्राकट्यफलानुमेयं, भाट्टप्रभाकरमते संवेदनाद्यफलानुमेयं वा

व्याख्या—जैमिनेर्वेदान्तवादिनः पट् प्रमाणानि ज्ञेयानीति
सम्बन्धः । यद्यपि प्रभाकराणां मते पञ्चैव प्रमाणानि, भाट्टानामेव
षट्, तथाप्यत्र ग्रन्थकृतसामान्यतः षट्संख्यामाचष्टे । प्रमाणनामानि
निगदसिद्धान्येव ॥ ७२ ॥

निरुक्तमाह—

तत्र प्रत्यक्षमक्षाणां, सम्प्रयोगे सतां मतिः ।

आत्मनो बुद्धिजन्मेत्यनुमानं लैङ्गिकं पुनः ॥७३॥

व्याख्या—तत्र प्रमाणषट्के अक्षाणामिन्द्रियाणां सम्प्रयोगे
पदार्थः सह संयोगे सतामनुपहतेन्द्रियाणां या मतिर्बुद्धिरिदमिदमि-
त्यवबोधस्तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं 'भवती' त्यध्याहारः । यत्तदावनुक्तावप्यर्थ-
सम्बन्धाद् ज्ञेयौ, सतामिति-विदुषामदुष्टेन्द्रियाणामित्यर्थः, एता-
वता मरुमरीचिकायां जलभ्रमः श्रुक्तौ रजतभ्रमश्च इन्द्रियार्थसम्प्र-
योगजोऽपि द्रष्टुरविकलेन्द्रियत्वाभावाच्च प्रत्यक्षं तत्प्रमाणकोटि-
प्रतिपत्तव्यम् । अथ प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं तन्नामानि तत्संख्यां
चाह । ” (वृ. वृ. पृ. ११७)

१३६. 'अत्र जैमिनीयसूत्र (४ मिद-“सत्संप्रयोगे सति पुरुषे
न्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्” इति” वृ० वृ० पृ ११८/१ । “सत्स-
म्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वान्”
(मीमांसादर्शन १-१-४) इति प्र० मी० पृ. ३७ ।

मधिशेते । अनुमानमाह—आत्मनो बुद्धिजन्मेत्यनुमानं पुनर्लै-
ङ्गिकम्, आत्मा यदनुमिमीते स्वयं तदनुमानमित्यर्थः, अनुमानलै-
ङ्गिकयोः शब्दाभेदेऽपि 'अनुमीयत इत्यनुमानं लिङाज्जातं लैङ्गि-
कमिति व्युत्पत्तिभेदाद्भेदो ज्ञेयः, उभयशब्दकथनं तु बालावबोध-
नार्थमेव ॥ ७३ ॥

शाब्दं शाश्वतवेदोत्थ-मुपमानं प्रकीर्तितम् ।

प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्या-दप्रसिद्धस्य साधनम् ॥ ७४ ॥

व्याख्या—शाब्दमागमप्रमाणं शाश्वतवेदोत्थं 'शाश्वता'-
न्नित्याद्वेदाज्जातमागमप्रमाणमित्यर्थः, शाश्वतत्वं च वेदानाम-
पौरुषेयत्वादेव । उपमानमाह—यत् प्रसिद्धार्थस्य प्रतीतपदार्थस्य
साधर्म्यात् साम्यादप्रसिद्धस्य वस्तुनः साधनं तदुपमानं प्रमाणं,
प्रकीर्तितं कथितं, यथा—प्रसिद्धगोगवयस्वरूपो वनेचरोऽप्रसिद्ध-
गवयस्वरूपं नागरिकं ग्राह—'यथा गौर्गवयस्तथेति, 'यथा मोः
खुरककुदलाद्गूलसास्नादिमन्तं पदार्थं गामिति जानासि गवयोऽपि

१ शाब्दामे' घ. । २. बोधार्थं घ. । ३ तु कीं घ. । ४. 'द्ववस्तुसा'
घ. । ५. 'णं कीर्ति' घ. । ६. यथा गोस्तथा गवय इति यथा भेदः च ।

तयास्वरूपो ज्ञेयः,' इत्युपमानम् । अत्र सूत्रानुक्तावपि यत्तदावर्थ-
सम्बन्धार्थमध्याहार्यौ ॥ ७४ ॥

अर्थापत्तिमाह—

दृष्टार्थानुपपत्त्या तु, कस्याप्यर्थस्य कल्पना ।

क्रियते यद्वलेनासा—वर्थापत्तिरुदाहृता ॥ ७५ ॥

व्याख्या—असौ पुनरर्थापत्तिरुदाहृता—कथिता, अर्थापत्तिः
प्रमाणं प्रोक्तमित्यर्थः, *

यद्वलेन कस्याप्यदृष्टस्यार्थस्य कल्पना क्रियते—सङ्घटना
विधीयते, कया ? दृष्टार्थानुपपत्त्या, 'दृष्टः' परिचितः प्रत्यक्षलक्ष्यो
योऽर्थो देवदत्ते पीनत्वादितिस्तस्य 'अनुपपत्त्या' अवगमानतयाऽन्य-
थानुपपत्त्येत्यर्थः, यथा—'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' [रात्रावश्यं
भुङ्क्ते इत्यर्थः]—इत्यत्र दृष्टं पीनत्वं विना भोजनं दुर्घटम्, दिवा च न
भुङ्क्ते, अतो रात्राववश्यमदृष्टं भोजनं ज्ञापयतीत्यर्थापत्तिः
प्रमाणम् ॥ ७५ ॥

उक्तं च—

“यद्विर्भाव(वा)यिनाभूतो. गृहे(ऽ)भावोऽवधारितः ।

जीयतोऽतोऽनुमानं स्या—द्वर्थापत्तिरपि ध्रुवम् ॥ ”

+ इत्यधिकं ज. प्रतौ ।

१३७ “अत्रेदं सूत्रं—“अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोप-
पद्यते इत्यदृष्टार्थकल्पना ॥” इति, अत्र प्रमाणपञ्चकेन दृष्टः शब्देन श्रुतस्यार्थो
मिथो वैलक्षण्यज्ञापनार्थं पृथक्कृतोक्तो स्तः, शेषं तुल्यम्, इदमुक्तं भवति—

* अभावप्रमाणमाह—

प्रमाणपञ्चकं यत्र, वस्तुरूपे न जायते ।

* वस्तुसत्तावबोधार्थं, तत्राभावप्रमाणता ॥७६॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणषट्कविज्ञातोऽर्थो येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थापत्तिः, तत्र प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिर्यथा—अग्नेः प्रत्यक्षेणाष्णस्पर्शमुपलभ्य दाहकशक्तियोगोऽर्थोपलब्धः प्रकल्प्यते, न हि शक्तिरप्यक्षपरिच्छेदा नाप्यनुमानादिसमधिगम्या, प्रत्यक्षया शक्त्या सह कस्यचिदर्थस्य सम्बन्धासिद्धेः, अनुमानपूर्विकार्थापत्तिर्यथा—आदित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या देवदत्तस्थेव गत्यनुमाने, ततोऽनुमानाद्गमनशक्तियोगोऽर्थोपलब्धः प्रतीयते, उपमानपूर्विकार्थापत्तिर्यथा—गवयवद्गौरित्युक्तेरर्थाद्दाहदोहादिशक्तियोगरतस्य प्रतीयतेऽन्यथा गोत्वस्यैवायोगात्, शब्दपूर्विकार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरितीतरनामिका यथा—शब्दादर्थप्रतीतौ शब्दस्यार्थेन सम्बन्धासिद्धिः, अर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिर्यथा—उक्तप्रकारेण शब्दस्यार्थेन सम्बन्धसिद्धावर्थानित्यत्वसिद्धिः पौरुषेयत्वे शब्दस्य (अर्थेण सह) सम्बन्धयोगात्, अभावपूर्विकार्थापत्तिर्यथा—जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽदर्शनादर्थोद्बहिर्भावः । अत्र च चतसृभिरर्थापत्तिभिः शक्तिः साध्यते, पञ्चम्या नित्यता, षष्ठ्या गृहाद्बहिर्भूतो देवदत्त एव साध्यते इत्येवं षट्प्रकारार्थापत्तिः । अन्ये तु श्रुतार्थापत्तिमन्यथोदाहरन्ति—पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यश्रवणाद्वात्रिभोजनवाक्यप्रतीतिः श्रुतार्थापत्तिः ।

* वस्तुसत्ता घ. । * अयामा प्र. ।

व्याख्या—यत्र वस्तुरूपे अभावादौ पदार्थे प्रमाणपञ्चकं पूर्वोक्तं न प्रवर्तते न जायते तत्राभावप्रमाणता ज्ञेयेति सम्बन्धः ।
'किमर्थम्? इत्याह—वस्तुसत्तावबोधार्थं, 'वस्तुनो'ऽभावरूपस्य
गुणभूतलादेः, 'सत्ता' घटाद्यभावसद्भावः, तस्य 'अवबोधः'
प्रामाणिकपथावतारणं, 'तदर्थ' तद्धेतोरित्यर्थः । ननु—कथमभावस्य
प्रामाण्यं? प्रत्यक्षं तावद्'भूतलमेवेदं घटादि न भवती'त्यन्वयव्य-
तिरेकद्वारेण वस्तुपरिच्छिदंस्तदधिकं विषयमभावैकरूपं निराचष्टे
इति किं विषयमाश्रित्याभावप्रामाण्यं स्यात्? नैवं 'घटाभाव-
प्रतिबद्धभूतलग्रहणासिद्धेः, 'तदुक्तम्—

१३८ " न तावदिन्द्रियेणैषा, 'नास्ती'त्युत्पद्यते मतिः ।

भावांशेनैव संयोगो, योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ (६७)

गृहीत्या वस्तुसद्भावं, स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं 'नास्तिता'ज्ञानं, जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥ ' (६८)

इयं च षट्प्रकाराप्यर्थापत्तिर्नाव्यक्षमतीन्द्रियशक्त्याद्यर्थविषयवात्, अत एव
नानुमानमपि, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तस्य, ततः प्रमाणान्तरमेवार्थापत्तिः सिद्धा । ”
इति वृ. वृ. तो विज्ञेयम्, पृ. ११९ ।

१ किमित्याह ज । २ 'टाद्यभाव' घ. । ३ यदुक्तम् जं. ।

११८ "श्लोकवार्तिकम् ५. अभावपरिच्छेदे श्लो० १८" इति प्र०
मी० पृ. १५ । एतदन्तरं च वृत्तं न (६८) "श्लो० १७" इति तत्रैव ।

इति नास्तितान्नानग्रहणावसरे प्रामाण्यमेवाभावस्य केवलम् ।
 भावांश्च इन्द्रियसन्निकर्षजत्वेन पञ्चप्रमाणगोचरचरिष्णुतामनुभवं-
 न्नाचालगोपालाङ्गनामसिद्धं व्यवहारं प्रवर्तयति, अभावांश्चस्तुं
 प्रमाणपञ्चकविषयवद्भिर्भूतत्वात्केवलभूतलग्रहणाद्युपयोगित्वादभाव-
 प्रमाणव्यपदेशमश्रुत इति सिद्धमभावस्यापि युक्तियुक्ततया
 प्रामाण्यमिति ॥ ७६ ॥

उपसंहरन्नाह—

जैमनीयमतस्यापि, संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

एवमास्तिकवादानां, कृतं संक्षेपकीर्त्तनम् ॥७७॥

व्याख्या—अपि शब्दान्न केवलमपरदर्शनानां जैमनीयमेत-
 स्यापि अयं संक्षेपो निवेदितः कथितः । वक्तव्यस्य बाहुल्यात्^{१४८}
 टीकामात्रे सामस्त्यकथनायोगात् संक्षेप एव^१ प्रोक्तोऽस्ति । अयं
 सूत्रकृत्सम्मतं संक्षेपमुक्त्वा निगमनमाह—एवमिति, 'एव' मित्यम्,
 आस्तिकवादिनामिह परलोकगतिपुण्यपापास्तिक्यवादिनां बौद्ध-
 नैयायिकसांख्यजैनवैशेषिकजैमनीयानां संक्षेपकीर्त्तनं कृतं-
 संक्षेपेण वक्तव्यमभिहितमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

१४८. " वक्तव्यस्य बाहुल्यादस्योपसंक्षेपस्य समस्तस्य वक्तुमशक्यत्वात्संक्षेप
 एव प्रोक्तः । " इति बृ बृ पृ १३१११

+ 'व' कथितोऽस्ति जं ।

विशेषान्तरमाह--

नैयायिकमतादन्ये, भेदं वैशेषिकैः सह ।

न मन्यन्ते मते तेषां, पञ्चैवास्तिकवादिनः ॥७८॥

व्याख्या—अन्ये^१ आचार्या नैयायिकमताद्वैशेषिकैः

सह भेदं न मन्यन्ते—दर्शनाधिष्ठात्रेक^{१४०}देवतत्वात् पृथग्दर्शनं
नाभ्युपगच्छन्ति, तेषां मतापेक्षया आस्तिकवादिनः पञ्चैव ॥७८॥

१ 'न्ये' चाचार्या घ. । २. 'दै' जं. घ. प्र. ।

१४० " एकदेवतत्वेन तत्त्वानां मिथोऽन्तर्भवित्वात्पीयस एव भेदस्य
भावाच्च नैयायिकवैशेषिकाणां मिथो मतैक्यमेवेच्छन्तीत्यर्थः । " वृ० वृ० पृ. १२१ ।

" अत्र बृहद्बृत्तिः— " जैमिनीया वेपेण साहस्र्या इवैकदण्डास्त्रिदण्डा
धातुरक्तवाससो मृगचर्मोपवेशनाः कमण्डलुधराः मुण्डशिरसः संन्यासिप्रमृतयो
द्विजाः, तेषां* वेद एव गुरुर्न पुनरन्यो वक्ता गुरुः, त एव स्वयं [तद्य]
' संन्यस्तं संन्यस्तमिति भाषन्ते, यज्ञोपवीतं च प्रक्षाल्य त्रिजलं पिबन्ति । ते
द्विधा—एके याज्ञिकादयः पूर्वमीमांसावादिनः, अपरे तूत्तरमीमांसावादिनः।
तत्र पूर्वमीमांसावादिनः कुक्कर्मविवर्जिनो यजनादिपट्कर्मकारिणो ब्रह्मसूत्रिणो
गृहस्थाश्रमसंस्थिता शूद्रानादिवर्जका भवन्ति, ते च द्वेधा भाव्यः प्राभाकराश्च,

* " वेद एव गुरुस्तेषां, वक्ता कश्चित्परो न हि । ततः स्वयं ते संन्यस्तं
संन्यस्तमिति भाषिणः ॥ ६७ ॥ " (राजशे० पृ० स० पृ. ७)

षट्पञ्चप्रमाणप्ररूपिणः, ये तूत्तरमीमांसावादिनस्ते वेदान्तिनो ब्रह्माद्वैतमेव मन्यन्ते,
 ' सर्वमेतदिदं ब्रह्म ' इति भाषन्ते, प्रमाणं च यथा तथा वदन्ति, एक एवात्मा
 सर्वशरीरूपलभ्यते इति जल्पन्ति—“ एक एव हि भूतत्मा भूते भूते व्यव-
 स्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ ” इति वचनात्,
 “ पुरुष एवेदं मि सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ” इति वचनाच्च, आत्मन्येव
 लयं मुक्तिमाचक्षते, न त्वपरां कामपि मुक्तिं मन्यन्ते, ते च द्विजा एव भग-
 वन्नामधेयाश्चतुर्धाभिधीयन्ते—कुटीचरबह्दकहंसपरमहंसमेवात्, तत्र त्रिदण्डी
 सशिखो ब्रह्मसूत्री गृह्यागी यजमानपरिग्रही सकृत्पुत्रगृहेऽश्वन् कुट्यां निवसन्
 कुटीचर उच्यते, कुटीचरतुल्यवेपो विप्रगेहनैरास्यभिक्षाशनो विष्णुजापपरो नदी-
 नीरस्नायी बह्दकः कथ्यते, ब्रह्मसूत्रशिखाम्यां रहितः कषायाम्बरदण्डधारी
 ग्रामे चैकरात्रं नगरे च त्रिरात्रं निवसन् विधूमेषु विगताग्निषु विप्रगेहेषु भिक्षां
 भुञ्जानस्तपःशोषितविग्रहो देशेषु भ्रमन् हंसः समुच्यते, हंस एवोपनिषद्भक्तु-
 र्वर्ण्यगेहभोजी स्वेच्छ्यादण्डधार ईशानीं दिशं गच्छन् शक्तिहीनत्रायामनशनप्राही
 वेदान्तैकध्यायी परमहंसः समाख्यायते, एतेषु चतुर्षु परः परोऽधिकः, एते च
 चत्वारोऽपि केवलब्रह्माद्वैतवादसाधनैकव्यसनिनः शब्दार्थयोर्निरासायानेका
 युक्तीः स्फोरयन्ते।ऽनिर्वाच्यतत्त्वे यथा व्यवतिष्ठन्ते तथा खण्डनतर्कादभियुक्तै-
 रवसेयम्, नात्र तन्मतं वक्ष्यते । इह तु सामान्येन शास्त्रकारः पूर्वमीमांसा-

+ “ कुटीचरो मगधवासी यजमानपरिग्रही । बह्दको नदीतीरे स्नातो नैरस्य-
 भैक्ष्यभुक् ॥ ७४ ॥ (राजसे० प० सं० पृ. ७)

दर्शनानां च पदसंख्या जगति प्रसिद्धा, सा संख्या कथं फलवती ? इत्याह—

पष्ठदर्शनसंख्या तु, पूर्यते तन्मते किल ।

लोकायतमतक्षेपात्, कथ्यते तेन तन्मतम् ॥७९॥

व्याख्या—ये नैयायिकवैशेषिकयोरेकरूपत्वेनामेदं मन्यमाना दर्शनपञ्चकमेवाचक्षते तन्मते पष्ठदर्शनसंख्या लोकायतमतक्षेपात् पूर्यते, 'तुः' पुनरर्थे, किलेति परमाप्ताम्नायते, तेन कारणेन तन्मतं चार्वाकमतं कथ्यते, तत्स्वरूपमुच्यते इति ॥७९॥

मादिमतमेव विभजिपुरेवमाह " (पृ. ११५)

" अनधिगतार्थाधिगन्तुं प्रमाणं, पूर्वं पूर्वं प्रमागमुत्तरं तु फलं, सामान्य-
वैशेषिकनकं वस्तु प्रमागमोचरम्, नित्यपरोक्षं ज्ञानं हि भाट्टप्रमाकरमतयोरर्थ-
गकटघाल्यसंवेदनाख्यफलानुमेयम्, वेदोऽपौरुषेयः, वेदोक्ता हिंसा घर्माय,
पद्मो नित्यः, सर्वज्ञो नास्ति, अविद्याऽपरनाममायावशा प्रतिभासमानः सर्वः
पपक्षोऽपरमार्थिकः, परब्रह्मैव परमार्थसत् । " (पृ. १२१।१)

तथा च—“ प्रपञ्चमिथ्या कठवल्लिका च, ख्यातं जने मागवतं
राणम् । इत्यादिशास्त्राणि बहूनि तेषां, तत्सम्प्रदायस्तु कृशोऽत्र लोके
८३ ॥ ” इति राजशे० प० द० स० पृ. ८ ।

१४१
तदेवाह—

लोकायता वदन्त्येवं, नास्ति देवो न निर्वृतिः ।
धर्माधर्मौ न विद्येते, न फलं पुण्यपापयोः ॥७०॥

व्याख्या—लोकायता नास्तिका एवममुना प्रकारेण
वदन्ति, कथम् ? इत्याह—देवः सर्वज्ञादिर्नास्ति, निर्वृत्तिर्मोक्षो

१४१ “ प्रथमं नास्तिकस्वरूपमुच्यते—कापालिका भस्मोद्धूलनपरा
योगिनो ब्राह्मणाद्यन्यजान्ता केचन नास्तिका भवन्ति, ते च जीवपुण्यपापादिकं
न मन्यन्ते, चतुर्भूतात्मकं जगदाचक्षते, ‘केचित्तु चार्वाकैकदेशीया आकाशं
पञ्चमं भूतमभिमन्यमानाः पञ्चभूतात्मकं जगदिति निगदन्ति, तन्मते भूतेभ्यो
मदशक्तिवच्चैतन्यमुत्पद्यते, जलबुद्बुदवज्जीवाः, चैतन्यविशिष्टः कयः पुरुष
इति, ते च मद्यमांसे भुञ्जते मात्राद्यगम्यगमनमपि कुर्वते, वर्षे वर्षे कस्मि-
न्नपि दिवसे सर्वे संभूय यथानामनिर्गमं स्त्रीभिरभिरमन्ते, धर्मं कामाद्यपरं न
मन्वते, तन्नामानि चार्वाका लोकायता इत्यादीनि, ‘गल चर्व अदने’ चर्वन्ति
भक्षयन्ति तत्त्वतो न मन्यन्ते पुण्यपापादिकं परोक्षं वस्तुजातमिति चार्वाकाः,
“मयाकश्यामाक” इत्यादिसिद्धहैमोणादिदण्डकेन शब्दनिपातनम्, लोकाः—
निर्विचाराः सामान्यलोकास्तद्वदाचरन्ति स्मेति लोकायता लोकायतिका इत्यादि,
बृहस्पतिप्रणीतमतत्वेन बार्हस्पत्याश्चेति, अथ तन्मतमेवाह । ” वृ० वृ०

नास्ति, अन्यच्च न विद्येते, कौ ? धर्माधर्मौ, 'धर्मश्च' 'अधर्मश्चेति
द्वन्द्वः, पुण्यपापे सर्वथा न स्त इत्यर्थः । पुण्यपापयोर्धर्माधर्मयोः
फलं स्वर्गनरकादिरूपं नेति नास्ति, तदपि पुण्यपापयोरभावे
कौतस्यं तत्फलम् ? इत्यर्थः ॥ ८० ॥

१४३

तज्ज्ञात्वास्तमेव सौल्लण्ठं दर्शयन्नाह, तथा च तन्मतम् --
“ एतावानेव लोकोऽयं, यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे ! वृकपदं पश्य, यद्वदन्ति बहुश्रुताः ॥ ८१ ॥ ”

व्याख्या—तथा चेत्युपदर्शने, तन्मतं प्रस्तावान्नास्तिफलं,
कथम् ? इत्याह—अयं लोकः संसारः, एतावानेव एतावन्मात्र
एव, यावान् यावन्मात्र, इन्द्रियगोचरः इन्द्रिय स्पर्शनरसनघ्राण-
चक्षुःश्रोत्रमेदात् पञ्चविधम्, तस्य 'गोचरो' विषयः, पञ्चेन्द्रिय-
व्यक्तीकृतमेव वस्तुवस्ति नापरं 'किञ्चन, अत्र 'लोक'ग्रहणाल्लोकस्य-
पदार्थसार्थसङ्ग्रहः । यच्चापरे पुण्यपापसाध्यं स्वर्गनरकाद्याहुस्तद-
प्रमाणं, प्रत्यक्षाभावादेव, 'अप्रत्यक्षमप्यस्ती'ति चेत् शशशृङ्गवन्द्या-

१४२. “ धर्माधर्मयोरभावे कुतस्यं तत्फलम् ? इत्यर्थः ” इति

वृ० वृ० पृ० १२२/१ ।

१४३. “ सौल्लण्ठं यथा ते स्वशाले प्रोचिरे तथैव दर्शयन्नाह ”

इति वृ० वृ० पृ० १२२/१ ।

१. किञ्चित् । अत्र ध. ।

स्तनन्धयादीनामपि भावोऽस्तु, तथा 'हि-स्पर्शनेन्द्रियेण तावदे-
 मृदुकठोरशीतोष्णस्निग्धरूक्षादिभावा उपलभ्यन्ते, रसनेन्द्रियेण
 तिक्तकटुकषायाम्लमधुरास्वादालेह्यभू(म)स्यपेयादयो वेद्यन्ते, घ्रा-
 णेन्द्रियेण मृगमदमलयजघनसारारगरूपमृतिमुरभिवस्तुपरिमलोद्गार-
 परम्पराः परिचीयन्ते, चक्षुरिन्द्रियेण भूभूधरपुरमाकारघट-
 पटस्तम्भकुम्भान्मोरुहादिमनुष्यपशुभ्रूषापदादिस्थावरजङ्गमपदार्थसार्था
 अनुभूयन्ते, श्रोत्रेन्द्रियेण तु* प्रतिष्ट(ष्ठ)गायकपथपथिक-
 मथ्यमानतालमानमूर्च्छना प्रेङ्खोलनाखेलन्मधुरध्वनय आकर्ष्यन्ते,
 इति पञ्चमकारमत्यक्षदृष्टमेव वस्तुतत्त्वं प्रमाणपदवीमवगाहते, शेष-
 प्रमाणानामनुभावाभावादेव निरस्तत्वात्. गगनकुसुमवत् । ये
 चास्पृष्टमनास्वादितमनाघ्रातमदृष्टमश्रुतमप्याद्रियमाणाः स्वर्गमो-
 क्षादिमुखपिपासांनुबन्धबद्धचेतोवृत्तयो दुश्चरतरतपश्चरणादिकष्ट-
 पिष्टिकया स्वजन्म क्षपयन्ति तन्महासाहसं तेषामिति । किं
 चाप्रत्यक्षमप्यऽस्ति तथा 'भ्युपगम्यते' चेज्जगदनुपद्रुतमेव स्यात्-
 दरिद्रो हि 'सुवर्णराशिर्मेऽस्ती'त्यनुध्याय हेर्ल्यैव दौस्थ्यं दलयेत्,
 दासोऽपि स्वचेतसि स्वामितामवलम्ब्य स्वस्य किङ्करतां निराकुर्या-

* तु गीततालमानं च । तु प्रथिंज. ।

१ 'या चेदभ्युप' ॥ ।

२ 'ते रुज्जगद' घ. ।

दिति न कोऽपि स्वानभिमतमाहिन्यमश्नुवीत, एवं न कस्यचित्
सेव्यसेवकभावो दरिद्रिधनिभावो वा स्यात्, तथा च जगद्व्यवस्था-
क्षोपप्रसङ्ग इति सुस्थितमिन्द्रियगोचर एव प्रमाणम् । ये चानुमाना-
गमादिप्रामाण्यमनुमन्वानाः पुण्यपापव्यापमाप्यस्वर्गनरकादिमु-
खामुखं व्यवस्थापयन्तो वाचाटा न विरमन्ति तान् प्रति दृष्टान्त-
माह-भद्रे ! वृकपदं पश्येति, यथा हि कश्चित्पुरुषो वृकपददर्शन-

१४४ “ अत्रायं संप्रदायः—कश्चित्पुरुषो नास्तिकमतवासनावासितान्तः-
करणो निजां जायामास्तिकमतनिबद्धमतिं स्वशालोक्तयुक्तिभिरभियुक्तः प्रत्यहं
प्रतिबोधयति, सा तु यदा न प्रतिबुध्यते तदा स ‘इयमनेनोपायेन प्रतिभोस्यत’
इति स्वचेतसि विचिन्त्य निशायाः पश्चिमे यामे तथा समं नगरान्निर्गम्य तां
प्रत्यवादीत्—‘प्रिये ! य इमे नगरवासिनो नराः परोक्षविषयेऽनुमानादिप्रामा-
ण्यमाचक्षाणां लोकेन च बहुश्रुततया व्यवह्रियमाणा विद्यन्ते पश्य तेषां चारु-
विचारणायां चातुर्यमिति, ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुष्पथं यावन्मन्यतरप्रसू-
मरसनरीरणसमीभूतपांशुप्रकरे राजमार्गे द्वयोरपि स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशिर्नामध्य-
माङ्गुष्ठित्रयं मीलयित्वा स्वशरीरस्योभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि
प्रचक्रे, ततः प्रातस्तानि पदानि निरोक्ष्यास्तोको लोको राजमार्गेऽमिलत्, बहु-
श्रुता अपि ! तत्रागता जनान्प्रत्यवोचन्त—‘भो भो वृकपदानामन्ययानु-
पया नूनं निशि वृकः कम्बुन वनतोऽत्रागच्छत्’ इत्यादि, ततः स तांस्तया
नापमानाजिरीस्य निजां मायाम् जजल्प—‘हे ‘भद्रे’ प्रिये वृकपदं, अत्र जात-

समुत्पन्नकुतूहलां दयितां मन्यतरप्रसमरसमीरणसमीकृतपांशु-
प्रकरे स्वकराङ्गुलिन्यासेन वृकपदाकारतां विधाय प्राह—‘ हे मद्रे !
वृकपदं पश्य,’ कोऽर्थः ? यथा तस्या अविदितपरमार्थाया मुग्धाया
विदग्धो बल्लभो वृकचरणनिरीक्षणाग्रहं कराङ्गुलिन्यासमात्रेण
प्रलोभ्य पूरितवानेवमप्यपि धार्मिकच्छमधूर्ताः परवञ्चनप्रवणा य-
त्किञ्चिदनुमानागमादिदार्ढ्यमादर्श्य व्यर्थं मुग्धजनान् स्वर्गादि-
प्राप्तिलभ्यभोगाभोगप्रलोभनया भक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यहेयोपादे-
यादिसङ्कटे पातयन्ति, मुग्धधार्मिकध्यान्ध्यं चोत्पादयन्ति । एवमे-
वार्थं प्रमाणकोटिमधिरोपयन्तश्च ‘यद्बहुश्रुताः परमार्थवेदिनो
वदन्ति वक्ष्यमाणपद्येनेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

“पिब खाद च जातशोभने! यदतीतं वरगात्रि ! तन्न ते ।
न हि भीरु ! गतं निवर्त्तते, समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ”

॥ ८२ ॥

व्याख्या—हे^१ जातशोभने ! भावप्रधानत्वाभिर्देशानां जातं

वेकवचनं, ‘पश्य’ निरीक्षस्व, किं तदित्याह—यद्वृकपदं वदन्ति जल्पन्त्यबहु-
श्रुता लोकरूढ्या बहुश्रुता अप्येते परमार्थमज्ञात्वा भाषमाणा अबहुश्रुता एवे-
त्यर्थः । ” इत्यादि वृ० वृ० पृ० १२३।१।)

१. च चारुलोचने ! यद् घ ।

२. हे चारुलोचने ! चारुणि । मनोज्ञे लोचने यस्या तस्या

सम्बोधनम्, पिब घ ।

शोभनत्वं—वदननयनादिवङ्गत्वं यस्याः सेति तत्संबोधनम्,
 पिव पेयापेयव्यवस्थायैसंस्थुल्येन मदिरादेः पानं कुरु, न केवलं
 पिव, खाद च भक्ष्याभक्ष्यनिरपेक्षतया मांसादिकं भक्षय, यद्वा
 'पिवे'ति अधरादिपानं कुरु, 'खादे'ति भोगानुपभुङ्क्वेति
 काम्युपदेशः, स्वयौवनं सफलीकुर्वत्यर्थः। अथ 'सुलभमेव पुण्या-
 नुभावाद्भवान्तरेऽपि शोभनत्वमि'ति परोक्तमाशङ्क्याह—यदतीतं
 चरगात्रि ! तन्न ते, हे 'चरगात्रि !' प्रधानाङ्गि ! यत् 'अतीतम्'
 अतिक्रान्तं यौवनादि तत् 'ते' तव भूयो न, किन्तु जराजीर्णत्व-
 मेव भविष्यतीत्यर्थः। 'जातशोभने' 'चरगात्री'ति संबोधनयोः
 समानार्थयोरप्यादरानुरागातिरेकान्न पौनरुक्त्यदोषः, यदुक्तम्—

“ अनुयासादरयोस्ताभृशार्थ-विनियोगहेत्वसूपासु ।

ईपत्संभ्रमविस्मयगणना-स्मरणेष्वपुनरुक्तम् ॥” (६९)

ननु 'स्वेच्छाऽविच्छिन्नखादने पाने दुस्तरा परलोके कष्ट-
 परम्परा सुलभं च सति सुकृतसञ्चये भवान्तरेऽपि यौवनादिकमि'ति
 पराशङ्कां दूषयन्नाह—न हि भीरु ! गतं निवर्त्तते, हे भीरु ! परो-
 क्तमात्रेण नरकादिप्राप्य दुःखमयाकुले ! 'गतम्' इह भवातिक्रान्तं
 सुखयौवनादि 'न निवर्त्तते' परलोके न ढौकते, परलोकमुखा-
 कांसया तपश्चरणादिकष्टक्रियामिरिहत्य सुखोपेक्षा व्यर्थेत्यर्थः।
 अथ 'जन्यजनकसम्बन्धसद्भावादमुना कायेन परलोकेऽपि सहेतुकं

सुखदुःखादि वेदितव्यमवश्यमेवेति चेदाह—समुदयमात्रमिदं कलेवरम्, इदं 'कलेवरं' शरीरं समुदयमात्रं 'समुदयो' मेलो वक्ष्यमाणचतुर्भूतानां संयोगस्तन्मात्रं, 'मात्र' शब्दोऽवधारणे, भूतचतुष्टयसम्बन्ध एव कायो न च पूर्वमवादिसंबद्धशुभाशुभ-कर्मविपाकवेद्यसुखदुःखानुबन्धसव्यपेक्ष इत्यर्थः, संयोगाच्च तद्विशिखरावलीलीनशङ्कुनिगणवत् क्षणविनश्वरास्तस्मात् परलोकान-पेक्षतया यथेच्छं पिब स्वाद चेति वृत्तार्थः ॥ ८२ ॥
चैतन्यमाह—

किञ्च पृथ्वी जलं तेजो, वायुर्भूतचतुष्टयम् ।

चैतन्यभूमिरेतेषां, मानं त्वक्षजमेव हि ॥ ८३ ॥

व्याख्या—किञ्च इत्युद्दर्शने, पृथ्वी^१ भूमिः, जलमापः, तेजो वह्निः, वायुः पवनः, इति भूतचतुष्टयं तेषां—चार्वाकाणां चैतन्यभूमिः—चेतनोत्पत्तिकारणम्, चत्वार्यपि भूतानि सम्भूय सपिण्डं चैतन्यं जनयन्तीत्यर्थः॥ तु पुनर्मानं प्रमाणं हि निश्चित-मक्षजमेव—प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

ननु भूतचतुष्टयसंयोगजदेहे चैतन्योत्पत्तिः कथं प्रतीयताम् ? इत्याशङ्क्याह—

पृथ्व्यादिभूतसंहत्यां, तथा देहादिसम्भवः ।

मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो, यद्वत् तद्वत् स्थिताऽऽत्मता ॥ ८४ ॥

१. 'थ्वी जलं तेजो वायुः—भूमि—जल—वह्नि—पवनाः इति भूतं घ. ।

व्याख्या—पृथिव्यादीनि पृथिव्यप्तेजोवायुरूपाणि यानि
भूतानि तेषां संहत्यां मेळे संयोगे सति, तथेत्युपदर्शने, देहादि-
सम्भवः, आदिशब्दादितरे भूभूधरादिपदार्था अपि भूतचतुष्टय-
संयोगजा एव ज्ञेयाः । दृष्टान्तमाह—यद्वत् येन प्रकारेण सुराङ्गोभ्यो
शब्दधातव्यादिभ्यो मद्याङ्गोभ्यो नदशक्तिरुन्मादकत्वं भवति तद्वत्
तथाभूतचतुष्टयसम्यन्यात् शरीरे आत्मता स्थिता, सचेतनत्वं
जातमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

१४५

इति स्थिते यदुपदेशपूर्वकगुणसंहारमाह—

तस्माद् दृष्टपरित्यागा—दृष्टे च प्रवर्त्तनम् ।

लोकस्य तद्विमूढत्वं, चार्वाकाः प्रतिपेदिरे ॥८५॥

व्याख्या—तस्मादिति, पूर्वोक्तानुस्मरणपूर्व तस्मात्' ततः
कारणाद् दृष्टपरित्यागात् 'दृष्टं' पेयापेयखाद्यावाद्यगम्याग-
म्यादिरूपं मत्पक्षानुमाव्यं यत् सुखं तस्य परित्यागात्, 'अदृष्टे'
तपश्चरणादिकृत्क्रियासाध्ये परलोकसुखादौ, 'प्रवर्त्तनं' मवृत्तिः,
चः समुच्चये, यत्तदोर्नयत्यात् पूर्वार्द्धे यत्सम्बन्धो ज्ञेयः, तल्लोकस्य
'विमूढत्वम्' अज्ञानत्वं चार्वाका लोकायतनाः 'प्रतिपेदिरे' मपन्नाः ।

१४५. "एवं स्थिते यद्योपदिशन्ति तथा दर्शयन्माह"—इति
च० घृ० ४ १२४ ।

१. 'गाद्, यददृष्टे प्र' घ. । २. प्रतिप' घ. ।

मूढलोका हि 'विप्रतारकवचनोपन्यासत्रासितज्ञानाः सांसारिकं
सुखं परित्यज्य व्यर्थं स्वर्गमोक्षपिपासया' तपोजपध्यानहोमादि-
भिरिहत्यसुखं हस्तगतमुपेक्षन्त इति ॥ ८५ ॥

१४६

साध्याऽऽवृत्तिनिवृत्तिभ्यां, या प्रीतिर्जायते जने ।

निरर्था सा मता तेषां, सा चाकाशात्परा न हि ॥ ८६ ॥

व्याख्या—'साध्य'स्य मनीषितस्य कस्यचिद्वस्तुन 'आवृत्तिः'
प्राप्तिः कस्यचिद्वस्तुनोऽनभीष्टस्य 'निवृत्ति' रभावस्ताभ्यां जने
लोके या प्रीतिर्जायते उत्पद्यते सा तेषां चार्वाकाणां 'निरर्थ(र्था)
[का] निरभिप्राया शून्या मता अभीष्टा, परभवार्जितपुण्यपाप-
साध्यं सुखदुःखादिकं सर्वथा न विद्यत इत्यर्थः । सा* च प्रीति-
राकाशाद् गगनात् परा न हि, यथाकाशं शून्यं तथैवापि प्रीति-
रभावरूपेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

१४६ अत्र "अथ ये शान्तरसपूरितस्वान्ता निरुपमं शमसुखं
वर्णयन्ति तानुद्दिश्य यच्चारवाका ब्रुवते तदाह"—इत्युक्तरणिका बृ० बृ०
७. १२५/१ ।

÷ 'पां. धर्मः कामात् परो न हि ॥ घ. एवमेव बृ० बृ० ।

× सा च प्रीतिराकाशवत् शून्या, यस्मात् कारणात् धर्मः
कामादपरः कोऽपि नास्ति, काम एव तत्त्वार्थ इत्यर्थः ॥ उपसंह-
रन्नाह घ. ।

विद्या • टीका श्लो० ८७]

उपसंहरन्नाह—

लोकायतमतेऽप्येवं, संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

अभिधेयतात्पर्यार्थः, पर्यालोच्यः सुबुद्धिभिः ॥८७॥

व्याख्या—एवममुना प्रकारेण लोकायतमतेऽपि अयं संक्षेपो निवेदितः, 'अपि' समुच्चये, न केवलपरमतेषु संक्षेपे एकतो लोकायतमतेऽपि । अथ सर्वदर्शनसम्मतसंग्रहे परस्परं कल्पितानल्पविकल्पजल्परूपे प्ररूपिते किंकर्तव्यमूढानां प्राणिनां यत्कर्तव्योपदेशमाह—'अभिधेये'ति, सुबुद्धिभिः पण्डितैरभिधेयतात्पर्यार्थः पर्यालोच्यः, 'अभिधेयं' कथनीयं मुक्त्यद्गतया प्रतिपाद्यं यद्दर्शनस्वरूपं तस्य 'तात्पर्यार्थः' सारांशो विचारणीयः 'सुबुद्धिमि'रिति श्रुत्वा पक्षपातरहिता बुद्धिर्येषामिति, न तु कदाग्रहग्रहितैः, यदुक्तम्—

"आग्रही बत निनीपति युक्ति, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा । पक्षपातरहितस्य तु युक्ति-यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥" (७०) इति ।

दर्शनानां पर्यन्तैरुसारूप्येऽपि पृथक्पृथक्पदेष्वप्याद्विमविसम्भवे विमूढस्य प्राणिनः सर्वस्य पृथग्वया दुर्लभं स्वर्गापवर्गसाधकत्वमतो विमर्शनीयस्तात्त्विकोऽर्थः, यथा च विचारितं चिरन्तनैः—

"थोतव्यः सौगतो धर्मः, कर्तव्यः पुनरादृतः ।

पेद्विको व्ययदत्तव्यो, ध्यानव्यः परमः शिवः ॥" (७१)

इत्यादि विमृश्य श्रेयस्करं रहस्यमभ्युपगन्तव्यं कुशलमतिमिरिति पर्यन्त-
श्लोकार्थः॥ तत्समाप्तौ समाप्ता चेयं श्रीषड्दर्शनसमुच्चयसूत्रटीका ॥८७॥

श्रीरुद्रपल्लीगणेश गणेशः, श्रीचन्द्रसूरिगुणराशिरासीत् ।
तद्वन्धुरिन्दुप्रमकीर्तिभूरि-जीयाचिरं श्रीविमलेन्द्रसूरिः ॥ १ ॥

नन्दन्तु श्रीगुरवः, श्रीगुणशेखरमुनीश्वरास्तदनु ।
श्रीसङ्घतिलकसूरि-स्तत्पट्टे जयतु चिरमधुना ॥ २ ॥

तत्पदपयोजभृद्गो, विद्यातिलको-मुनिनजस्मृतये ।
षड्दर्शनीयसूत्रे, चक्रे विवृतिं समासेन ॥ ३ ॥

तदनुचितमौच्यत्यत्र, प्रमादतो मन्दमतिविमर्शाच्च ।
हृदय विधाय मधुरं, तत् सुजनाः शोधयन्तु मयि ॥ ४ ॥

वैक्रमेऽन्दे युगमनन्द-विश्वदेवप्रमाणिते ।
आदित्यवर्द्धनपुरे, शास्त्रमेतत् समर्थितम् ॥ ५ ॥

खेलतोऽमू राजहंसौ, यावद्विश्वसरस्तटे ।

तावद्बुधैर्वाच्यमान, पुस्तक नन्दतादिदम् ॥ ६ ॥
सप्ताशीतिश्लोकसूत्र टीकामानं विनिश्चितम् ।

सहस्रमेकं द्विशती, द्वापंचाशदनुष्टुभाम् ॥ ७ ॥
अंकतोऽपि ग्रंथाग्र० १२५२ । छ । छ । छ ॥

इतिश्रीयाकिनीमहत्तराधर्मसूनुभवविच्छाङ्गसुप्रसिद्धश्रीमज्जेनशा-
सनाम्बरतलमिहोरायमाणाचार्यश्रीहरिभद्रसूरिसंहृद्यं श्रीषड्दर्शनसमु-
च्चयसूत्रं श्रीरुद्रपल्लोगणेशश्रीसङ्घतिलकसूरिशेखरपट्टप्रद्योतनाचा-
र्यपुङ्गवश्रीविद्यातिलकापरनामश्रीसोमतिलकसूरिवरविनिर्मिता ध्या-
र्या च परित्यज्यमाता ।

प्राचीनोऽज्ञातकर्तृको लघुषड्दर्शनसमुच्चयः ।

जैनं नैयायिकं बौद्धं, काणादं जैननीयकम् ।
साहचर्य पड्दर्शनीयं, [च] नास्तिक्षीयं तु सप्तमम् ॥१॥

जैनदर्शने अर्हन् देवता,
जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमाश्रयसंवरौ ।
घन्धो विनिर्जरा मोक्षो, नय तत्त्वानि तन्मते ॥

प्रत्यक्षं परोक्षं चेति प्रमाणद्वयम्, नित्यानित्याद्यनेकान्तवादः, सम्यग्दर्शन-
ज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः, सकलकर्मक्षये नियज्ञानानन्दमयश्च मोक्षः ।

नैयायिकाः पाशुपता जटाघरविशेषाः । तेषां दर्शने ईश्वरो देवता,
प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयववर्तकनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभा-
सच्छलजातिनिग्रहस्थानानि षोडश तत्त्वानि, प्रत्यक्षमनुमानमुपमानमागम-
श्चेति चत्वारि प्रमाणानि, नित्यानित्यैकान्तवादः, आत्मादिप्रमेयतत्त्वं, ज्ञानं
मोक्षमार्गः, षड्विंशत्याणि, षड् विषयाः षड् बुद्ध्यः सुखं दुःखं शरीरं चेत्येक-
विंशति (ति)प्रतिभेदभिन्नस्य दुःखस्यात्यन्तोच्छेदश्च मोक्षः ।

बौद्धा रक्तपटा भिक्षुकाः । तेषां दर्शने बुद्धो देवता, दुःखसमुदय-
मार्गनिरोधरूपाणि आर्यसत्यसंज्ञानि चत्वारि तत्त्वानि, प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे
प्रमाणे, क्षणिकैकान्तवादः, सर्वक्षणीकसर्वनैरास(त्म्य)वासना मोक्षमार्गः, [स]
वासन(ना)क्लेश(स)मुच्छेदे प्रदीपत्येव ज्ञानसन्तानस्योच्छेदश्च मोक्षः ।

कणादस्य चाचार्यस्येदं काणादं जटाघरविशेषवैशिष्ट्यदर्शनम् । तत्र
ईश्वरो देवता, द्रव्यगुणकर्ममामान्यविशेषमववायाख्यानि षट् तत्त्वानि,

प्रत्यक्षमनुमानमागमश्चेति प्रमाणत्रयम्, नित्यानित्यैकान्तवादः, आत्मनः श्रवणमनननिद(दि)ध्यासनसाक्षात्कारो मोक्षमार्गः, बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काररूपाणां नवानां विशेषगुणानामात्यन्तोच्छेदः मोक्षः ।

जैमनीयं भृद्दर्शनम् । तत्र सर्वज्ञो देवता नास्ति किन्तु नित्यवेदवाक्येभ्य एव तत्त्वनिश्चयः, प्रत्यक्षमनुमानमुपमानमागमोऽर्थापत्तिरभावश्चेति षट् प्रमाणानि, नित्याद्य(द्वै)नेकान्तवादः, वेदविहितानुष्ठानं मोक्षमार्गः, नित्यनिरतिशयसुखाविर्भावश्च मोक्षः ।

साङ्ख्यचदर्शनं मरीचिदर्शनम् । तत्र केषाञ्चित् कपिल एव (देवता), पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि, तथा हि—आत्मा प्रकृतिर्महानहङ्कारः, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाख्यानि पञ्च तन्मात्राणि ९, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि पञ्च भूतानि १४, एकादश चेन्द्रियाणि, तत्र घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि षड् बुद्धीन्द्रियाणि २०, पायूपस्थवचःपाणिपादाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि २५, प्रत्यक्षमनुमानमागमश्चेति प्रमाणत्रयम्, नित्यैकान्तवादः, पञ्चविंगतितत्त्वज्ञानं मोक्षमार्गः, प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनाद् निवृत्तायां प्रकृतौ पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मोक्षः ।

नास्तिका कापील(पालि)काः । तेषां दर्शने नास्ति सर्वज्ञः, न जीवः, न धर्माधर्मौ, न च तत्फलम्, न परलोकः, न मोक्षः, तथा च तन्मतम्—

एतावानेव लोकोऽयं, यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे ! वृक्षपदं पश्य, यद्वदन्ति बहुश्रुताः ॥

पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वार्येव भूतानि, प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम्, पृथिव्यादिभूतसङ्घात एव शरीरम्, मद्याङ्गेषु मदशक्तिरिव चैतन्यं तत्र जायते ।

एते च नैयायिकादिप्रवादा अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि स्वाभिप्रेतनित्य-
त्वादि धर्माविधारणात् शेषधर्मतिरस्कारेण प्रवर्तमाना दुर्ण्या उच्यन्ते, यथा—
'नित्य एव शब्दः' इत्यादि । दुर्णयबलप्रभावितसत्ताका हि खल्वेते प्रवादाः,
तथा हि—नैगमनयदर्शनानुसारिणो नैयायिकवैशेषिकौ, सट्प्रहनयानुसारिणः
सर्वेऽपि मीमांसि(स)कविशेषा अद्वैतवादाः साङ्ख्यदर्शनं च, व्यवहारनयानु-
सारिणः प्रायश्चार्वाका नास्तिकाः, ऋजुसूत्रनयानुसारिणो बौद्धाः, शब्दादिनया-
बलम्बिनो वैयाकरणादयः । त एव च प्रवादा अनन्तधर्मात्मके[पु] वस्तुनि
स्वाभिप्रेतनित्यत्वादिधर्मसमर्थनाप्रवणाः शेषधर्मस्वीकारतिरस्कारपरिहारेण प्रवर्त-
माना नया उच्यन्ते, यथा 'अनित्यः शब्दः' इत्यादि । परस्परसापेक्षं सर्वनयमयं तु
जिनमतम्, यथा 'स्यादनित्यः शब्दः' इत्यादि । अत एवोच्यते—

परस्परापेक्षसर्वनयनिर्मितमार्हतम् ।

मतं प्रमाणं स्याद्वादश्रेयं श्रेयार्थिभिर्बुधैः॥१

इति लघुपद्मदर्शनसमुच्चयः समाप्तः ।

अथैवं पद्मदर्शनद्विकसमाप्तौ पूज्यश्रीतपोगणनायकशासनदिवाकराग-
मप्रहसुरिपुरन्दरश्रीमद्विजयप्रेमसूरीशमृविहितपटालङ्काराचार्यमवर-
विजयजन्मसूरीश्वरैः सपाठान्तरटिप्पणकसंशोधनैर्विशदीकृतम-
तीवप्रयाससाध्यमेतदखिलग्रन्थस्य संपादनमपि समाप्तिमगात् ।
इति श्रुतं भवतु श्रीसंघस्य । श्रीवीरात्सं० २४७५, थावण-
शुक्ला ११, गुरुवासरः, पुण्यस्य लक्ष्मीन्देशानोपाश्रयः ।

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
०ष्टु	०ष्टु	६	१
०काण्ठेषिधि	०काण्ठेषिधि	"	५
०त्काश्यप	०त्काश्यप	७	२०
मुमुजरत्नरयः	मुजरत्नसूरया	१२	२१
०मानतोपपत्तिमिन्नराऽ	०मानतोपपत्तिमिन्नराऽ	१८	१३
अन्यो	अन्यो	२७	१२
अन्यो पु.	अन्यो जं	"	२०
नानुमानं	नामानुमानं	३५	५
०माह ^१	०माह ^१	३७	१६
नक्षत्रां	उत्कर्षां	४१	१२
चेत्, नाजर०	चेत्, मायर०	५०	४
युद्धरा.घा.यं १४	युद्धरा.घा.यं.	५९	१६
०लिङ्गमिति ^{१८}	०लिङ्गमिति ^{१७}	६४	४
संज्ञायते	संज्ञायते	६६	१
यका	यका	८८	१०
०रिषतत्त्यादि	०रिषतत्त्यादि	९०	२
+ यका	* यका	९४	१३
०यन्तश्च " (तत्त्वा०	०यन्तश्च पुद्गलाः । " (तत्त्वा०	९७	१६
' पुद्गलाः । " इति सू०	इति सू०	९७	१७
त[य] इये०	त[य]ग्ये०	१०३	४
०परदेव-	०परदेव-	१११	३
अवयेति	अवयेति	११२	१७
०मृषि	मुषि	११८	१२
०मृषि	मुषित	११९	४
परदेवे	परदेवे	१२३	१६
इत्युचिताऽ	इत्युचिताऽ	१२६	२१

अस्मिन्ग्रन्थे टिप्पनिकादौ सूचितसंक्षिताक्षरपरिभाषा ।

- जं. आचार्यविजयजंघ्रसूरिचिद्रंजनकोशस्येयं प्रतिः, श्रीमुक्ताबाई
ज्ञानमंदिर, डमोई ।
- पु. मुनिश्री पुण्यविजयजी शास्त्र संग्रहस्येयं प्रतिः, सागरनो
उपाधय, पाटण ।
- घ. पंथासश्री धर्मविजयगणिनुस्तकसंग्रहस्येयं प्रतिः, खेड-
रवसी उपाधय, पाटण ।
- प्र. प्रत्यन्तर ।
- आ. स. आत्मानन्द सभा । (भावनगर)
- मु. मुद्रित ।
- पृ. पृष्ठ ।
- राजशे. आचार्य श्रीमद्राजशेखरकृत ।
- प. स. पङ्क्त्यं समु०
- सां. का. सांख्यकारिका ।
- स्या. मं. स्याद्वादमञ्जरी ।
- वृ. वृ. वृद्धवृत्तिः । (आचार्यगुणरत्नसूरिकृतश्रीतर्करद्वयदी-
पिकासंक्षिका प० स० टीका)
- अ. धृ. अध्याय सूत्र ।
- टि. टिप्पन ।
- प्र मी प्रमाणमीमांसा । (कलिकालसर्वज्ञआचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरिकृत)
- प्र धु. प्रथमयुतस्कन्ध ।
वे० ला० वेणचन्द्र लालभाई
इन्स्टी० इन्स्टीटयुट ।

